

Улас Самчук

НА БІЛОМУ КОНІ

З почуттям любови, дружби й пошани — Тані

І я поглянув: і ось кінь білий, а що сидів на нім, — мав лука.

Апокаліпсис

І в'їде князь лицар яскравий, У Київ на білім коні.

Зореслав

Це рядки з модного вірша молоді мого покоління тридцятих років, який передруковували в календарях і деклямували на патріотичних імпрезах.

Здебільша це втікачі або вигнанці, які перебували в Празі чеській, вчилися по високих школах і належали до організацій, засадничо контрольованих Організацією українських націоналістів. Організацією студентів була Студентська академічна громада, до якої також належав і я.

Нас було кілька сотень з загальної хількатисячної української колонії, ми були поколінням Крут, Базару, Листопада, Четвертого Універсалу, України Мілітанс.

Ми готувалися до "великого зриву", жили "духом героїчного минулого" — історичного козацтва, античної Греції, кля етичного Риму, Європи Окциденту. Зудар двох гострих, фанатичних протилежностей комунізм-націоналізм визначав наш світогляд.

"Четверта Ґраната для ката, А п'ята собі!"

"В шинелі сірій вмерти від гранати" ...

"Щоб Бог пі слав мені найбільший дар:

Гарячу смерть — не зимне умирання" ...

— ідеали не лишень поетів Стефановича, Ольжича чи Олени Теліги, а мотто нас усіх.

І жили ми винятково насторожено... Засадничо у нас не було приватних інтересів, неутральних розваг, побутових проблем, навіть справжніх мешкань, ми перебували мов би на двірці і чекали, "коли виб'є наша година і заграє сурма", щоб рушити в похід і перемогти.

Тим часом ми йшли від поразки до поразки. "Пацифікація і ревіндикація" у Польщі, ліквідація України Хвильового, розгром за Карпатами, нарешті, "простягнута рука старшого брата" і "возз'єднання". Удар за ударом!

Виховані на ударах, ми були на них загартовані . . Це було в програмі наших операцій, ми їх чекали. Але ось несподівано, на початку сорокових років, ще один удар: сливе за одну ніч не стало нашої ОУН, а на її місці постали "мельниківці-бандерівці".

Заносилося на трагедію. Гамлетівське "бути чи не бути" зависло в повітрі. Особливо так здавалося мені. Для більшости моїх компатріотів це виглядало майже нормально — видовище, перегони, екзальтація. Ще вчора "друзі" — сьогодні "становище", "засадничість", "глибокі поміж нами межі". Сортувалися чисті і менш чисті, стягалися фронти, у Академічній громаді, у студентському домі на Альбертові, по каварнях, по приватних мешканнях — завзятушД суперечки.

Мені в цій атмосфері було тісно, душно, соромно. Відчуття нової поразки, головне моральної, було гостре. Так. "Бували війни й військовії свари: Ґалаґани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї — було добра того чимало" ... Але це ж історія. Або минула революція, юність, романтика, отаманщина, "безхребетні соціалісти", "м'якотілі опортуністи" ... Ми ж "горді лицарі непереможного духа", гартовані досвідом, випалені огнем ідеалізму, злиті тілом і духом в "непереможні когорти" ... Стільки фраз, стільки фраз!..

І враз отаке!

Емісари цього двоподілу, цих "глибоких між нами меж" ходили від хати до хати, від душі до душі, "виясняли положення", намовляли приєднатися. Приходили й до мене. Двоє дуже молодих студентів .. . Вказували на приклади інших — "більшовики-меншовики", "сталіністи-троцькісти", "вибір сильніших", нездалість старого проводу. У відповідь я, звичайно, твердив, що ми ніякі більшовики-меншовиви, а щось зовсім інше, маємо інші завдання, що нас дуже не багато, проти нас дуже багато і дробитися на фрагменти...

Я прекрасно розумів, що мої аргументи, у таких випадках, ніякі аргументи, що тут не логіка, а психологія, але я не мав сили повторювати знані трафарети про "вибраних" і "сильних", знаючи прекрасно, що це лишень порожні фрази.

Що ж залишалось? На думку мого компадра Олега Ольжича, залишалось одне: боротьба. Таки підбір кращих! Джунґлі, ніцшеанство, сталінізм, нацизм, донцівство. Цього, мовляв, вимагає життя.

Можливо, що й так, можливо, справді природа не терпить глузду, але чому тоді ми "гомо сапієнс", чому держави, імперії, закони, порядок, уряди, парламенти? Ні і ні! Тут щось не те.

Тут щось далеко не те. Це ніяке ніцшеанство, а це скорше кочубеївство, махнівство, і хто зна які ще прикмети нашої гордої козацької раси, але про це годі тепер говорити. І чи варто говорити про це взагалі, чи є це тема? Не можна переставити засадничі побудники думання людини, не можна замінити основні клітини системи біології. Це теза, антитеза без синтези.

У кожному разі, для мене це удар, трагедія, безнадія, але я почуваю себе в повній ізоляції. Я безнадійна, зникаюча меншість. Ніхто не захоче слухати мої "дефетистичні" мудрощі, я свідомий свого приречення. Тут стільки героїзму, боротьби, тріумфів, а мої ради "зійтися, говорити, домоворитися, вирішити". Що за міщанські чесноти.

Всі мої товариші швидко "визначалися" і "вибирали фронти". Для мене це невиразна ділема. Дякуючи Ольжичеві, більшість нашої молоді залишається на старих позиціях, тобто при мельників-цях. Повний скепсису, протесту, невдоволення, я вибрав таки Ольжича. Не з переконання, що ці ліпші, а з нехоті до подібних бунтів засадничо. На мою думку, це брак політичного принципу.

Живемо насторожено і в русі. Передчуваються великі події. У червні 1938 року, на запрошення Євгена Онацького, їду до Риму. По дорозі затримуюсь у Відні. Місяць пізніше вертаюся до Праги, щоб одразу вирушити на Закарпаття, де я гостив у о. Юрія Станинця в селі Онігово. Місяць пізніше уже в Празі, але в жовтні знову вирушаю на Закарпаття, до Хусту, об'їжджаю цілу країну з промовами від Січі, переживаю цілу карпатську епопею, потрапляю до угорського ув'язнення в Хусті, 20 березня 1939 року, сливе чудом, вириваюся з в'язниці, через Будапешт, виїжджаю до Відня. Жінка моя Маруся залишилася в Хусті, де чекала на евакуацію. У в'язниці дістав хворобу шлунка; на запрошення мого приятеля Гюнтера Герофке, їду до Бойтена на німецькому Горішньому Шлезьку. Звідти їду до Пряшева, з наміром допомогти щось Марусі. З Пряшева знов до Відня, щоб у червні опинитися в Празі. За цей час вернулася з Хусту також Маруся, ми не маємо ні мешкання, ні роботи, живемо у Марусиноного брата Юрія Зоця. Маруся дістає тимчасову роботу

в аптеці на Мораві, їдемо на Мораву. Місяць пізніше телеграма від Ольжича — їхати до Берліну. У Берліні, у пансіоні "Барбаросса" на вулиці Кляйста, зустрічаю початок війни.

Війна. Що далі? їду ще раз до Відня з наміром, по слідах війни, дістатися до Галичини. Це мені не пощастило, і я вертаюся до Праги. Воєнні будні — осінь, зима, весна. Безробіття. У липні 1940 року, дякуючи одному приятелеві, інженерові мірництва, дістаю роботу при триангуляційному відділі, що належав до міністерства фінансів. Виїжджаємо в терен. Приємна робота — у природі, у лісах, у горах, на триангуляційних вежах. Спочатку як звичайний світлометчик, згодом як рахівник, пізніше як оператор теодолітом — міряльник. Заступаю інженера, живу у вежі, на сто двадцятьметровій висоті, у лісі. Вечорами читаю Клемансо, Бісмарка, Бюлова. Час спогадів і політики. При кінці грудня знов у Празі, деякий час працюю в міністерстві, викінчуючи привезений з поля матеріал. Ми вже маємо своє мешкання — Прага-Жіжков, Люцembурська вул. 15, кімната з кухнею на третьому поверсі. Маруся знову працює в аптеці, починаються будні, але вже воєнного часу, зі слуханням військових звідомлень, пропаганди з Лондону, настороженого вичікування, безконечних розмов на тему подій. У січні кінчається моя робота в міністерстві, а в лютому починається затяжна і гостра хвороба мого шлунку. Ходжу до докторів, по клініках, дістаю дієти, ліки... Наближається повільна, пізня, холодна весна 1941 року.

Дні минають дуже швидко і тривожно. Перші летунські нічні алярми, фантастичні успіхи німецьких фронтів. Першого березня окунують Софію, 19 атакують Лондон, 24 займають Лібію, 6 квітня удар на Югославію і Грецію, 18 Югославія капітулює, 27 зайнято Атени, пару днів пізніше взято Тобрук під самою брамою Єгипту.

На тлі цих головокружних подій настирливо почали ширитися чутки про ще один фронт на сході Європи. Фронт союзників Гітлер-Сталін. Логіка історії, політична атмосфера, земля і небо виразно цього вимагали, і що тут можуть допомогти пакти Ріббентроп-Молотов.

Українська еміграція у всьому світі екзальтовано насторожена. Нічого дивного. Чверть століття напруженого, ностальгійного чекання, здається, дає наслідки, надходить щось нове, щось невідоме, але велике й інтригує. Гостре відчуття непевності, всуміш з надіями творить загальний клімат настрою, тратиться почуття реального, переважають ілюзії, хочеться бачити світ крізь рожеві окуляри.

У мене зокрема, з кожною весною, прокидався інстинкт птаха, якому все хотілося кудись летіти, а цієї весни це набрало виразу хворобливої гарячки, непосидющості, метушні. Все хотілося кудись бігти, кудись їхати, щось робити. Не зважаючи на хворобу, яка дуже ослабила мене фізично, я весь час у русі і діяльності. Багато думаю, багато пишу, багато хвилююся, відвідую різні ті ка-варні — "Метро", "Фенікс", "Амбасадор", де бувають наші політики, а в тому числі наш гросмайстер цієї штуки Олег Ольжич з своїм портфелем в оточенні діячів, генералів, професорів: Микола Ґалаґан, генерали Петрів, Капуєтянський. Ісаак Мазепа, Леонид Білецький і багато інших з їх "обговоренням ситуації" . . .

З того, що я чую, мені не все імпонує. Я непоправний скептик, що в цей час рішуче не в стилі доби. 15 березня, під фірмою УНО, читаю доповідь з виразно критичною настановою — забагато фраз, ілюзій, патосу, замало знання, фаховості, конкретного діла. А до того розбиття, яке весь час поглиблюється. Любимо повторювати фразу Яновського — "стоїмо плечима до плечей, а перед нами шаблі", але в дійсності стоїмо один проти одного з безсилою в очах ненавистю.

Ольжич картає мене за таку одвертість, це, мовляв, використають наші противники, не сміємо творити наперед дефетистичних настроїв, але, не дивлячись на мій скептицизм, він наполегливо радить мені чимскорше збиратися і їхати до Кракова, де концентруються передові фаланги емігрантської України. Краків і так манив мене. Поперше, це був би перший мій виїзд "на схід", куди всі дороги для мене закриті; подруге, там зосереджено чи не весь актив найновішої еміграції з "визволених" західніх земель, видавалися книги, газети, творились організації на чолі з

найвищою владою — Українським Центральним Комітетом. Там також утвердились обидві централі воюючих "Бе" і "Ме".

Для мене це хліб насущний — їхати, та ще на схід, "вертатися" в напрямку ... Одним словом, я їду. І так не відомо, чому я так довго "тут" забарився, в той час, коли "там", можливо, діються великі діла. їхати, їхати, їхати!

їхати, але як? На які документи? Я ж бездержавний. До війни це не було аж такою проблемою, я жив на тимчасовий дозвіл перебування в Чехо-Словаччині, коли хотів їхати за кордон, діставав тимчасовий папшорт бездержавних, тепер же ця справа значно погіршилася. Ще минулого року мене несподівано викликали до Ґестапо, і з того докладного протоколу, що там з мене списали, виходило ясно, що я належу до тих емігрантів, яких ця влада хоче мати на обліку. Згодом це підтвердилось і моїм дозволом перебування в Протектораті, який часово обмежено одним роком, а просторово самим містом Прагою. Звичайно, я мав дозвіл на три роки і на цілу республіку.

Це мене бентежило, але дуже скоро я зрозумів, у чому справа. Хоча про ці виклики до Ґестапо було заборонено' говорити, однак скоро стало відомо, що цього удостоївся не лише я, а майже всі видатніші діячі націоналістичного середовища, які пізніше були виарештувані і розсажені по різних концентраційних таборах. Я уникнув цієї радості тільки тому, що заздалегідь залишив цей терен, а головне, при допиті в Ґестапо, я цілковито заперечив якубудь приналежність до політичних організацій, подавши себе виключно за непартійного, аполітичного письменника. Це не було легко мені довести, бо мої політичні переконання того часу були загальновідомі, і ті, що включили мене до своїх списків, напевно зробили це не випадково^ але зорієнтувавшись у політиці націонал-соціалізму у відношенні до нас. я рішуче настоював вважати мене непартійним. У цьому я різнився від моїх колеґ по нещастю, які гадали, що нацисти-німці переслідують лишень комуністів і соціалістів, а тому охоче подавали себе за націоналістів, навіть такі, які націоналістами ніколи не були. Вони ще не читали "Майн Кампф" Ґітлера,

"Міту двадцятого століття" Розенберга і взагалі не дуже орієнтувалися у певних засадах ім-періялістичної політики. Це те саме, що робили совети, "визволивши" 3 ах і дню Україну, виарештовуючи, побіч націоналістів, також українцДв-комуністів, і що вони робили свого часу, зліквідувавши боротьбістів. Тут бралися на увагу вимоги завойовниц-тва і поневолення, а не ідеології, совети користувалися списками польської поліції, а німці і польської і советської разом.

Мені ця філософія була давно зрозуміла, а тому треба було відповідно діяти. Перш за все щезнути з цього терену, поки ще не пізно. Я почав старання про перепустку до Генерального губернаторства, це довго тривало, я мусів ще і ще твердити про свою аполітичність, німецькі установи тих часів не були аж так надто підозрілі, а тому, з початком травня, таку перепустку, з дійсністю до 30 червня і правом переїзду через Райх, мені пощастило дістати.

Починається збирання в дорогу... І досить цікаво: це був місяць травень, буде війна чи не буде, а як буде, як буде розвиватися, — ніщо ще не було відоме, але, збираючись у цю дорогу, я свідомо збирався, як тоді казали, "до Києва" . . . Брав відповідні речі, робив прощальні візити знайомим, відвідав, у товаристві доктора Євгена Омельчука, мого чудового друга Миколу Чирського, який догоряв свої дні у шпиталі для туберкульозних на Дейвицях — при цьому завжди повторювалося — "побачимось у Києві". З Чирським, якого я застав у відділі безнадійних, у товаристві людських кістяків, на які тяжко було дивитися, відо-гралася ціла мелодрама:

— Що? То ви вже ідете? На Україну? А мене лишаєте тут? Ніколи! Я іду також!

Було не легко дивитися на цього полум'яного патріота і жагучого оптиміста в його трагічному безсиллі. Ані я, ані доктор Омельчук не брали його вибуху поважно. Його дні виразно були пораховані. Прощалися з виразом надії, але без віри ще раз побачитися взагалі.

ЩАСЛИВА ПУТЬ!

І вороги й не вороги, Прощайте! В гості не приїду!

Т. Шевченко

Отже, нарешті, і день від'їзду. Гарний, погожий ранок, шоста година. Прощання з Марусею ... За ці останні роки ми так часто прощалися, що кожне нове прощання вважалося звичайною рутинною. Ніяких особливих зворушень. Ніхто не проводив мене на двірець. Мій потяг відходив о шостій годині і десять хвилин з колишнього Масарикового, а тепер Гибернського двірня. Мав лише невелику, чорного кольору валізу і легкий дощовий плащ. Вниз їхав трамваєм колишньою Фошовою, тепер Німецькою вулицею, місто було ще порожнє, легкий, ранній туман висів у повітрі. Все довкруги виглядало буденно, невесело, навіть похмуро. Отже прощай, Праго! Дякую за всі твої роки!

На двірці також мало руху, мляво і сонно. У потязі мало пасажирів, у моєму переділі другої класи я був сам — прекрасна нагода віддатися мріям і спогадам.

А було що згадати. Сьомого березня 1927 року я залишив дім моїх батьків. Отже з того часу минуло чотирнадцять років і шістдесят три дні, з чого дванадцять років було прожито на цьому просторі. У житті кожної людини є час і місце, що творять вісь її буття. У моєму житті таким місцем була Прага і час, у ній прожитий. Не можу сказати, що це був мій щасливий час. Найгірше, що це був час моєї молодости, якої я фактично не помітив. Жив, здавалося, у порожньому, глухому просторі, у глибокій тузі за страченою батьківщиною і в перманентній боротьбі з матеріальною нуждою. Але все таки тут я визрів як письменник, тут. появилися основні мої писання, тут формувалися мої ілюзії, мої фата-морґани, мої суперечності. Тут пізнав певне число людей моєї мови, з якими судилося ділити долю і долю мого життя. Бачу виразно їх у тому застиглому, давноминулому, панопти-кальному просторі, взаємно зненавиджених, які

робили це з надміру любови до всього, що вони втратили, будучи засуджені на ув'язнення чужим простором, зв'язані по руках і нотах тисячами різних умовностей, які не давали змоги виявити себе позитивно і довести собі й світові свою апокаліптичну трагіку і свою безмежну правду. І хоча були переможені — не були переможені, і, будучи вигнані — далі перебували у своєму раю ... І хоча ненавиділи — були носіями любови.

'Ось бачу ліричного, мімозного — "З журбою радість обнялась" — поета Олександра Олесея, що якось непомітно жив на шахівниці вулиць і вуличок, у лябіринті безнадії і гіркоти, у вічній гонитві за самим собою, виправдуючи правду і засуджуючи засуджене. А то знову пригадую неутраляного статика, здавалося, вже упокореного бунтівника — Спиридона Черкасенко з його вічною "Казкою старого млина", давно зломаного драпіжною ЕОЛЄЮ цивілізації. Пригадую тихо екзальтованого пів ченця, пів демона Олексу Стефановича в його сутеренних глибинах, покритих пліснявою, льодом, міражами, з його апокаліпсою і звірями доби. Пригадую серафімічну дівчину Оксану Лятуринську — поетку слова, барви і матерії з її невситимою тугою по минувшині і жадобою знайти місце і справжнє слово "не такого" вислову. Знову дуже пластично виступає симбіозно-апостольська постать юного Олега Ольжича з його кам'яною романтикою в археології і віршах і тихою поезією в революції й політиці. Або знов той самий справжній козак-невмирака, вічний Мамай — Микола Чирський з його вродженою елегантною, його блискучою діалектикою життя, яке, здавалося, виткане у нього гладдю на чистому шовку з чистого оптимізму, дармащо це була вічна війна і вічна революція. А то знов парадоксальний контраст з ім'ям Михайло Мухин, що стало між поетами синонімом дружби, вічний Марко Проклятий, іщ> невловно, як тінь, гонився за людьми (а люди за ним) і не міг знайти їх такими, якими хотіла його критично-некритична душа. А от хоч би сатирично-лірична душа полтавського Мефістофеля Миколи Бутовича з його расовими відьмами, його котиками-чарівниками, його піснями та щедрівками, що виливалися ласкаво у його мистецтво, насичене реалістичною містиккою і спокійним та філософським гумором. А то ось протилежність — антенно-вразливий проповідник чистоти і грації

лінії і правди Роберт Лісовський з його аристократичною душею і богемською безпорадністю. Усе це "моя Прага", з якою ходилося, їздилося, спалося, дискутувалося, вірилося. Або ось з іншої опери: могутній, монументальний рустикальний наш князь на катедрі Празького університету Степан Смаль-Стоцький — по-своєму поет, мовознавець, науковець, посол і професор, мій добрий батьківський друг, учитель і добродій . . . Або невтомний золотоуст і учитель минулого Дмитро Дорошенко, або вічний мрійник у постаті дипломата і державного мужа у фраку і твердому капелюсі — Микола Ґалаґан... Або знову прекрасна, творча, хвилююча родина Леонида і Надії Білецьких з їх літературою, малярством і вічним кліматом мистецтва та критики, або патріархальна родина вічного революціонера Дмитра Антоновича з її музеями, лекціями, університетом, широким товариством, кавою, суперечками та дискусіями; або чудовий, мальовничий діялектик, сенатор, прокурор, невизнаний історик і визнаний пасічник Сергій Шелухин, або бурхливий поет, ідеолог і революціонер Микита Шаповал ... Незабутні родини Валентина і Лідії Садовських, Русових, Яковлевих, Мірних, Битивських, Слісаренків, Щербаківських, Сімоновичів, Лащенків . . . Великий самотник ц.-к. міністер і вчений Горбачевський, барвистий соціолог і професор Ольгерт А. Бочковський. І так багато інших, їм подібних, включаючи сюди і довжелезну чергу алчущих і жаждущих знання і хліба студентів наших чисельних наукових установ і інституцій ...

Скільки тих різних академій, імпрез, з'їздів, сходин, засідань з нагод і без нагод, усіх тих викладів та лекцій, та промов ... Тих зустрічей і відвідин... І тих безконечних розмов та дискусій, здебільша гарячих, що ними заповнені усі ті парадоксально-дивовижні роки...

У загальному атмосфера ще старої, ще передвоєнної, пророчо-апостольської України, — України віруючих та ісповідуючих, України передвоєнного, лірично-літературного Києва і такого ж Львова. Тут ще бували і діяли Микола Садовський, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Євген Чикаленко. Тут ще ви-чувалося безпосереднє дихання шевченківської ери в її драго-манівській інтерпретації, зо всіма її добродупшо-народницькими аксесуарами й інтенціями. України, якої ще

не торкнулося гаряче полум'я звироднілих почувань і пристрастей наступаючого покоління занепадаючої Європи.

Бо політична Європа того часу, особливо в її основних репрезентантах комуно-фашизму, хоч формально не погоджувалася з модерним, "звироднілим" загальним напрямком життя і мистецтва, однак по своїй суті належала до тієї самої природи, що і мистецтво Пікассо, і літературні вимоги Марінетті. Це був вислів абстрактного відчуття без конкретної логіки і глузду.

Але Чехо-Словацька республіка, у якій ми перебували, яку чехи звичайно звали "наше республіка", дістала ще у спадщину стиль, культуру, настрої і моральний стрижень покійної Австро-Угорщини з її добрими, міцно-міщанськими і твердо-селянськими чеснотами, де ще мали вартість гроші, майно, добра їжа, добра поведінка і навіть ще діяв єдиний у слов'янському світі парля-мент, який міг вирішувати справи більшістю голосів. Тону цій ідилії надавав свого часу філософський епік Томас Ґарик-Ма-сарик — Платон на троні президента, з його впертим гаслом "правда звітежі", тобто — правда переможе, дармащо довкруги саме поняття правда було виключене з ужитку. Це був єдиний того роду філософський епізод держави на європейському півострові поверсальського часу, нагадуючи злегка кантонську Швай-царію, з її Альпами, дійними коровами, сиром та добрими годинниками; хіба ще деякі ситі і добрі шматки Скандінавії. Демократія як гасло, як щит, як теорія і як доктрина була у конституціях сливе всіх повоєнних країн, але мало кому вдалося ті букви і ті фрази безболісно втілювати в дійсність. Так, наприклад, славетна наша Річ-Послолита Польща, яка щороку з великими парадами святкувала свою найстарішу і найдемократитпгішу конституцію "Третього мая", ніяк не змогла втриматися в межах навали своїх темпераментів і з допомогою свого славного "дзядка з Бельведеру" обернутися в диктатуру хоча б такого "диктатора", як Ридзь-Сміґли ("Леґапе Ридзь, ніж ніц").

Але "республіка" все таки втрималася. Довела, що і слов'яни можуть, коли захочуть, жити без батога, без "батька народного, Сталіна рідного"

з Березами та іншими незчисленними Соловками. Чехо-Словаччина обійшлася без подібних установ, дармащо в ті часи не мати концентраційних таборів значило порушити добрий тон і мораль доби.

І от жилось у такій дійсності, і треба сказати, що для мене ці порядки були добрими. І я грішний признаюся, що навіть тоді я був готовий проміняти філософію Масарика на якубудь з наших "волютаристичних" теорій, коли б так був вибір. Але вибору не було. Царство нашого духа було дуже відмінним і дуже приреченим, і від нього не було відклику.

І мав я навіть трішки дуже скромного, приватного, інтимно^ людського життя, але не можу похвалитися його багатством. Ми були в рамцях, на якомусь затиллі .. . Наше рустикальне минуле не сприяло бурхливому розвиткові наших інтелектів, наші таланти з намагою пробивалися крізь нашаровання історично задавненої стагнації. Тому між нами не було "дерзких" індивідуальностей, категоричних характерів, динамічних воль. Мате-ріяльна нужда, що походила з браку нашої шіціятиви, буденність, брак фантазії і навіть темпераменту, зводили все до півтонів, півчеснот, півзасобів. І єдине, що багатьох з нас рятувало, — це книга, переважно чужомовна, переважно західноевро-пейського походження. Між поетами, правда, були в мощі і такі автори, як Блок, Єсенін, Гумільов, але прозаїки, а між ними і я грішний, оберталися переважно в орбіті заходу і Скандінавії. За винятком Гоголя, Достоєвського і Толстого, які також належали до моїх фаворитів, уся решта моєї лектури — це Бальзак, Гамсун, Голсворсі і вся величезна плеяда багатющого літературного світу двадцятих і тридцятих років, як Ромен Роллян, Люїс Сінклер, Томас Манн, Жуано, дю Гар, Люловс, Герман Гессе, чудові скандінавці, як Олаф Дун, Гунар Гунарсон, Гудмундур Комбат. Або такі, як Ганс Грімм, автор "Народ без простору", Роберт Грейвес, "Я Клав дій" якого переломив моє упередження до історичної тематики; і я подужав цілий ряд таких авторів, як Марґарет Мічел, Алл ен, Клябунд. Розуміється, що не пропускалося нічого з нашого письменства.

І не лише твори красного письменства. Читалися писання Ган-ді, і Клемансо, і Муссоліні, і Масарика, і Бісмарка, і Бюлова, і Форда, і Едіоона. Пригадую і Шпенглера, і Ортеґу і Гассета, і Бергсона, і Бердяєва. Читалося багато всуміш для збільшення і загострення знання, для сприйняття і засвоєння стилю, для вивчення форми і взагалі для розбудови того, що зветься інтелектом і чого не могли зробити ніякі школи і ніякі професори.

До диспозиції я мав прекрасну міську бібліотеку, бібліотеку Слов'янського відділу Масарикового університету і російську бібліотеку "Земгор". Богато помагав мені у виборі книжок Михайло Мухин.

Як долучити до цього щорічні мої подорожі до Берліну, Парижу, Риму, оглядини таких місць, як Лювр, Версаль, Ватикан, ґалерії Дрездену, Відня, Фльоренції, Венеції, мандрівки на Ві-зувій, Говерлю, Кривань, Піл Іван, наші Карпати з їх південного боку, — усе це разом давало мені підстави вважати себе причетним до культури континенту, до якого я мав щастя душею і тілом належати.

Але будши на стопі емігранта, а до всього українського, я не мав контактів поза дозволеною сферою нашого екзилу. Не мав контактів зі світом офіційним, репрезентаційним, світом моди, світом великим і пануючим. Не мав карти вступу до тих, що завдавали тон життя Європи, до тих, що керували великою літературою, великою пресою, екраном, політикою, фінансами. Про нас не писала велика преса, не говорили мікрофони, нас не представляв екран. Ми були переважно глибоко самі в собі, у своїй замкненій провінції емігрантщини, ми були, як сказано, на за-тиллю життя, дармащо це було у самих центрах Європи.

Мені було б не легко представити своїх близьких, а особливо найближчих людей, з якими я ділив своє вигнання, яких я любив і в яких вірив. Я відчував глибинну, невимовну, навіть незбагненну трагіку нашу, як тих, що зустрілися на ігів лоро зі, завжди випадково і завжди несподівано, дуже різні за вдачами, дуже недопасовані і завжди контроверсійні.

З особливою ніжністю і любов'ю згадую мою першу дружину Марусю, з якою ми пройшли добру частину нашого празького життя, наповненого переважно турботами з дуже невеликими радощами і дуже невиразними надіями. Різні за фахом, різні вдачами, різні життєвими інтересами, ми жили, пов'язані лише випадковою долею. Якась невідома сила хотіла нас одного разу звести, щоб потім лишити нас у довгій, безнастанній боротьбі, а разом у глибинній, сливе трагічній пов'язаності, ніби два бігуни однієї плянети. Бачу її молоденькою дівчиною з сірими, схвильованими очима, з наснажливою, пристрасною мовою, як вона недавно ще приїхала на нормальний пашпорт УРСР, щоб жити у брата емігранта і вчитися у місцевих школах. Вона ось щойно скінчила українську емігрантську гімназію в Жевницях біля Праги і завзятої шукала практики у якійсь з празьких аптек, щоб пізніше вступити на фармацевтику Празького університету.

її рідню розкуркулено, два брати її емігранти, її наставлення наскрізь позитивне, вона хотіла б мати чоловіка, дітей, родину, засоби, здобути чесною, продуктивною, корисною працею. І разом з тим її доля захотіла, щоб вона зустріла і пов'язала себе в людину, приреченням якої є не бути дома, не мати громадянства, не мати практичного фаху, писати книги українською мовою і нічого з них не мати, бути ізгоєм на тлі величезного, бурхливого, багатого світу.

І ще та сама доля хотіла, щоб усе це пов'язалося, освятилося і закріпилося, майже якоюсь містичною силою дуже глибоких емоцій, любови, пристрасти, створюючи Гордіїв вузол, який тяжко розв'язати, але з яким не можна і жити. Ми не належали до світу богеми, але ми не могли також здобути таке становище, що дало б нам Гарантію нормального прожитку. Над нами постійно висіла загроза кризи, непевності і зривів. Це муєло впливати на нерви такої вразливої, а разом раціональної людини, якою була Маруся. Вона боролася зі своїми, а пізніше і нашими неспроможностями, вона знайшла свою аптеку, вона скінчила свій університет, вона почала працю в аптеці. Вона навіть здобула чеське громадянство, що було завершенням неможливого, бо цього громадянства майже нікому з емігрантів не давали. Вона ж

зрелася радянського, дістала чеське, здобула потрібні засоби і все це робила своїми силами, своєю ініціативою, своєю працею . ..

Вона всім своїм пристрасним єством намагалася допомогти мені в моїй праці. Вона любила мої задуми, мої безсонні ночі, мої творчі пориви ... З надією, що одного разу це дасть результати більші, ніж ті, що їх може чекати людина, яка пише українською мовою не в себе дома. Кар'єра діячів літератури, яка починалася з мансарди, а кінчилася світовою славою і великими банковими контами, завжди здавалася нам досяжною. Ми в той час ще не перевірили нашої ситуації у широкому світі і лишень згодом, геть згодом, мали нагоду переконатися, що між нами і рештою світу стоять різні умовності на подобу китайського муру і що зрушити їх силою однієї людини, протягом короткого часу, є справою неможливою.

Усе це, розуміється, не могло не вплинути на наші родинні будні, з цього виникли наші побутові труднощі, їх годі пояснити словом, вони є інтимною частиною життя людини взагалі, а нашого зокрема.

Мав я й інших добрих, щирих, інтимних друзів — українців і не українців, людей, переважно з-поза літературних сфер, пов'язаних зі мною лишень дружбою і душею. От хоч би з особливою теплотою хочеться згадати чудового Івана Паламарчука, родом з Літина на Поділлі, ветерана армії УНР, студента Празької високої технічної школи, незамінного друга і товариша, який, вірний своєму приреченню, згинув у боях за Хуст у березні 1939 року під час карпатських подій. Безмежно щирий і безмежно відданий, він був безпосереднім свідком і співучасником усіх моїх літературних гараздів, творчих планувань, успіхів і неуспіхів. Не будши сам літератором, він багато читав і був прибічним моїм критиком, з яким часто доводилося рахуватися. У відплату за це я возвів його до чину — «полковника» (дармащо він мав, здається, лишень чин хорунжого), наподоблюючи О. Генрі, який мав подібного полковника в особі доброго друга Дженінкса. Михайло Мухин, який часто у нас бував, звав його «тгілківніком», а Маруся просто Івасем. Незабутній, прекрасний «полковник».

І багато інших друзів, багато зустрічей, багато розмов і багато імпрез. Особливо патріотичних, як свято державності, як Крути,

Базар, свято Шевченка, Листопада... Був час, коли я був винятково модним промовцем і мусів промовляти сливе на кожній з таких імпрез, а взагалі все разом це — безконечне, багатолітнє, а разом щоденне і щогодинне чекання людей з розбитого корабля на безлюдному острові, які напружено вичікували, невідомо звідки, рятунку.

Тисячу разів доводилося проходити з південного передмістя Панкрац до університетського центру на Старому місті з його Центральною міською і Університетсько-Слов'янською бібліотеками, і, здавалося, не було дня, коли б наново і наново не пере-думувалося те саме настирливе питання: чому я тут, чому не дома, що сталося, що я не можу там бути, які причини стоять на перешкоді, хто зумовив це наше століття і чи відкриється дорога назад.

Мені не раз снівся мій поворот, завжди в тому самому вигляді, серед якогось широкого поля, вкритого житом, півлегально, півзаборонено. Мені снівся Київ, снівся Дніпро, яких я ніколи не бачив. У загальному, у великому понятті я не вірив у ті чисельні причини і мотиви, що спричинили катастрофу нашого століття. Мені нічого не казали всі ті творці і генії, що спричинилися до цього. Їх слова, їх ідеології не переконували мене, і здавалися вони мені як вияв якоїсь zdeформованої, іноді і патологічної, одержимої ілюзіями душі, яка розминулася з правдою, ясністю, логікою і глуздом.

Але ці метафізичні міркування не міняли реального становища. Я проходив побережжям Влтави від Карлового до Палацького мосту, бачив щодня ті самі краєвиди і старанно обдумував ті самі питання. Хотілося збагнути не лише їх зовнішню видимість, але і їх внутрішні первопричини. Було тихо, лагідно, шоікійно.

Хоча десь там на обрях ідилічних днів, коли іноді так гарно світило сонце, обливаючи своїм сяйвом вежі готичного храму св. Віта на Градчанах, коли над Влтавою, якій Беджіх Сметана присвятив одну з своїх найкращих симфоній, кружляли білі миви, у той саме час десь далеко за обрями збиралася густа хмара, що мала принести нові зливи подій і потрясень. І відчинити двері до мого Києва, мого Дніпра, до землі моїх предків.

Це був повільний, загальмований, але настирливий і закономірний процес, і в моїй втомленій від чекання уяві він представлявся, як вирок самої долі, як вище і неухильне приречення.

І ось сталося. Я сиджу у переділлі вагону другої класи Прага-Берлін, яким не раз було їздив у цьому напрямку, але ця моя теперішня поїздка здається мені судьбоносною. За останні роки багато дечого сталося, і що нас чекає в майбутньому — зовсім не відомо, але в кишені в мене телеграма Ольжича, який виїхав туди раніше, з Кракова: "Приїжджай негайно", і мені здається, що її зміст говорить дуже багато.

Десь біля другої години я вже на Поцдамер-бантоф Берліну, де мене зустріли Панченко-Юревич і Кость Мельник, які відпровадили мене до пансіону "Барбаросса" на вулиці Кляйста, де я вже не раз під час минулих відвідин цього міста зупинявся. У цьому пансіоні пережив я вперше потрясаючу вість про епохальну подорож фон Ріббентропа до Москви 28 серпня 1939 року, тут пережив фатальне перше вересня того ж року, перший ле-тунський сполох... І ось тут також, на другий день по приїзді, почув про несподіваний, спектакулярний, повний містерії стрибок Рудольфа Гесса на Британський острів. Ця перша інвазія німців на той зачарований острів не віщувала для них нічого привабливого. В кожному разі цього хороброго буревісника одразу проголошено божевільним. І тоді я не міг знати, що під цим гасом "Барбаросса" провадилося все те, що пізніше стало повною катастрофою для цього міста.

Вечеря в ресторані насупроти кафе "Ам-Цо" у товаристві редактора газети "Український вісник" Панченка-Юревича, який бував також у мене

в Празі, мого старого знайомого і приятеля Ярослава Барановського, колишнього президента Центрального союзу українського студентства і довголітнього діяча ОУН, який тепер прибув з Відня, мого довголітнього сусіди з Праги і невтомного працівника усіх студентських і політичних організацій Костя Мельника, сотника Богдана Гнатевича, а з старих берлінців — знаного, незмінного секретаря чисельних оуенівських організацій Миколу Селешка.

А взагалі пригадую Берлін у його різних фазах розвитку, починаючи двадцять восьмим роком, коли він, иеретривавши першу світову війну, революцію і інфляцію, шумів, як шампанське, першими врожаями великого господарського "буму" двадцятих років. В основному, не зважаючи на всі потрясення, він був ще тоді кайзерівським, пруським, масивним і добротним. Тоді ще грізний залізний канцлер Бісмарк стояв на своєму п'єдесталі насупроти гордої статуї перемоги і відомого, контроверсійного Райхстагу, в апартаментах Кайзер-шльосу, що були вже відкриті для публіки, все це пахло парфумами придворних дам, а Унтер ден Лінден була ще ажурно причепурена відомими липами і по ній кожного полудня проходила сотня ідеально ви-струнчених Гвардійців на зміну варти біля пам'ятника невідомого воїна.

Від того часу Берлін змінився до невпізнання, і то не лише архітектурно, не лише колона перемоги перейшла з Площі Райхстагу на алею Грюневальд, не лише не стало кучерявих лип Унтер ден Лінден, але змінилася також його духовна подоба і атмосфера. Революція СА принесла сюди новий тип, новий ритм, новий дух. Дев'ятдесят мільйонів інтелігентного, але розділеного чисельними границями народу злило в одне дихання і одну волю. Постала нова, надмір велика динамічна сила, розміри якої необчисленні.

Чому і як це сталося? Це, приблизно, тема моєї берлінської доповіді, перед численною аудиторією, під назвою "Від санкю-льотів до СА", тобто від французької революції буржуазії і люм-пен-пролетаріату до німецької революції середньої кляси робітників, міщан і селян. Ціла та необрахована маса поверсальсько-го гніву й обурення, весь той вулкан

активності ламає давні традиції, змітає кризи, розвіває безробіття, зганяє до одного центру розпорошені сили, виконує гігантську мілітарну машинерію, розриває на всі боки кордони і виливається у г'лобальну повінь.

Але увага! Ця сама динаміка і ця фурія активності стає найбільшим ворогом цього народу. Саме тому Черчілл зриває свій острів ще до однієї війни і саме тому вислід її дуже невиразний.

Успіх мого реферату великий, багато оплесків, багато зустрі-чів, багато розмов. Берлін виповнений новими емігрантами зі сходу, а в тому числі і з моєї Волині. Колишні полонені польської армії, втікачі з "визволеної" Західньої України. Увечорі велика спільна вечеря у якомусь ресторані, появилось навіть шампанське, з якого я, на жаль, не міг скористатися, бо мій шлунок був саме в зеніті недиспозиції. Керував цією справою сотник Богдан Гнатевич, і протягнулася вона за північ.

Другий день неділя. Зрання, о пів на десяту, зустріч у кафе "Ам-Цо" з Освальдом Бурггардтом (Юрій Клен). Спокійний, погожий день, у каварні ще порожньо, шукаю Клена і бачу його за одним столиком у його мішкуватій уніформі звичайного вояка. Приємне, радісне вітання. Стриманий, скромний, зі своєю теплою усмішкою, він робив дуже гарне враження культурного інтелектуала. Це наше перше особисте знайомство. Перед тим ми лише зрідка мінялися листами, а також він помістив у німецьких публікаціях пару статей про мою творчість. Розуміється, багато тем для розмови, а передовсім Україна, наші колеги — Рильський, Драй-Хмара, Зеров, їх зустрічі, їх розмови, голодні роки, виїзди на села. Говорили і про теперішнє, передовсім, розуміється, війна. Хто виграє? Дуже не легко сказати. Взято неправильний курс, — замість визволення, завоювання. Особливо щодо сходу. А думаєте, що там щось станеться? О, напевно. І то скоро. Чи можемо на щось надіятися? Дуже сумніваюся. Ви ж бачите: це є крик за простором, це запізнене конкістадорство ... Розуміється, що щось дістанемо ... Але ніколи не те, чого потребуємо. Я сказав, що їду до Кракова і маю намір їхати далі. О,

розуміється. їхати треба конечно. При всіх погодах. Робити, що можна, використати нагоду бодай для пропаганди.

Мені здається, що його німецька кров і українська душа, чи краще — серце, тепер у великому протиріччі. Він боліє, що сталося саме так, нема навіть відповіді — чому.

Наші пара годин минають дуже швидко, прощаємося дружньо з надією скоро побачитися. Передо мною відвідини земляка Богдана Кентржинського, який довгий час перебував у Фінляндії і Швеції, а тепер живе тут. У Кентржинського застаю ціле товариство, а між ним також Олеся і Галю Тимошенків з Праги. Багато гамору, багато тем, багато розмов, але центральна тема, розуміється, війна і наша в ній роля. Усі приблизно погоджуються, що на сході також скоро почнеться, що їхати туди треба і робити, що для нас можна. Настрій прекрасний. Вечір кінчається у ресторані на Кюрфюрстендам десь біля першої години ночі.

Зустрічі й зустрічі. З земляками з Волині, з Миколою Ковальським. Цей останній також опинився тут і працює в українській редакції радіостанції, якою відає Микола Лівицький. До війни він жив у Парижі, і там я з ним познайомився. Згадуємо Париж, наші там зустрічі, наші спільні літературні зацікавлення...

Того ж понеділка несподіване запрошення від полковника Андрія Мельника. Одвіз мене до нього сотник Гнатишин. Я мав респект до цієї людини, а тому ця зустріч є для мене не лише цікавою, але й корисною. Хотілося пізнати людину, що керує цією бурхливою машинерією, яка носить цю судьбоносну назву ОУН. Полковник виглядає добре, вишукано чемний, делікатно обережний у вислові. Розмова ведеться спочатку на тему "розвалу". Він вірить у перемогу "наших позицій", треба лише витримати і не втратити рівноваги. Згодом переходимо на інші теми, зокрема й на пропозицію полковника заходитися коло біографії Коновальця, якою я свого часу, перебуваючи в Римі, цікавився. Коли б я мав намір працювати над цим, організація могла б мені допомогти. Я навіть згоджувався на цю пропозицію, але пізніше події не дозволили щось в

цьому напрямі зробити. Візита тривала годину, прощання дружне і приязне.

Трохи шкода, що я не знав ближче цієї контроверсійної постаті, щоб мати повне про неї уявлення. Знаємо цього роду наших людей не дуже добре. Ніяких дат, ніяких конкретних, інтимні-ших зарисовок, нічого особистого. Цим ми відрізняємося від європейців взагалі, які люблять біографії, які їх мають і з яких часто роблять добрий вжиток для свого інтелектуального розвитку. Ми ж не маємо біографій взагалі. Інколи не знаємо про людей абсолютно нічого, ніби це було за часу автора "Слова о полку Ігореві". Що ми знаємо про особисте життя Петлюри, Вин-ниченка, Донцова, Маланюка? Нічого. Рішуче нічого. На нашій мові це зветься "особистою скромністю", я ж схильний це звати культурним примітивізмом. Коли читаємо Андре Моруа про Байрона, — знаємо його до подробиць, коли ж хочемо подати кілька дат про Олеса, сперечаємося, де і коли він народився. Ситуація обурлива!

І, нарешті, мій Берлін кінчається. У вівторок, 30 травня, їду далі, хоча ще не цілком до Кракова. Мій потяг, що відходить з "Ам-Цо" о 8 годині 40 хв. ранку, має пряме подорожження лишень до Бресляв, що мені якраз пасує, бо маю намір відвідати це місто, з яким сполучено у мене багато цікавих спогадів молодих років. Сезон зими 1928-29 року, перебування в родині Германіни фон Лінгельсгайм — матері мого друга Германа Блюме. Відвідування університету. Ціла епопея пережитого, двадцяті роки, програна війна, господарський бурхливий розвій, моря рекламних світел, студентство, каварні, лекції професора Ганса Кюнемана про "Фав-ста" Гете і "Так говорив Зараггустра" Ніцше, мандрівки по Одрі, за місто, до Льюїтону, молодечі залицяння, зустрічі з відомим тоді письменником, автором "Народ без простору", Гансом Грім-мом. І справді незабутня пані фон Лінгельсгайм, за другим подружжям дружина відомого професора Павла фон Лінгельсгайм-ма, який недавно також помер. Вона мала добру освіту, належала до передової верстви німецької інтелігенції, багато подорожувала, також і по Росії, бо народилася на Кавказі, де її батько, професор геології фон Шнабель, працював над дослідженням природних покладів. .. Живо цікавилася справами літератури, мала таких особистих

знайомих, як Герман Штеер, Гергард Гавптманн, Герман Зудерманн. Цей останній у листопаді того року помер, і вона читала нам його листи і багато нам про нього оповідала.

Я увійшов до цієї родини випадково, ще у Бойтені на Горішньому Шлезьку, дуже з нею подружився, ми відвідували разом театри, оперу, каварні, робили візити знайомим. Ми жили з Германом в одній кімнаті, тут почалася моя літературна кар'єра з новелі "Образа" і перекладу новелі Томаса Манна "Залізнична катастрофа", які друкувалися в "Літературно-Науковому Віснику" за редакцією Д. Донцова в ті роки. Тут писалися такі мої початкові спроби, як "Собака у вікні", "Четвертий чоловік", тут також зародилася думка писати "Волинь", яку ми спільно обговорювали у каварні Шумахера і яку наполегливо радила писати наша "добра мама" пані Германша. "Це буде добре, Влисьхен", — казала вона звичайно, "це буде дуже добре" ... І вона терпляче просиджувала зі мною годинами, навчаючи мене німецької мови, читаючи мені "Фавста", коли треба було пояснити сливе кожне речення, перекладаючи зі мною Томаса Манна, Германа Штеера. Ми були розчаровані, коли Донцов забракував новелю Штеера "Бабця" за її містицизм, але тішились, коли приходив "Вісник" у малиновій політурці і приносив щось з моїх писань. Ми пробували перекладати також "Народ без простору" Грімма, але ця книга була такого розміру, що наші видавництва тих часів не змогли б її подужати, а тому ми це підприємство мусіли залишити.

Не менше цікавим, інтригуючим і бурхливим було студентське середовище, до якого втягнув мене Герман — студент права цього ж університету, який готувався до дипломатичної кар'єри, вчив англійську, французьку і російську мови, брав семестри в різних університетах — у Кельні, Парижі, робив студійну подорож до Лондону і мріяв відвідати Москву, до якої мав чомусь особливе зацікавлення. Ми з ним вели завзяту дискусію на теми політики, а особливо сходу Європи. Ці дискусії продовжувались у ширшому колі студентів у студентській мензі на острові Одри біля так званої Занд Кірхе або у студентській каварні "Над Одрою", де щовечора збиралися студенти на пиво і каву, де грали "шкат", співали "штудентен лідер" і звязующе дискутували. Це було

покоління, з якого виріс націонал-соціалізм, яке плянувало новий "дранг нах остен", якому іноді здавалося, що той схід — це Мехіко часів Кортеза або інки чи ацтеки часів Колумба. Я, звичайно, стояв у найгострішій опозиції, доводячи, що весь той схід, дармащо він такий невпорядкований, що його ріки вимагали регуляції, простори — доріг, а міжгагеменні чвари законности, — все таки може принести для цих хоробрих культуртрегерів чимало несподіванок.

Завзятим моїм опонентом був студент Альфред Буркгард, що походив з польських Катовиць, який зневажливо ставився до слов'ян взагалі, а до поляків зокрема, не визнавав ніякої України, а мене вважав лишень за росіянина, а тим самим обдаровував мене поблажливим респектом; він цілком виразно передрікав нову війну за простір сходу з її неминучими консеквенціями: відтиснення поляків на схід, росіян за Урал, очищення України "нур фюр дейче". Я, розуміється, сміявся з цього, у чому підтримував мене також Герман, який був прихильником політики Біс-марка, а також і союзу з Росією. Мене він також не визнавав за українця; це, казав він, лишень примха людей "великого простору", зворотний бік "кляйнравму", який вони за всяку ціну хотіли б збільшити. Мої посилання на мову, культуру й історію ніяк його не переконували, бо, казав він, мови і культури, які до цього часу не ствердили себе державно, не конче мусять існувати взагалі. Ігнорував він також дуже модну тоді книгу Освальда Шпенглера "Занепад Заходу" як філософію штцбюргера, який метиться сам на собі за власну неспроможність. Тоді дуже цікавилися спортом, особливо ужитковим, як наприклад, повітряний з його "люфт— г лі дер а ми" (планерами), винаходом ракет фірмою "Опель", досягненнями Екенерових Цвітелінів, перелетом Ліндберґа через океан, питаннями раси і політикою типу Фрідріха Великого або Отто фон Бісмарка.

І от тепер, по десяти роках, прощаючись із заходом, я мав причину і нагоду ще раз глянути на Бресляв. Я прибув до нього пообідньої години. Був розчарований. За цей час тут багато змінилося. Було тихо, сумно, мало руху. На всьому помітно настрій війни. Я мав усього дві години часу,

тпроїхався здовж трамваєм головною Швайдніцькою вулицею, кинув лишень погляд на

Швайднщер-келер, на університет, на вулицю Розенгайм, де жили фон Лінденсгайми, яких я також не зміг бачити. Пані Герма-ніна змінила помешкання, жила десь на вулиці Канта, Герман був мобілізований, а його мати, жінка і діти виїхали на село.

Тоді ще годі було передбачити все те, що сталося з цим містом кілька років пізніше. Що з Бресляв стане Вроцлав, що "дранг" відбудеться, але не на схід, а на захід, що я бачу те місто востаннє. Можливо, це був інстинкт, але, перебуваючи на вулицях того міста цього гарного, лагідного літнього дня, я не міг позбутися виразно похмурого, якогось похоронного почуття, яке весь час мене переслідувало, дармащо в загальному я мав добрий настрій подорожнього з виразними надіями.

По обіді, який я спожив у якомусь ресторані, від'їзд далі, але все ще не до Кракова. По дорозі маю ще одне місце спогадів з минулого. Це Бойтен, тепер Битом, на Горішньому Шлезьку, центр вугільного басейну, до війни передове граничне місто Рай-ху, тісно пов'язане з моїм скитальським минулим, один з вирішальних ггунктів мого життя. У тому місті, що було тоді зо всіх боків, за винятком західнього, оточене границею Речі Посполитої Польщі, одного темного дощового вечора, 23 серпня 1927 року, появилася дуже своєрідна брудна, мокра і голодна постать у дуже зім'ятій уніформі вояка польської армії. Не вариться, що це міг бути я, що це зі мною таке трапилось.

Розповісти ту драматичну одіссею кількома словами нема змоги, а на багато нема місця і часу. Коротко, я був "дезертиром", як наслідок наших "братніх" слов'янських польсько-українських стосунків того часу. Це були тяжкі, небезпечні хвилини, години, дні і місяці, але я їх переміг, і переміг щасливо ... І згадую їх з схвильованою подякою долі, що вона мені їх дарувала, бо без них моє життя мешканця глибокої провінції під постійною "опікою" поліційних органів, без права, без законности було б

мізерне. І хоча я втратив усі стежки до краю предків, але знайшов вихід у світ, і було це для мене вирішальним.

Це була моя друга (перша ще там, дома) нелегальна границя у моєму поході до Києва, за яку я заплатив трьома тижнями свободи за вироком німецького суду. Далі я працював три місяці биндюжником, тобто тягаровим візником. Я працював у багатого міщанина Павельчика і його кіньми розвозив по копальнях вугілля та залізних гутах тяжке залізо фірми Фібік-Грінфельд. Ще пізніше, сливе чудом, я опинився в родині директора гімназії цього міста на становищі учителя російської мови. Мій "учень", шановний студієнрат Павль Кроненберг, у скорому часі став не лишень моїм учнем, але, можливо, найкращим і найближчим другом, якого я тільки міг коли мати. Він став моїм опікуном, моїм учителем, моїм виховником, завжди цікавим, багатим співрозмовником, ствмандрівником і товаришем. Він вивів мене дослівно "в люди", він зробив з мене письменника, він познайомив мене з багатьма цікавими людьми, а між ними і з панею фон Ліндельсгайм, щоб я міг побувати в Бресляв, прослухати університетський курс, познайомитися з ширшим життям країни. Тут також я набув ще одного великого друга, студента права Гюнтера Герофке, в яким ми побраталися і пережили спільно багато років чи тої разом, чи то листуючись, чи мандруючи по Європі, а також по наших Карпатах.

Це було, здавалося, неймовірне. Я прибув до цього міста гнаним, обідраним, голодним дезертиром, а вже по рокові був бажаним гостем кращих громадян міста, почував себе краще, ніж дома, вивчив мову, пізнав багате індустріяльне життя і, головне, здобув стільки дружби, приязні і любови.

А ті наші розмови з Кроненбергом. У кафе "Гінденбург" на площі Франца-Йосифа, або в кафе Ющика, або в затишній кава-ренцД Штадтпарку, або в наших сливе щоденних вечірніх мандрівках у міському парку, в позаміських гаях ... Або в більших мандрах навіть по на птах полонинах Гуцульщини — Ясіні, Гри-горівки, Говерлі... І яка безодня тем. Література, філософія, політика. Кроненберг, крім директорства,

викладав німецьку літературу, французьку та англійську мови. Мав великий нахил взагалі до мов, вчив завзято російську мову, розумів добре чеську і польську. Кожного року з німецькою систематичністю робив подорожі за кордон, до Парижу, Лондону, Риму, Мадриду. Того року, коли ми з ним познайомилися, він щойно вернувся з Москви, де познайомився з Луначарським і цілим рядом московських професорів-педагогів, навіз цілі купи книг і спостережливо та цікаво оповідав мені про те місто, тих людей, порядки. Вони йому, очевидно, не цілком імпонували, але він оцінював ті явища делікатно і по-філософськи, вважаючи, що росіяни з своїм месіанством і неконкретністю саме чогось такого потребують. Тоді ще не було Сталіна з його "переходом до соціалізму", а в Німеччині це були часи Ваймарської республіки в початкові її роки, коли шукалося доріг до Москви наперекір версальським диктаторам.

І тут вперше я почав знайомитися з російською літературою радянського часу. Леонов, Еренбург, Огньов, Бабель, Гладков, Серафимович, Маяковський і навіть Демян Бедний з його блюзнірською "євангелією", за яку йому заслужено дісталось від Сергія Єсеніна.

Тут також почав я вперше читати по-німецьки, і першою моєю справжньою лектурою було "На заході без змін" Еріха-Марії Ремарка, яке зірвало тоді цілу бурю захоплення або протесту. Потім я читав Ептона Сінклера, Драйзера, Велса, Келлермана. З філософських речей вперше прочитав в оригіналі "Рефлексії історії" Якова Бурггардта.

З свого боку я старанно і не зовсім успішно розчарував Кро-ненберґа, що я не руський, яким він мене вважає, а українець. Ця тема вимагала негайно коментарів і викликала дискусію. Ознайомлений з різноманітністю слов'янських племен, Кроненберґ однак не міг з'ясувати собі істотної різниці між "кляйнруссен" і "ґросруссен", він не мав для цього відповідної літератури, і я подбав дістати для цього граматику Ґартнера-Смаль-Стоцького, що для філолога могла мати найпереконливіше значення.

Я покинув Бойтен уперше влітку 1929 року. Бував тут часто і пізніше. Востаннє це було 1939 року, за кілька місяців до початку війни, після нашої карпатської катастрофи.

І оце знов їду туди. Біля години дев'ятої вечора я у Бойтені . . . І одразу прямую до Кроненбергів на Ґартенштрассе. Як звичайно, бурхливе, радісне, тепле вітання. І сам масивний, тепер уже шульт-рат Кроненберг, і його дружина Елеонора, і дочка Крістіна, і син Роберт. Кроненберг сильно постарів, посивів, мав перепрацьований вигляд. Багато його колеґ мобілізовано, і їх треба заступати. Пані Кроненберг також постаріла і мала ще більше недбалий вигляд, як колись. І дуже виросла, витягнулася, похорошіла, з великими претенсіями на панну дочка Крістіна, яку я колись носив на руках і яка не раз приходила мене будити: "Даня! Штий ауф!". Дуже виріс також наймолодший син Роберт, який уже кінчає народну школу ...

Вечеря, як звичайно, у великій їдальні, знайоме оточення, широкий, білий стіл, кришталь і порцеляна... Лише без Бургундського, як це бувало колись. Тепер скромніше взагалі, бож "на картки". Розмови на тему війни я, як людина зі світу, у фокусі уваги. Що буде далі? Чи підуть на схід? Чи переможуть? Шануючи патріотизм моїх друзів, я намагався бути обережним, але передаючи настрої з Праги, делікатно зазначав, що та політика не дає ґарантій на загальний успіх. Непотрібне викликання ворожнечі, ароґантність і зарозумілість . . .

Кроненберг, зрештою, більше це розуміє, ніж я. Як знавця мов, його іноді викликали до якихось там штабів, і він перекладав най-секретніші документи, в яких добре ознайомлений з ситуацією світу. Розуміється, він про це нічого не говорить. І має не дуже веселий вигляд. Він знає, що буде нова війна, що це буде на сході, і з усього видно, що його це поважно непокоїть. Пригадуючи наші колишні розмови на тему сходу, він не дуже вдоволений генеральною лінією політики теперішнього уряду, він уявляв собі її інакше, але він мовчить і лише один раз, витираючи втомлені, під окулярами очі так між іншим каже: "Ах, Данель! (він мене так звав). Не все так діється в історії, як хочеться людям або

зумовлюється логікою ... Може пам'ятаєте у Якова Бург-гардта, якого я вам колись рекомендував читати, говориться, що це не так воля людини, як воля Творця, який хотів бачити людину недосконалою, щоб не все стало трафаретом, — керує нашою долею. Це, здається, знав і Толстой, добре знав Гегель, це вже знав Платон. Лише Ленін хотів ошчасливити людей готовими схемами, але що з того вийшло.. . Хотіли ж колись соціялісти скасувати границі, армії, паїшторти, кари смерти, а що вийшло? Я боюся, дуже боюся, що і з наших намірів нічого не вийде" ...

Він особливо переживав, що Німеччина знову вступила у війну з Англією. Він мав великий респект до цієї країни і колись, читаючи "Майн Кампф" Гітлера, уподобав те місце, де Гітлер каже, що немає такої дорогої ціни, якої не варто б заплатити за союз з Англією. І поруч з цим якраз війна і якраз з Англією. Звідсіль і витікає його філософія, його песимізм. Пригадую також його лист, який показувала мені його дружина, ще на початку війни. "Господь знає, що нас може тепер чекати" ... — казав він у тому листі.

Його передчуття і його турботи не були безпідставні. Кілька років пізніше їх було вигнано з їх мешкань, з їх міст, з їх країни дослівно без нічого, у мороз, у безвість, у невідомість ... І саме місто Бойтен стало Битомом. Але покищо це місто жило як звичайно, диміли димарі, працювали машини копалень і гут.

Я ще раз і, мабуть, востаннє оглянув знайомі місця, де я колись переживав часи моєї самоти і безнадії. Побував на задимленій, типово індустріальній вулиці Камінерштрассе, де жив мій працедавець Павельчик, що його кіньми, Пітером і Бертою, я викликав фурор як екзотичний кучер у фірмі "Фібік-Грінфельд", побував ще раз на місці тієї границі, яку я зі страхом і трепетом переходив і яка вже не є більше границею, побував у парку, де стільки ходил огат, мріялося і говорилося, побував у приятелів і навіть у знайомих, лише не знайшов мого прекрасного друга Гюнтера Герофке, який був мобілізований, служив у Хол-мі і від якого я недавно у Празі мав листа. Розмовляв лише з його

дружиною, моєю доброю приятелькою Фрідель, яка переживала відсутність свого Гюнтера і не дуже була захоплена сучасною ситуацією.

Бачився і провів багато часу з наймаркантнішою і найдорожчою для мене людиною у цьому просторі, яка фактично була головною причиною всіх моїх колишніх пригод, знайомств, успіхів і радощів, — Оленою Кравтурст. Секретарка чужомовної коре-споденції тієї самої фірми "Фібік-Грінфельд", де вона і тепер працювала, лише під зміненою вівіскою ... Велика дружба, симпатія і любов. Моя русява, синьоока протезе, надхненниця і захисниця. Жила вона на польському боці в Королівській Гуті, до Бойтену лише доїжджала. На її адресу спочатку йшли мої домашні листи, за що її турбувала навіть поліція. Вона перша вчила мене німецької мови, перша влаштувала мої знайомства, перша подбала, щоб я дістав більш тіродуктивну працю. Вона ж завжди радісно зустрічала мене і завжди зі смутком проводила в дорогу. Так багато разів і стільки років... І нічого для себе не вимагаючи, до кінця і до краю віддано і безкорисно.

Не знаю, що було в нашій неповторній, дивовижній і незбагненній зустрічі, дружбі і любові і чому ми все таки розійшлися і так порівнюючи просто, щиро без драм і невдоволення. Може, вона мене не тільки розуміла, але й знала, може, це була моя летюча приреченість. Але наші пізніші зустрічі були завжди однаково ясні, прості і радісні. Ми багато ходили, їздили, говорили, оповідали, сміялися. Каваренька на розі Гартенштрасе, каварня "Гінденбург", міський парк, міський ліс, кіно "Аполльо", кіно "Ліхтшпіле" ...

Ця зустріч нагадувала всі минулі. Спочатку телефон, острах — чи обізветься, далі радісний вигук і обіцянка негайно, через усі перешкоди, на розі Райхспляцу зустрітися. У неї тепер більше праці, ніж звичайно, але це не важливе. Ще півгодини і ми захоплено вітаємося ...

— Ну-у, Данель! Стільки часу! І нічого не писав! Стільки змін! А ти схуд, що сталося? Ах, яка радість, яка радість! Так куди йдемо? "Кляйнес кафе"?

Так. "Кляйнес кафе". На все годі нараз відповісти. У "Кляйнес кафе" порожньо, кава воєнна, "кухен" на картки, але це таке другорядне. Ми говоримо, говоримо безконечно. Олена вже не за границею, Королівська Гута знову Кеніґс-Гюте, величезні зміни, безліч роботи, багато чужих робітників, полонені французи. Потім ідемо на прогулянку, доходимо аж до старої границі, філософуємо на цю тему. Усе це наслідки великої ґlobalьної тривоги, яку, можливо, я тоді перший викликав, бо не вірив у тривалість того ладу, як і не вірю в його тривалість тепер.

Олена не філософ, вона переводить розмову на іншу тему. На буденне, на щоденне, на свою роботу, на родину. Пропонує їхати до неї, до Королівської Гута> тепер це можна. Відмовляюся за браком часу, завтра їду далі. На Краків. Олена навіть не питає, чому і що там маю робити, вона знає, що я завжди кудись їду, завжди щось там роблю, пишу якісь книжки, яких вона не може читати і читала лише одну з них польською мовою. І вона нею захоплена. Читаючи її, вона не вірила, що писав її той самий обідраний "кучер Павельчика", якого вона одного разу зустріла у вантажній рампі своєї фірми, у якого одразу повірила і в якого вірить до цього часу.

Не питав і я її, чому вона, наприклад, до цього часу не одружена, хоча мала для того нагоду. Вона ще й тепер виглядає свіжо і молодо, а тоді це була справжня Грета Гарбо з своїм пишним, ясным волоссям і гарними, мудрими, синіми очима . .

КРАКІВ

І знов лечу понад землю, І знов прощаюся я з нею...

Г. Шевченко (Сон)

Мої чотири бойтенські дні минають, як одна хвилина. І ось я знову на пероні залізничного двірця Бойтен. П'ятниця, 16 травня. Дев'ята година. Чекаю на берлінський експрес, що має завезти мене до Кракова. Мене

проводять пані Кроненберг, Олена і Фрі-дель. З цього місця я почав свою епопею Заходу, з цього ж місця починаю нову епопею Сходу. Тоді зустрів мене тут уперше поліцай, тепер проводять ці три жінки. І я вдячний Великій силі за те, що пройшов ті роки не даремно і знайшов цих людей.

На двірці багато руху, проходять потяги, навантажені воєнним знаряддям. Мій потяг має тут бути о дев'ятій годині двадцять п'ять хвилин. І ось він справді появляється. Довгий, могутній, гарячий. Зривається рух, метушня, гармидер. Одні виходять, інші входять, прощання, зустрічі, сміх і плач. Міцні обійми і прощання. Ніхто з нас не думає, що це прощання назавжди. О, Олена! З її гарними, добрими, щирими синіми очима, у яких блищать сльози! Дякую тобі! Хтось добрий післав мені тебе! У тяжкі дні мого життя! Ще раз дякую! І будь благословенна!

Всього п'ять хвилин — і потяг знову рушає. У вікні, разом з іншими, і моя хустина, а на пероні між хмарою інших, бачу ті три хустини, що вітають мене, між ними одна найдорожча. Прощай! Ще і ще раз прощай! І ще раз дякую! Потяг швидко лишає станцію, повертає луком ліворуч і розчиняється в просторі.

І от я знову на території, де чотирнадцять років не мав права бувати. Нікого за це не виню. Їх трагедія — їх трагедія, моя — моя. Розуміється, можна було й без цього, але так не було і так не могло бути. Вони мусіли робити своє, а ми своє. Тепер і вони і ми рівні, і зрівняла нас доля. Але все таки чомусь не можна забути пацифікацій, та ревіндикацій, та інших доброт, ЕКЛЮЧНО з тим трагічним епізодом, що зветься Карпатська Україна, у якому наші милі брати-поляки відіграли ролю такого клясичного і зразкового гістерики-інтриганта. Мир їх душам!

Але все таки який дивний той польський комплекс і який він відмінний від московського. Бо все таки, коли я був і дезертир, і "вивротовець", і "непожондни русін", і "дзіч гайдамацка", і в домі мого батька час від часу робили труси й шукали мене, в той самий час Тадеуш Голендер робив переклади моїх книжок, видавництво "Руй" у Варшаві їх

видавало, Ксавери Пру-шинські, "Газета літерацка", "Просто з мосту", "Кур'єр Львов-скі", віленське "Слово" містили чудові про них відгуки й рецензії. Подумати і порівняти лише реакцію на такі ж явища Москви. Анатема, анатема, анатема! Від першого дня до останнього. І во віки віків. І нема різниці — був це цар всеросійський чи Сталін всесоветський ...

Польща-Україна-Московіцина. Три ніби рідні сестри, і такі вони трагічно нерозумні. Їх проблема простіша з простих, але саме тому нерішима. Під час дороги переважно стирчав у вікні, було цікаво бачити заборонену землю. Поліцаї мають ту саму уніформу, що й тоді, але тепер вони мене не хвилюють. Бачу багато людей, багато облич, багато будинків, сонця і неба...

Але все це не боїться мене, а я не боюся його. І як інакше було тоді на цьому саме місці у серпні, чотирнадцять років тому Але, як сказано, не маю жалю до тих людей сьогодні. Я тоді втратив лише батьківщину, вони тепер і батьківщину і Річ Посполиту . . . Усі їх величні амбіції лежать під колесами оцього гордого берлінського експресу, ЩО' ніби бич Божий, бичує цю здивовану землю.

Швидко минає горда столиця польського заходу Катовиці. Це є тепер так само лише "Катовіц", як свого часу наш Львів був лише "Львув". А ось там далі знов наближається Домброва Гур-ніча. Це місто врзалося в мою пам'ять знов таки з часу того самого серпня чотирнадцять років тому. При цій неймовірній нагоді такі речі набирають значення символіки і приречення. Тоді це було лише гостре дійство маленької людини, однієї з мільйонів, якій прийшло на думку стати дезертиром — дивна примха, яку могла собі дозволити лише багата на фантазію людина. Кинути все і піти отак, як бачать очі, в напрямку невідомого, це в якійсь пропорції нагадує вчинки божевільних, що пускалися перепливати в малих човниках океан або дряпалися без ніякого знаряддя на верхи Гімалаїв. Їх щастя в тому, що вони не міряють наперед ризику і цілковито віддають себе на ласку і неласку фатуму. Це гра на все, бути чи не бути.

Моя драма почалася десь отам, за тією Домбровою, у багнах. Це була справді темна, безмісячна і беззоряна ніч. Я йшов побіля дороги, і мені здавалося, що на цілій плянеті я лише одна істота, яка нічим не зв'язана. Так приємно вирватись у первісність, у інстинкт, у абсолютну порожнечу космосу. Довкруги мене, як довкруги плянети, лежала міцна охоронна смута атмосфери, за порушення якої грозило небуття.

І я пригадую цю Домброву. Це було десь біля другої години ночі. Я мав намір пройти непомітно бодай до Бендзіна, і мало це статися десь біля години другої наступного дня. І враз несподівано передо мною виринає з темноти величезна кількість електричних світел, які здалека і згори виглядали не лише фантастично, але й загрозливо. Що це за вогні і чому вони там? І чи можу я так просто на них мандрувати? Це було гамлетівське питання, і я мусів над ним замислитися. Ні, я вже краще далі буду триматися геть від гріха. Тим більше, що й дорога моя почала нагло спадати вниз і скоро перейшла в якесь тряске багно, в якому ноги мої почали грузнути по коліна. Ні, ні ... Краще назад, краще зачекати ранку.

Це була виняткова, можна сказати, горобина ніч на тому болоті. Але годі падати духом. З вільхового галуззя швидко лагоджу постіль, прикриваю її чепурно своїм покривалом, лягаю, вкриваюся плащем і почуваю себе, ніби Одіссей на ложі Цірцеї, впитий її чарівним лоном. Я навіть, здається, полохливо здрімнув, бо коли нагло по-заєчи прокинувся, — побачив, що сіріє і що я лежу в густому тумані, ніби у хмарах, не відомо — на землі чи на небі. Коротку мить не міг збагнути цієї містерії, але як тільки збагнув, зірвався, мов громом вдарений, похапцем згорнув своє ложе і, не вагаючись, оминаючи гірші місця болота, подався просто через луг, туман і калюжі в напрямку бачених з ночі огнів, яких тепер за туманом не було видно.

Згодом у сірій гущі туману я помітив згорблену маленьку си-люету, що нагадувала примару, але потім з неї вилонилася фігурка людини у брудному, розхрістаному одязі із дзбаночком у руці. Що мав робити? Мене провокував не лишень гордий одяг воїна, але й заболочені по

коліна ноги. Що я таке і чого я тут? На моєму чолі виразно красувався гордий знак білого орла, а біля мого боку грізно звисав довгий, гострий французький багнет.

— Ей! Слухай! — звернувся я солдатською мовою крізь туман до фігурки. — Що це там за місто? Фігурка, здається, була здивована, а можливо й ображена таким питанням.

— Як, що за місто? — почув я хриплий, заспаний голос з-за туману. То ж Домброва! Не знаєш!

— А! — відповів я тоном, ніби це була моя рідна Тилявка, а я сп'яна забув її назву.

На цьому наш діалог скінчився, фігурка пішла своєю дорогою, я своєю. Отже передо мною місто, і не лишень місто, а й ріка, тому й міст. Така топографія мене не радувала, бо ж моїм стратегічним завданням було оминати подібні терени. Але виходу не було. Я мушу ту Домброву взяти — будь-що-будь, мене рятує туман і рання година, коли все спочиває, не турбуючись моїми проблемами. Помалу-малу наближаюся до мосту, обережно його переходжу, використовую безлюддя, повертаю навмання праворуч і вибираю ніби вулицю, ніби стежку, що веде невідомо куди вгору, прямую нею все далі, виходжу на передмістя, заросте кущами, з виглядом якогось старого цвинтарища. А коли входжу поміж кущі, — натрапляю на нову несподіванку: серед тієї Божої природи, біля цвинтарища, бачу в різних місцях, просто на землі, повиті міцним сном лежать у різних позах люди, чоловіки і жінки, прикриті чимсь, а то й не прикриті, деякі у тісних спокусливих обіймах, деякі ще діти, а то й просто немовлята. Збентежений, я мало не потоптав ці блаженні сотворіння, старанно виминав їх тіла, намагався скорше вибратись з цього едену, щоб повернути ще більше праворуч, без дороги, без стежки, без орієнтації, зовсім за шстинктом, держати курс в напрямку, що здавався мені заходом.

Не легко окреслити почуття людини в такому стані. Абсолютна відірваність від оточення, гостра настороженість і беззастережне рішення перемоги.

Це і була моя Домброва Ґурніча з-перед чотирнадцятьох років. Згадую її чи то з жалем, чи то з сатисфакцією. Такі шматки життя не даються дешево, ніякий Ротшільд не міг би на таке дозволити. Для цього треба було мати в кишені 50 грошів капіталу і мільйони надії разом з іншими добрими чеснотами, вартість яких міг би хіба оцінити такий багач, як Діоген або хтось інший з цієї породи людей, для яких слово космос і космікос звучали ще свіжо і переконливо.

А чи належав я тоді до Діогенів, Платонів чи Колюмбів? Формально може ні, але фактично так. Що я тоді шукав чи відкривав? Поперше, Європу, а подруге — епоху. Європу для себе, а епоху для всіх. І який жаль, що мої зусилля не будуть оцінені належно і що їх лаври пожнуть Сталін, Гітлер, Муссоліні. І ніхто не буде знати, що я належу до тих незнаних піонерів втікацтва майбутньої Європи Заходу, цілі мільйони й мільйони яких у різних виглядах помандрують уздовж і впоперек цього прекрасного континенту.

Домброва Ґурніча також швидко минає, а далі переді мною Краків. Чи знаю я Краків? О, я знаю Краків. Перший раз це було у липні 1927 року, у ролі вояка 16 полку піхоти польської армії, на маневрах перетинав я його форсованим маршем уночі з 5 на 6 липня. Вдруге це було трохи пізніше, того ж липня, в ролі героя і переможця марафонського бігу на десять кілометрів у змаганні трьох дивізій, які відбулися в терені біля цього міста і в яких я брав участь як член дружини змагунів нашого полку, що репрезентувала тоді нашу третю дивізію.

Це було, здається, 16 липня, і лив тоді зливний дощ. Траса бігу, з стрілянням на п'ятому кілометрі, проходила по бездорожному терену. Ми виглядали сумно, мокрі до ниточки і вкриті з ніг до голови багном, але наша дружина здобула чашу перемоги, а ми, її змагуни, були удекоровані медалями хоробрости чи чимось подібним.

Зупинилася наша дружина в одному з краківських фортів, де один з батальйонів нашого полку мав місце тривалого постою, яких сім кілометрів від міста. Після перегонів ми мали два дні відпочинку. Другого дня я попросився до міста. Сім кілометрів йшов пішки, що для марафонського бігуна не творило ніякої проблеми, вигляд мій був, ніби мене пожувала корова, але це не робило також ніякої різниці. Я довго блукав по вулицях, оглянув Вавель, могили Міцкевича й Словацького, Маріяцьку площу і почував себе дуже закинутим і дуже самотнім. Хтось мені казав, що тут живуть і якісь мої земляки, але скільки я не прислухався до мови перехожих, ніякого сліду по них не знайшов . . .

Коли це, питаєте, було? Чотирнадцять років тому. А здається, це було вчора. За той час появилось радіо, заговорив екран кіна, умасовилося авто, на третину скоротився глобус землі.

І ось нарешті сам Краків. Дванадцята година дня. Виходжу з потягу, і — величезна, запаморочлива несподіванка. На пероні, крім Олега Штуля, Костя Мельника і Панченка-Юрєвича, бачу — кого? Чирського! Миколу Чирського! Того, того самого, якого залишив на ложі смерті празької лічниці на Дейвицях.

— Це ви, Чирський? — вигукнув я, не вірячи своїм очам.

— Це якраз я. А ви хотіли вже будувати Україну без мене? О, ні! Це вам не вдасться! — казав він своїм, як звичайно, театральним голосом і виглядав у тому свому рудому капелюсі набакир, ніби він щойно вийшов з магазину моди.

Бурхливе вітання, ніби ми не бачилися цілу вічність.

— Ми ось тут вам одразу і театр організуємо, і вас директором призначимо, і вже завтра йдемо до Кубійовича за фондами, — казав далі Чирський ...

Мельник і Панченко-Юревич випадково приїхали тим самим потягом що й я, лише ми не бачилися, Чирський же приїхав ще вчора і вийшов зі Штулем нас зустріти. Примістили мене тимчасово, здається, на вулиці Зеленій, де мешкав Стуль ...

У той час можна було говорити не лише про Краків польський, але й Краків український. Тут тепер перебувала добра половина українського Львова, плюс порядна частина Праги, Берліну, Варшави і багатьох інших провінцій нашої безмежної емігрантської держави. Відчувалося бурхливе життя за дня і ночі. За Дня по різних урядах, редакціях та установах, за ночі по каварнях та ресторанах. Загальний настрій був бадьорий, дармащо для цього, здавалося, не було причин. Люди були вигнані з своїх місць, надій на поворот мало, українська справа неясна. Але це офіційно. Не офіційно всі вірили в чудо, що скоро буде війна, що відкриється дорога назад, що вирине знову визвольна справа.. . До того ж майже всі були добре влаштовані, порядно заробляли і тішилися, можливо, більшим добробутом, ніж було дома.

Особливо активними, агресивними і певними були обидві частини ОУН, які рішуче вірили у своє майбутнє і навперейми готувалися до перебрання влади на Україні. Частина Б мала готовий уряд і весь основний кістяк державної адміністрації. Пляну-валися генеральні штаби, ухвалювалися розпорядження і закони. І велася завзятуща, не на життя, а на смерть, між конкурентами боротьба.

По приїзді я одразу зголосився на вулиці Зеленій 26 — головній квартирі ОУН-М. Велике, на п'ять кімнат, з рококовими меблями помешкання, і урядували там Микола Сціборський, Омелян

Сеник, Олег Ольжич, який недавно переїхав з Праги, і, здається, Роман Сушко. У іншому, нижньому приміщенні містився пропа-гандивний і культурно-освітній відділ, де трудилося чимало секретарів, писарів, друкарів, малярів і взагалі людей паперу і пера.

Тут був постійний рух. Люди приходили й відходили. їх приймали у різних кабінетах різні референти. Мені здавалося, що найбільше відвідувачів мав Ольжич. Усе це творило так зване Організаційне бюро ОУН, головою якого був Сенік, а членами, крім вищезгаданих, були генерал М. Капустянський, Зиновій Книш і Юліян Васиян. Між гостями помітно було чимало військових, які приїжджали з різних країн, готові до послуг і акції...

Я вітався, зустрічався і розмовляв з багатьма членами цього бюро, як також з чисельними гістьми, що весь час сюди приїжджали, але діло мав лише з Ольжичем. Нашими турботами були справи культури — літератури, театру, пропаганди. Цій останній у той час надавали багато значення, бо на ній фактично трималися основи сливе всіх тодішніх європейських режимів. Маючи досвід Закарпаття, де ми розгорнули широко закроену акцію пропаганди, ми плянували ще ширше розгорнути її тепер. Тому що Ольжич не був промовцем, до великої міри ці речі припадали на мою долю. На Закарпатті я об'їхав з промовами дослівно цілу країну, не минувши ні одного міста, містечка і навіть більших сіл. Теперішня ситуація вимагала ще більшої в цьому напрямі активності, і ми запланували цілий ряд моїх виступів: два у Кракові, по одному в Варшаві, Ярославі, Любліні, Холмі, Грубешові, Томашові і Криниці.

Теми моїх виступів були не конче політичні і не конче безпосередньо партійні, а скорше наці она льно-освідомлювальні, роз'яснювальні, ситуаційні. Не заторкувалися справи організації, особливо її розколу, ніколи не нападалося на противників по організації, а звичайно з особливою силою підкреслювалася важливість національної єдності і національної мети. Звичайно на мої виступи приходило багато слухачів, і вони мали чималий успіх.

Час вимагав негайної в цьому напрямі активності, але на перешкоді було моє здоров'я. За останні тижні моя хвороба знову почала робити мені чималі труднощі, а тому треба було знайти місце для якоїсь курації, маючи на увазі, що в скорому часі нам доведеться бути ще більш активними. У повітрі було повно аляр-муючих настроїв нової війни.

Німецька воєнна машинерія була зайнята окупацією Греції, Криту і Північної Африки, але не було вже сумніву, що і на цьому фронті треба чекати чогось нового, дармащо "дружба" Сталін-Гітлер існувала далі і більшовики старанно виконували постачання збіжжя і нафти, не дивлячись на те, що, з другого боку, всі залізниці Губернаторства були завантажені воєнними транспортами у східньому напрямі.

Картина, гідна богів! Унікальна переплутаність фактів і понять. Величезний простір сходу Європи був виразно смертельно загрожений, і разом здавалося, що він не усвідомлював цього . . . Сотні дивізій закутого у панцери вояцтва стояли готові до походу.

Наша міжконтинентальна емігрантська імперія бачила цю макабричну істину цілком виразно і була постійно у стані хворобливого збудження. Її перспективи винятково туманні, її шанси сливе зникаючі, але вона гарячково день і ніч діє, нагадуючи космічну туманність, у якій замало концентричної енергії, щоб стати зосередженою цілістю. Справді, не легко було уявити собі нашу батьківщину в її незалежній формі, дармащо саме це було основною метою цієї акції.

Ситуація дійсно макабрична. Розуміти своє безсилля, мати дані для виходу з становища і не могли знайти такого виходу.

Ми з Ольжичем не раз наполегливо намагалися збагнути цю парадоксальність. Нас сильно вражало усе те, що тепер дістало назву "бандерівства", яке ми дуже добре знали ще з часів закарпатської практики; ми його по-своєму розуміли, але не могли морально виправдати і логічно сприйняти. Там були чисельні наші близькі знайомі, часто приятелі, там була більшість друзів Ольжича, там були сливе всі Основні динамічно-активні сили організації, гарячі, патріотичні голови, довголітні мученики тяжких тюрем, заслань, вигнань з-під усіх "визволень" і учасників усіх активних підприємств нашого опору." Добрий, розумний Ольжич від душі любив тих хлопців, але разом з тим уся їх динаміка не давала запоруки для рішення нашої проблеми.! І це було одним з головних клопотів думаючих людей того часу. Ми багато з цього

приводу дискутували, але всі дискусії не приносили рішення. Реальна дійсність лишалася такою, якою хотіла її природа.

Краків не лише "вулиця Зелена" другого поверху, він є також і на поверсі третьому, де містилися напгі високі і найвищі уряди того часу на чолі з достойним професором Володимиром Кубійо-вичем і не менш достойним його заступником, з титулом ділового керівника, магістром Василем Глібовицьким.

Моя візита до цього Українського центрального комітету лише куртуазійна, а тому без претенсій. Тут також звичайно багато руху. Пригадується Хуст з відвідуванням уряду. Цілі валки людей, цілі черги біля кабінету прем'єра Волошина. Тут трохи спокійніше, але все таки і тут вичувається нервовість доби.

Авдіснція відбувається у невеликому покої, біля круглого столу, у м'яких фотелях. Сам, невисокого росту, з ознакою лисини, спокійний і зосереджений професор, його високий, з чіткими рисами обличчя, чорнявий, з нотатником у руках, заступник і я. Засадничо я маю більше довір'я до цього роду урядів, ніж до тих поверхом нижче. Говоримо про звичайні речі — про Прагу, Берлін ... Про мою подорож, мої враження, мої праці. Діловий керівник час від часу щось нотує у своєму нотатнику, пан професор натомість сидить спокійно, сливе нерухомо. Я пропоную свої послуги для якоїсь роботи, мені обіцяють щось відповідне знайти, я розумію, що це лише форма чемности, і вони, мабуть, розуміють, що це лише форма чемности, але ми взаємно вдоволені і прощаємося з побажанням скорого побачення, як добрі друзі і порядні громадяни.

Професор Кубійович був відомий тоді як добрий географ, його "Географія України" мала широку популярність, і взагалі, він належав до наших передових наукових сил; лише я не міг зрозуміти, чому саме він несподівано очолив цю багатонадійну інституцію, яка під виглядом допомогової установи мала без сумніву багато амбітніші наміри в майбутньому розвитку подій.

Пізніше мені стало відомо, що пан діловий керівник комітету Глібовицький цілком одверто заявив, що він належить до тієї тоді розповсюдженої касты людей, які вважають себе покликаними вищого волею для ролі вождів. А коли я пізніше ще зустрічався з паном магістром, він недвозначно, дуже одверто і зовсім щиро оповів мені про різні свої наміри, проекти і закони, які мали б бути реалізовані на нашій батьківщині під його проводом. Тепер уже не легко в деталях відтворити ті його думки і погляди, пригадую лише, що в той час звучали вони досить патетично і досить паперово.

Після відвідин комітету приходять справи дрібніші . . . От хоч би відома, рідкісна, майже екзотична поява у вигляді невеликої кавареньки десь на Плянтах, що має таку запашну назву, як "Полтава", з різними, справді блискучими іменами львов'ян, як Святослав Гординський, Едвард Козак, Ростислав Єндик, Марійка Донцова, Василь Дядинок і багато, багато інших, які вже призабулися, а в тому числі також така варшав'янка, як.. . Олена Теліга.

Ці зустрічі були для мене винятковою насолодою, бо всі вони вводили мене, родового і за давнього емігранта, трішки у засяг клімату рідного краю. Про цих людей багато читалося, багато чулося, вони виповняли собою багато ділянок культурного сектора західньої метрополії українства. А зустріч з Оленою Телігою стала для нас своєрідним приреченням, фатумом. Пригадую цю зустріч у подробицях. Надворі накрапає. Біля третьої години по обіді. Заходжу до каварні в товаристві Чирського. Тиша, спокій. Не багато гостей. Деякі з них грають у шахи. І враз по сходах вниз (бо каварня містилася в сутеренах) легко й звинно вбігає дівчина років двадцяти у прозорому, яснозеленому, плястиковому плащі. Ми з Чирським сиділи при столику, пили каву і обговорювали якісь наші театральні комбінації, коли, не пам'ятаю хто, шепнув: "Олена!" Я знав кілька Олен, а з однією з них попрощався недавно на двірці у Бойтені, але тут була та Олена, що, пам'ятаю, казала:

Залізну силу, що не має меж,

Дихання Боже в сльози перетопить,

І скрутить бич безжалісних пожеж

З маленьких іскор, схованих у попіл.

І виявилось, що це не так дівчина двадцяти років, як елегантна пані років тридцяти, з прекрасним, темнобронзовим волоссям, злегка кирпатим, кокетливим носиком і виразними, зе-ленкавими очима.

Саме знайомство було просте, вона, що знала вже Чирського, підійшла до нашого столика, і коли Чирський нас представляв своїм приємним, виразним, злегка забарвленим якимсь акцентом, голосом, сказала:

— То це так виглядає Самчук? — вимовляючи моє прізвище — "Самчук" ...

— Ви, здається, розчаровані? — відповів я.

— Я думала, ви гігант! "Волинь", "Кулак" ... А між іншим ... "Кулак". Ви для мене не "Волинь", а "Кулак". Читала його два рази...

— Для мене це несподіванка, — сказав я.

— А от уявіть. І я собі вас якраз таким уявляла. Такий лев ...

— А це всього лиш Улас, — казав я далі.

— Зовнішність може бути оманною, — вставив Чирський.

Вона дивилась мені просто у вічі, ніби хотіла щось розгадати.

Розмова тривала далі і не лише цього дня, а в різних виглядах, місцях і змісті, і ніхто не міг тоді сподіватися, що це буде для нас судьбоносним. Ми зустрічалися досить часто і в різних місцях, я почав бувати у Те ліг дома, на вулиці Славкав-ській 30, познайомився близько й інтимно з таким кубанським і уенерівським козаком, як Михайло, від якого вона дістала своє картинне прізвище; ми бавилися, фотографувалися, їздили на прогулянки за місто. У нас витворилися інтимні інтереси. Олена вечірньою добою за столиком і чаркою, у каварні Бізанця, могла безпечно оповісти мені докладно і барвисто свої пригоди, а в тому числі й любовні, яких вона не цуралася, а вважала за своє велике добро, але не завжди могла повісти їх людям, хоч і хотіла повісти, бо любила дружбу, ніжність, щирість, приязність і тепло, як контраст до її бравурної, майже гусарської постави героїзму:

Але для мене — у святім союзі:

Душа і тіло, щастя з гострим бодем.

Мій біль брениць, зате коли сміюся, —

То сміх мій рветься джерелом на волю ...

Це останнє "джерелом на волю", я хотів би замінити "джерелом прозорим", бо її сміх був справді щирим і прозорим. Карикатура Едварда Козака представляла її в той час як грайливу дівчину у стрічках, за якою біжить юрба парубків, з моттом: "А за мною, молодою, сім пар хлопців чередою".

Але це було так і не так. Любила вона таких хлопців і навіть таку череду, але разом уміла дуже чітко і дуже категорично розрізняти людей від людей, ставити між ними відповідні знаки, чи навіть "гострі межі", чи — "комусь там дотик рук, комусь гарячий сміх". І вміла тих людей вибирати, пізнавати і покоряти.

І знову таки це не була поза, легковажна кокетерія, данина добі або бляшана музика, якої у нас було тоді більше, ніж треба. Усе, що вона висловлювала у своїх віршах чи в своїй поведінці, було у неї автентичне.

Для мене вона була великою несподіванкою і відкриттям. Починаючи від того "Кулака", я був гостро вражений її екзальтованою, напруженою, невтомно грайливою вдачею. Я любив читати про мадам Помпадур, мадам фон Штайн, леді Гамільтон, Єлисавету Габсбург, Марію Башкірцеву, але то все було читання. У житті я таких не зустрічав. І враз ця дійсність. І ця правда . . . І тому нічого дивного, що ми майже з першого слова стали .і лишилися до кінця друзями.

За чергою мої стопи на цьому терені були направлені на такі фортеці нашої культури, як відоме краківське видавництво, що містилося на вулиці Кармелітській 34, з його "Краківськими вістями" та іншими виданнями. Тут я мав шану вперше пізнати такого яскравого і видатного представника львівської культурної еліти, як поет, письменник, композитор, журналіст і гуморист Роман Купчинський, аліас Галактіон Чіпка, один з довголітніх співробітників історичної львівської газети "Діло", який справив на мене враження своєю імпазантною, лордівською поставою, як також і своєю поведінкою та своєю мовою. Не знаю чому, але першою темою нашої розмови була дискусія про українців сходу і заходу, про так званий дух степу і дух гір, при чому нас, волинян, зараховувано до цих останніх, і я, розуміється, був адвокатом сходу, можливо тому, що велику частину свого життя провів на заході...

Саме собою зрозуміле, що великою атракцією було для мене знайомство з таким виразним і шанованим улюбленцем муз і грацій — у поезії і малярстві, як Святослав Гординський, лише з огляду на дефекти його слуху нам не вдалося розгорнути з ним якихось особливих розмов. Зате ми обмінялися приязними усмішками, морганням очей, жестами рук, знизуванням плечей і голови та кількома фразами на папері...

Адоптований, вірний і щирий львов'янин Федір Дудко, якого я також зустрів у цьому видавництві, дуже швидко оповідав мені про свої нові

літературні задуми. Це було знайомство на довшу мету, бо пізніше нам не раз, дома і не дома, довелося ще зустрічатися і ділитися різними нашими особистими і не особистими жа-лями і болями, як також різними проблемами, клопотами, успіхами і неуспіхами наших літературних гараздів.

Тут же в редакції пізнав я і редактора "Вістей" Михайла Хом'яка, як також чимало інших співробітників, але за браком ближчого контакту з цими прекрасними людьми від них не лишилося багато згадок.

А далі, поза видавництвом, на вулиці, в ресторані, каварні і дома по мешканнях, я мав нагоду і приємність пізнати чимало інших звучних імен і ігоикметних індивідуальностей, а між ними такого прекрасного клясика нашої карикатури, як Едвард Козак, тобто Еко, аліяс Гриць Зозуля. Унікум у нашій гумористиці, майстер пар екселянс карикатури ... Не мав одначе ближчих з ним контактів, певно тому, що наші інтереси були різні, а також можливо й тому, що й наші вдачі були діаметрально протилежні. Я бачив часто його за партією шахів, що в цей час було для мене незбагненним, як також наша метушня, мабуть, мусі-ла здаватися йому карикатурною. З віддалі мені здавалося, що між нами, ніби на терезах ваги, важилися симпатії й антипатії, бо його біс нашіптував йому чіпнути мене за вразливе місце, а мій сатана, мов страж з огненным мечем, стояв тому на перешкоді. А одночасно якийсь його ангел і мій архангел тримали нас у розумній покорі і змушували до взаємної пошани.

З інших представників пензля залишилося, за браком ближчих контактів, лише туманне уявлення про Василя Дядинюка, з яким ми одного разу пробували безуспішно розпити пляшку горілки, чому на перешкоді стояв мій впертий задирака шлунок. Там таки я пізнав цікавого і талановитого маляра Ласовського. Шкодую, що ці зустрічі були фрагментарні та випадкові і лишили так мало поживи для спогадів.

Черговою вражаючою атракцією був для мене мій старий, ще з часів Крем'янця і гімназії, як частина моєї ностальгії, приятель, учитель і колега, а пізніше кум — Роман Бжеський, який у той час жив тут з своєю

вірною дружиною Надією і улюбленими по-пужками у скромному мешканні на вулиці Ґертруди 9, обложений книгами, картинами, з сливе необмеженими зацікавленнями і компетенціями. Винятково варта пам'яті і разом винятково загублена у зливі псевдонімів постать — контрверсійна, інколи загадкова, інколи гротескова, невтомно віддана справі, інквізиторська натура, яка все своє життя, без відклику й застереження, була віддана в жертву службі українській справі, яку вона дуже по-своєму і дуже контрапунктально сприймала й розуміла.

У той час його безпосередньою роботою була служба митаря, тобто він збирав для комітету данину, але для нього не була чужою і роля фарисея, і Пілата. і Фуше. Насправді ж це був каторжник свого власного демона, який гнав його немилосердно^ через життя на подобу Томи Торквемади, змушував бачити життя, якого ніколи не було, якого нема і якого ніколи не буде. Це комплекс ілюзій ... Жорстокого, болючого обману.

Я часто з приємністю бував у Бжеських, вони гостили мене чим могли, а часом і гречаною кашею з шкварками та оповіданнями про Крем'янець, про зраду і зрадників, про націоналізм справжній і націоналізм український, історію справжню й історію викривлену ворогами і багато, багато інших очікуваних і неочікуваних несподіванок, які я з приємністю вислухував, але не завжди брав їх так на увагу, як би цього хотів мій шановний друг і учитель.

Тоді також перебували у Кракові двоє старих ветеранів нашої, вже клясичної літератури — Катря Гриневичена і Богдан Лепкий. Це не емігранти і не люди кон'юнктури, як ми, це старі, законні громадяни цього древнього міста Ягеллонів. Відвідувати їх було для мене особливою процедурою. Я, хоча на генерацію від них молодший, ще належав до того покоління людей і письменників, для яких старіш люди мали вартість не лише як люди творчості, але й певної родової, традиційної чи історичної сили і привабив Богдана Лепкого, як і Катрю Гриневичеву, я шанував за безпосередній зв'язок з епохою Івана Франка, за їх труд чесний, за їх шляхетну поставу і взагалі за їх духову силу великого засягул

Візита у авторки "Шоломи на сонці", сучасниці Івана Франка та Василя Стефаника і взагалі старої гвардії наших будителів, мала для мене особливе значення тим, що давала можливість торкнутись чогось, що було вже історією. Вона також вабила нас па-тосом своєї творчої манери, своїм свідомо театральним тоном, рефлекторним наświetленням історії, пристрасним стилем мови. До цієї візити я якось особливо готувався, бо чув, що Катря Гри-невичева шанує добрі манери і форму. І хоч я не мав ні фрака, ні циліндра, все таки старанніше, ніж звичайно, голився і навіть, здається, зиркнув на себе в дзеркало, чи все є в належному вигляді.

А коли я появився на вулиці Дояздівій 3 та подзвонив, відчував, що роблю візиту. Мені, не пам'ятаю хто, відчинив, прошено увійти, зайти до кімнати і хвилину зачекати.

Моє чекання не тривало довго, увійшла пані Катря, схвильована, як дівчина, радісно привіталася, нагородила мене компліментами за "Волинь", за Матвія, за Володька, а потім попросила до іншої кімнати, де вже чекав на нас чай. Тут ми перейшли на спомини, передусім про Василя Стефаника, з яким пані Катря була у близькій дружбі і навіть, здається, мало не стала нареченою ... А потім перейшли до Франка. О, Франко! Пані Катря на згадку про нього ще й тепер рожевіє, а що вже коли їй було вісімнадцять років і коли вона носила чудову, пишну, темного оксамиту сукню з криноліном .. . Коли вона заставала Франка несподівано серед купи паперів, викликаючи у нього збентеження, а в його дружини зриви ревнощів. Пані Катря оповідає барвисто, картинно, патетично, довгими реченнями з яскравими порівняннями. Я був захоплений її захопленням і, що рідко бува зо мною, був добрим, щирим, справді зацікавленим і трохи приголомшеним слухачем.

Враження від цієї візити лишилося тривалим... Враження барвисте, радісне, оптимістичне .. .

І ще одна візита... у автора монументальної трилогії "Мазепа" та коротенького вірша "Чуєш, брате мій", що під його слова і мелодію за

празьких часів ми проводили всіх наших друзів на вічний спокій, що був нашим похоронним маршем ... У автора багатьох і багатьох, включно з підручником історії літератури, творів, насичених лірикою, смутком, тугою, щирістю й патріотизмом. Богдан Лепкий. Професор, поет, письменник, вчений, посол, промовець. Аристократ виглядом і душею. Останній могікан людей цього роду культури, стилю і форми.

І, здається, постійний краков'янин, що мешкав на гарній вулиці Слонешна 1, у просторому помешканні, заваленому книгами, Гравюраами, старомодними меблями і килимами. Контраст до пані Катрі: ніякого захоплення, ніякої патетики. Тихий, повільний, спокійний. До всього — хворий на шлунок. При моєму вході він лежав на канапі, я просив його не вставати, але він все таки встав.

— Радий вас бачити, бо я про вас багато чув ... А я ось, видите — хворію. Перепрошую за непорядок! — сказав він на привітання.

Я знову вибачався, що його турбую, але я дуже хотів його пізнати і бачити. Він це розуміє, бо сам колись був цікавий. Це вже теперішня молодь не вважає нас, старших, за щось вартісне, казав він. Мені було ніяково затримуватися і тому моя візита не тривала довго. Він мав утомлений вигляд, і йому, видно, тяжко було говорити.. . На прощання він дякував за відвідини, просив ще заходити і знову вибачався, що так склалося. Я побажав йому видужання і пішов. Приємно, що міг ще за життя бачити цю людину. Тоді ще не думалося, що це буде востаннє, бо трохи пізніше, цього самого року, прийшла сумна вістка, що цього шляхетного поета не стало між живими.

А 22 травня у залі УДК відбувся мій перший виступ на ту ж тему, що й у Берліні. Заля була переповнена, дуже слаба адміні-страційна підготовка. Олена була захоплена виступом і гостро протестувала проти недбальства адміністрації. Вечір закінчився у каварні Бізанца у більшому товаристві, де не обійшлося без спічів та інших збудливих засобів. Олена вимагала нашу відому "Вдову"., яку ми інколи виконували з Ольжичем:

Ольжич бас, я тенор. Чирський деклямував "Три вершники" Дарагана, а взагалі було шумно, і це потривало за північ.

Саме в цей час появилася на цьому терені автор книжок "Сти-лос і стилет", "Земля і залізо", "Земна Мадонна", великий князь нашої поезії Євген Маланюк. На Зеленій його приймали у відділі військових як старшину української армії. Це була приємна зустріч, бо востаннє ми бачилися з ним давно перед війною в Празі. Але мало було часу для розмов. За кілька днів він від'їхав до своєї Варшави, і ми умовилися, що в скорому часі я їїду туди також.

Двадцять третього травня об 11 годині 49 хв. вечора я вже лишав Краків, прямуючи до Варшави. Це для мене, розуміється, була подія, а разом і своєрідна пригода. Подія, бо вперше я мав нагоду побачити це героїчне місто, хоча б у його теперішньому скаліченому вигляді, і пригода, бо я вперше зустрівся з певними аномаліями доби у вигляді "законів" для "не-німців". Тобто, мені не дозволили їхати другою клясою, як "не-німцєві", і я мусів їхати третьою. Ні в Протектораті, ні в Райху цих феноменальних "законів" покищо не було. Цей смішний, наскрізь Гротесковий "закон", або краще — дурна видумка дурних голів у центрі Європи нашого все таки двадцятого століття, не викликав у мене якихось почуттів гострого обурення, скорше було співчуття до людей, що у своєму хвилевому засліпленні почали так фатально переплутувати поняття людей і худоби. Між іншим я з приємністю і своєрідною вдячністю пішов до третьої кляси. де знайшов і міг бачити зблизька широкі і найширші маси людей цього простору "не-німецького" походження з їх горами мішків, валіз, наплечників, які, по-своєму, вели завзяту боротьбу за існування у вигляді тотальної, всеобіймаючої, віртуозної спекуляції, при чому ці люди дуже яскраво відрізнялися від тих, яких я звик бачити в Чехо-Словаччині. Коли там панує тепер загальний понурий смуток як знак протесту, коли там люди мовчазні, спокійні, чемні і зрівноважені, тут натомість здавалося, що все це якась суцільна криклива, метушлива каруселя. Ані сліду якогось жалю чи смутку. Все рух, крик, сміх, жарти, штовхання. Все, здавалося, на колесах, все кудись їде, все щось купує і щось продає. Не помагає тут ніякий контроль, ніякі приписи, ніякі закони.

О, ті справді дивні наші брати, як ми їх звикли добродушно звати "ляхи"! Які вони все таки безпосередньо щирі у своїх почуттях, не обов'язково, розуміється, морально виправданих і не конче культурно адоптованих. І це не диво, що вони з такою легкістю прозивали нас "дзіччю гайдамацькою", бо саме подібні характеристики інших дуже прикметні для словника людей такого темпераменту. Їх політика, їх війна, їх опір — все це їх, чисто їх. Пригадується пісенька, яку ми співали у війську:

Хоцяж го обстопі, большевікуф тілиста, Ренце вложи в кишень і так себе гвізда!

Ха-ха-ха! Як чудово! І як точно! Почуття гумору у цих людей таке ж велике, як мале почуття відповідальності.

Біля восьмої години ранку я у Варшаві. Непроспана ніч, втомлені легені (у вагоні було повно тютюневого диму), і от ранок у гущі людей, висипаних масою, ніби на якийсь смітник. Поламані мури, потрошені хідники. Вперше бачу виразність війни. Це вже не фільм, це відчутність. Війна, крім звичайної руйни, приносить також своєрідну наркозу, навіть до певної міри — солодку. Людина вертається до дитячого віку, коли розламаний предмет спричиняє більше насолоди, ніж цілий. А до того гострий, збудливий акцент пристрасти, ніби жага, ніби секс, ніби отрута!

На вулиці снують, правда, трамваї, але я шукаю візника і щось з часом знаходжу. Мені потрібна — Алея неподлеглосьці 159. Це не так просто, бо не близько. Вулиці, вулиці, нова доза руїн, кілька великих цілих бльоків, поле, ряд великих нових будівель, і в одній з них, на якомусь там поверсі (здається, на третьому), знаходжу нарешті свого "імператора строф", прекрасного друга і кумира Євгена Маланюка.

Кожна наша зустріч з цією людиною була гаряча. І бурхлива. Тепер це у його лігві — у Варшаві. Він сам. Його дружина і син ще перед війною виїхали до Чехо-Словаччини (дружина чешка). Маланюк має велике помешкання і служницю, що приходить прибирати. Нарешті я знайшов

його в його кліматі, в його атмосфері, яку він любив, і вона йому пасувала. Але нема вже справжньої Варшави, зісталася лише її тінь. Варшава в руїнах, Варшава в підпіллі, Варшава у Лондоні, Каїрі, Єрусалимі. Але все таки і ця тінь солодка і приманлива. Маланюк, цей "дух степу", як сказав би наш друг Купчинський, знайшов у гордій столиці бунчужного шляхетства найкраще місце для вияву своїх романтичних візій і свого бурхливого темпераменту.

Так. Я не знаю, чи Маланюк був справжній у Празі, бо хоча він і розумів барокко храму св. Миколая на Старому наместі, або готику св. Вітта на Градчанах, але можливо, що Ян Гус або Томас Іаррик Масарик були для нього трохи незручні, як, скажемо, сталевий панцер козакові. Але Варшава з її радісними фантазмагоріями величності та її стигматикою мучеництва була для повногрудого степовика своєрідним, носталгійним відпочинком після походів і боїв на тлі багряних ШОВКІЕ і оксамитів.

У кліматі Міцкевіча, Сенкевіча і Пілсудського, у кліматі Дмовського, Грабського та інших заглоб козак-Мамай завжди знаходив для себе частину Січі, дармащо тут був і Замок-Крулевські, і Бельведер, і православний католицизм, і католицьке правосла-віє, що спліталось у болючу симбіозу на подобу статуї Лаокоона, разом з "духом Парижу" у вигляді експресіоністичної фігури Шопена, що, мов викрик, оздоблює площу парку Лазенкі.

Ніхто, можливо, у нашій поезії і культурі взагалі не зібрав і не скупчив такої широкої гами настроїв, зацікавлень, почувань, поєднуючи і Гумільова, і Тувіма, і Махара, і Ахматову, і Рільке, і Гріґа, як Маланюк.' Йому були приступні й візії Міцкевіча, і корчі Достоевського, і смиреніє св. Антонія, але ці останні для цього препонтійського Геркулеса були хіба споглядальним об'єктом подиву, бо його могутня плоть не могла аж так скоритися, щоб відчувати насолоду болю від болю. Він був завжди провока-тивно живий і грішний, щоб житися акридами та диким медом, бо хоч і любив цей бджолиний нектар, одначе був достатньо реалістом, щоб оцінити життя з його п'янкими соками винограду і

кривавими оргіями війни. Він — поет-воїн з титулом інженера, з твердим стилосом і стилетом. На тлі нашої безпідметної літературної буденщини Маланюк вичував і розумів нашу історично зумовлену проблематику, був утаємничений в її підземні течії і був вражливим сейсмографом її поворотів і змін. ^Кожна зустріч з цим потужним співмайстром нашої модерної духовості була для мене хвилююче привабливою.

Такою була і ця зустріч. Перші міцні обійми, перші летючі загальники вражень ... Я повідомив, що по моїх стопах має також "нагрятися" сюди і наш бурхливий, непереможний Чирський з місією мобілізації театральних сил Варшави. Це, очевидно, нас обох радує, Маланюк любить того невтомного денді, вони з ним старі "компадри" ще з таборів інтернації, як також початкових років еміграції в Подєбрадах і Празі.

Але наше привітання на цей раз коротке: Маланюк десь там виконує свої інженерські обов'язки і мусить відійти, я ж п'ю каву з наміром надолужити мою непространу ніч бодай парою годин сну.

На жаль, мій сон не триває довго, мене розбудила прибиральниця, що прийшла робити порядки. Було біля години дванадцятої, а вже біля другої появився мій шановний господар, і, пообідавши, ми негайно поїхали "кинути оком" на Варшаву.

Мені трохи ніяково, що саме мені довелося бачити столицю Яреми Вишневецького, Сєнкевіча, Грабського, Дмовського, Пє-рацького, Костка-Бернадського — у такому оплаканому вигляді. З погляду вічного, універсального — це шматок вселюдської трагедії, що її пережила не одна Троя і не одна Картагена. Трагедії, які, до речі, нічого не вирішили, а лишень різноманітнили загальний клімат людського серця.

Але слухаючи воєнні повідомлення у вересні тридцять дев'ятого року у мові і фільмі про цю подію, я уявляв собі це значно гірше. Все таки місто жило. Пишно і розмашисто стелилися перед зором Алеє уяздовське, по яких туди і назад, з шумом і блиском котилися машини, у Лазеньках все

цвіло, було багато барвистої публіки, біля пам'ятника Шопена бавилися діти, у перспективі привабливо білів Бельведер.

Ми відвідали Новий свят, Маршалковську . . . Зайшли на Алею руж і віддали поклін місцеві, де свого часу містилося українське посольство і мешкав легендарний уже на цьому тлі, у цих умовах Симон Петлюра. При цьому, розуміється, згадали також і вулицю Расіна у Парижі і багато дечого іншого, пов'язаного з цим трагічним комплексом.

А далі, після Старого міста з його помпейською подобою, у якій навіки зникли, можливо, найбільші вартості цього простору, ми поїхали трамваєм "на Прагу". Уперше по довгих роках я побачив справжню, не імпровізовану православну церкву-собор, як слід з цибулястими банями, трираменними хрестами і "великим дзвоном", що саме урочисто і спокійно проголошував вечірню годину, розливаючись у перлямутрі передвечірнього неба. Зайшли й до храму. Тут усе "по-справжньому". І візантійський Христос, і тяжкий, масивний іконостас, і великі стоячі свічники. Маланюк зворушив мене своєю побожністю, "прикладуючись" до чисельних на престольних і за престольних ікон.

В загальному Варшава справляла приємне враження своєю безпосередністю, м'якістю, ліризмом. Вражала приємно чепурність і елегантність публіки, не зважаючи на такий час. Багато гарних варшав'янок. Можна розуміти молодого Андрія Бульбен-ка, сина грізного Тараса, що за цю красу заплатив життям... Як і Наполеона з чарівною Валєвською, яку ми не так давно бачили у фільмі в уподобленні не менш чарівної Ґрети Гарбо. Чомусь проходив на думку і Бальзак з Ганською...

А вже увечері прибув і Чирський. Він зупинився у якихось там своїх знайомих, але, розуміється, на вечерю прибув до Ма-ланюка, де ми за чаркою (... не допомогли ні туберкульози, ні катари!) якоїсь феноменальної "зубрувки" створили чудову трійцю, впиваючись насолодою спогадів, переживань, характеристик, поезії, дотепів, як на це можуть здобутися тільки старі бойові друзі. І щойно десь біля першої ночі вирішили піти спати, при чому Чирський, з огляду на поліційну годину, залишився у

Маланю-ка, що продовжило нашу розмову сливе до ранку. Теми невичерпні, а життя коротке.

Другого дня, в суботу, Маланюк знову пішов до свого уряду, а ми з Чирським до одинадцятої години розкошували на ложах, щоб опісля, по сніданні, Чирський, пообіцявши зустрітися увечорі в Українському клубі, зник у невідомому напрямі, а я розпочав розпачливі спроби телефонічно пов'язатися з Юрієм Липою, бо десь у цьому просторі такий чародій-лікар, поет, письменник, історіософ, теософ і філософ існує.

Знаю його трохи екстравагантну вдачу, його не дуже веселі стосунки з моїм господарем, як також відомі громи і блискавки невмолимого громовержця Донцова. Я розумів, що він і мене зачисляє до цього войовничого товариства, а тому не дуже поспішатиме на зустріч, але я хотів його бачити і хотів довести, що ні Маланюк, ні тим більше я ніяк не солідаризуємося з примхами Донцова. Липа завжди був і лишився для нас дуже атракційною силою на нашому культурному фронті, без уваги на всі його дивацтва, включно з певним путчем, коли наш шановний колега, позаздривши лаврам Муссоліні, забажав силою захопити "владу" над Українським допомоговим комітетом Варшави, що йому, на щастя, не повелося і тим зберегло його добре ім'я від неслави.

Це була, розуміється, пошесть часу, і вразливий на подібні інфекції поет не міг нею не заразитися. Але, на щастя, це не стало загрозливим. І от тепер я намагався увірватися в ту стратосферу і пізнати творця відомої крилатої фрази: "Господь міцним мене створив і душу дав нерозділиму" ...

І мені це повелося. В телефоні озвався байдужий голос: "А, Самчук! Дуже приємно! Де ви тут узялися?" Кажу, що і як. "О! Розуміється! Заходьте!" Коли? Понеділок? Одинадцята година? Гарзд! Домовлено! Вулиця Вспульна 36, трамвай дев'ятка або трійка.

А покищо, як тільки повернувся Маланюк, ми поїхали на поклін до місцевого УДК на вулиці Коперніка 13, що його очолював полковник Поготовко, замордований пізніше польськими підпільниками разом з усією обслугою комітету на тій простій підставі, що тільки вони, польські підпільники, повинні і мають право боротися за свою свободу, але такого права не має і не може мати полковник Поготовко; тільки Шлсудському або Ленінові можна було кооперуватися з німцями, але цього знов таки ніяк не можна полковникові Поготовкові, хоч ті німці не були ніякими союзниками Поготовка і український комітет не творив і не міг творити ніякої загрози для польських партизанів. Ця, до речі, не складна, але фатальна філософія була домінуючою філософією політики не лише "братів слов'ян" з їх традиційною в цій справі безпорадністю, але й сливе всієї Європи, що призвело її на край прірви за цієї війни... У комітеті вже тоді панували суворі приписи і порядки. При вході я мусів показати особисті документи, і не допомгло мені ні моє ім'я, ні присутність Маланюка, якого вони знали. Полковник прийняв нас урочисто з компліментами! і галантністю, відповідними до його ранги. Ми обмінялися серією чемних фраз, домовилися про мій виступ, і на цьому скінчилося.

Після цього Маланюк залишив мене, маючи полагодити якусь справу і обіцяючи пізніше зустрітися в клубі, а я помандрував поволі до Алеїв уяздовських, де містився той самий Український клуб у чепурній, білій віллі, у якій до війни жив американський господарський дорадник. При вході до клубу на мене чекала нова пригода. Коли я запитав швайцера, чи клуб уже відчинено, він відповів, ЩО' так, але одразу додав:

— Але ви роздягніться тут і увійдіть по-людськи. — Ця вишукана увага до етикетки зворушила мене, і, хоча я мав до роздягання лише один капелюх, який і так мав намір залишити в його розпорядженні, я з винятковою уважністю виконав повчальну вимогу шановного стража нашої вишуканої чемности й етикетки. . .

У клубі було ще сливе порожньо, кількох з присутніх гостей я не мав шанси знати, а тому зайняв один з фотелів, озброївся газетою і почав чекати на моїх колеґ. Було тихо, просторо, западав вечір. Клуб містився

у кількох великих чепурних кімнатах з солідними меблями і піяніном. На стінах, розуміється, були відомі наші портрети, на вікнах звисали тяжкі, сірі завіси. . . Згодом появився тут Чирський, а ще згодом і Маланюк, почалися знайомства, розмови, і це протягнулося допізна.

Наступного дня була неділя. Ранок, свіжо й соняшно. їдемо з Маланюком за місто, де він має шматок городу, на якому в перспективі часу мала б постати його майбутня літня резиденція. Але покищо тут лише справді шматок поля і більш нічого. Ми, розуміється, без утоми розмовляємо. Про минулі часи, про Єли-саветградщину — батьківщину Маланюка, про його монументального діда, про талановитого гумориста Лещенка, якого Маланюк вдало імітує.

Обід урочисто "вкушаємо" у гостині мого земляка з Волині — доктора Петра Шумовського та його елегантної дружини пані Яні-ни, яка хоча й була варшав'янкою чистої води, говорила нашою "хлопською" мовою дуже гарно і дуже охоче. Поминаючи всі умовності війни, обід був вишукано багатий, не бракувало і наливок, пили чорну каву і вели розмови, у яких Маланюк, як звичайно, великий майстер.

А вечір, уже без Маланюка, у товаристві Чирського і мого знов таки волинського земляка Івана Коровицького — поета і літератора, як також у товаристві трьох молодих дам, прізвища яких, на жаль, тепер не пригадуються, провели у фешенебельному болгарському ресторані з якимись турецькими оздобами і саксофо-новою оркестрою. Чирський був у своїй стихії і, розуміється, рятував наше обличчя перед дамами у танго і фокстротах, до яких ми не мали великого покликання. І лише десь біля першої години ночі, переповнені враженнями, нехтуючи по-тщійними годинами, які тут не були чітко окреслені, ми повернулися додому.

Рано в понеділок думалося поспати — Маланюк відійшов на роботу, тиша і спокій, але цього благородного задуму не вдалося здійснити. На заводі — телефон. Він напосівся на мене, як докучливий комар. Дзвонив Коровицький, дзвонив Чирський, після якась пані. Я вставав, знов лягав і

ще вставав ... А згодом появилася і прибиральниця, а там і час їхати на побачення з Юрієм Липою.

На призначену одинадцятую годину, по годині шукань і блукань, я знайшов і Вспульну, і 36 число. Це не дуже блискуча вулиця, з виразними слідами війни. Липа жив на першому поверсі. На мій дзвінок відчинив сам доктор, навіть у білому халаті.

Юрій Липа. У нашому поцейбічному літературному і взагалі культурному процесі це своєрідна, окрема, самостійна і суверенна ділянка. Автор двох дуже своєрідних збірок поезій — "Світлість" і "Суворість", історичного роману "Козаки в Московії", великої кількості винятково вникливих есеїв, кількох капітальних істо-рюсофічних праць. Знайомство з ним це велика для мене подія. Я любив його речі, особливо статті та есеї, ми зрідка з ним листувалися, він міцно підтримав мою статтю "Крик у порожнечу", що була надрукована у першому числі "Вісника".

Доктор поважний, стриманий, спокійний. Просить заходити, просить сідати. Невелика, неупорядкована мешкальна кімната, на стінах оригінальні рисунки, ескізи, витинки, мабуть, роботи його дружини Галини, яка закінчила мистецько-промислову школу у Відні. Знайомлюся з його дружиною — висока, струнка, русява пані. У них двоє маленьких дівчаток, одна з них сиділа тут же, на столі, у решеті, розмальована якоюсь мармелядою з пиріжка, якого намагалася подужати своїм маленьким ротиком.

Зовсім несподівано, дякуючи пані Галі, на столі появилася закуска і карафка чогось питного. На мою заувагу про мої шлункові справи, доктор заявив, що це більше уявне, ніж дійсне, обіцяв іншим разом ближче цим зацікавитися, а тим часом розмова перейшла на мою "Волинь", мого батька, якого він персоніфікує з Матвієм, я бачу, що він гаразд зорієнтований у цих справах і вдоволений з того, що я не пішов за традицією зображення наших селян у літературі як пришелепуватих

солопіїв, а подав їх у їх справжній природі, як розумних, нормальних людей.

Ми говорили про характер нашої людини взагалі. Липа засаднило оптиміст. Наша раса зрізничкована, але в ній переважають елементи позитивні і творчі. З першого слова було видно автора "Призначення України" з його синтезою основних духових течій нашої історії, від антив до наших днів. В його логіці вражає те, що йому майже вдалося оминати пустословія про так зване переродження і "дух минулого", таке модне у ті наївні роки завмираючої епохи, що трохи нагадувало різні теорії про відмолодження старости, і скерувати свій погляд у напрямі майбутнього, де вимагалось більше справжньої молодости, більше фантазії і багато знання. І майже ніякого гусарства.

Між нами відчувся контакт, якого мало було до цього часу. Ми домовилися зустрітись ще раз і призначили для цього час. Повертаючись назад, я відчув вдовolenня. виявилось, що для певного зрозуміння явищ потрібно трішки доброї волі.

Увечорі того ж дня я слухав концерт хору Божика. Люблю пісню і люблю тих, що її співають. Божик прекрасний інтерпретатор цього добра. Його хор живий, свіжий, звучний. На концерті встановив багато нових знайомств, переважно з земляками з Волині, і навіть мого Дерманя; — нових втікачів з "визволеної" Західньої України. Тут також зустрів одну з своїх сігівтоваришок по крем'янецькій гімназії — колись струнку, ніжну дівчину Галю Кобринівну, а тепер солідну пані інженеру Кулиняк, яку, розуміється, не міг пізнати після впливів невмолимого часу. Але радість велика. Одразу безодня спогадів і запрошення на обід, уже на завтра. Додому повертався пізно, спання було не дуже багато...

Вівторок виповнений, як дорожна валіза, чисельними зустрічами з земляками, а головне — обід у пані Галі і вечеря в Українському клубі, яку урядили пані клубу з нагоди мого приїзду.

У пані Галі о третій годині я застав готовий, як степ, широкий, як сніг, білий, блискучий, замаяний і завітчаний стіл, що, не зважаючи на відомі військові картки, нагадував часи "за круля Саса", коли було відоме "їж, пий і розпущай паса" . . . Багато носталгійних, переповнених сантиментами згадок золотого юнацтва, з барвистими вечорами, шумними сходинами у батьків Галі, з тими різними "фантами", "карами" цілунків, сміху, руху і захоплення ... Під тиском цих п'янючих згадок, як також під впливом Галі та її прекрасного чоловіка, розуміється, порушую "табу" своєї дієти, намагаюся "все їсти" і випиваю пару чарок такої "гіркої чистої", від якої, як кажуть, звикли очі лізти рогом, а на блискучому столі чортики затанцювали гопака. Це вже вказувало, що я наближаюся до своєї древньої, дулібської землі Волинської, де ця гаряча "культура" плакається з прапрадавніх часів, коли ще полювали на тура, ходили в далекі походи на ворога і виправляли поминки з чарівниками та кудесниками.

Настрій був, можна сказати, рішучий, гострий, блискучий. У чарівному тумані, як казка, блищала мунулість, блищав кришталь чарок, блищала мова, через край переливалися барвисті, свіжі, захоплюючі почуття.

Звідсіля ми всі разом біля години сьомої від'їхали до клубу, де вже застали чимало публіки. Прибули також Маланюк і Чирський. Багато нових знайомств, летючих розмов, принагідних привітань. Подали чай. Пані Старосольська заграла щось із Шумана. Я мусів також сказати пару куртуазних слів. Витворився приємний товариський, піднесений настрій. Це потривало до півночі.

Наступний день — середа, 28 травня. Прощальний день для мене у Варшаві. Зрання різні телефони, швидке писання листів і листівок, а далі друга зустріч з Липою.

Я опинився на вулиці Вспульній рано, як було домовлено. М'який приємний день. Доктор зустрів мене привітно і приділив мені більше часу, ніж можна було сподіватися. Оглянув нігті моїх пальців, очі, шкіру, язика, випробував нервовість, вислухав серце, проаналізував шлунок. Тим часом

ми люб'язно розмовляли про книгу Акселя Мунте ("Книга про св. Михайла"), про "Записки лікаря" Вересаєва і взагалі про літературу на цю тему. Медицина складна, неосвоєна, невловна наука, її досягнення не великі, її можливості безмежні. Покищо ми блукаємо в темноті, інколи щось у ній намацуємо, наш обов'язок боротися зі смертю, але ці благі бажання безнадійні.

У моєму конкретному випадку весь клопіт у тому, що мої нерви перевантажені.

— Ви задовго, — казав доктор, — пересиджуєте у вашій робітні, мабуть, також ночами, багато переживаєте, багато рухаєтесь і довгий час були під тиском тривалого невдоволення. Рух вам потрібний, але відпочинковий, на чистому повітрі, роз ваговий. Вам конче треба збалансувати себе, бо ви більше згоряєте, ніж постачаєте палива.

Хоча якихось особливих ускладнень у моєму організмі не помічається, серце в найкращому порядку, зуби зразкові, от хіба трішки не в порядку нерви.

— Але одного разу, — казав доктор, — ви наїстесь міцного чорного хліба з доброю волинською ковбасою і будете почувати себе, як бог здоров'я.

І як наслідок цих оглядин у моєму архіві зберігся рецепт, який звучить так: "Др. мед. Єжи Липа. Вевнентшне. Варшава, Всттульна 36, тел. 9-32-16. 28. 5. 1941.

Рп. ВП Улас Самчук. 1) Найістотніше — регулярне життя, години їжі і сну докладно визначені. 2) Нервовість дуже шкодить — при їжі спеціально. 3) Не перебувати довго в сидячій схиленій позиції. 4) їжа легка, небагато відразу, але часто (3 год.), ніколи в "сухом'ятку", ані загаряча, ані захолодна. Набіл (м'які яйця, молоко), городина перетерта, м'ясива легші, переварені, свіжі і січені. У місті загострена, в селі (на

відпочинку) їсти більше і без загострень. По їжі більший відпочинок — 15-20-30 хв. 5) Дора-зово: по кожній їжі (і при болях) 1-2 ложечки гелюдальбіни. 6) Кураційно: пройти курс впорсків "ляростідьє", Ю. Липа".

Після цього ми перейшли до його маленької письменницької робітні (до речі, не було пацієнтів), і відновили наші вчорашні розмови. Про людей, про наших людей зокрема, призначення, про мету нашої історії, про делікатне наше сьогодні, про війну і про її виміри, проблеми, можливості, про виключні і непримиренні сили, що саме на наших очах ведуть смертельний змаг за тотальну перемогу або тотальну поразку. І що буде з нами? — Фатальне, незбагненне питання, на яке не можна відповісти так чи ні, а треба важити аптекарськими унціями правдоподібності. Бо живемо дослівно між молотом і ковадлом і наше "бути" залежить від звинности нашої постави між цими завжди акутними небезпеками. Коли б ще Бог післав нам велику провідницьку індивідуальність, яка б нас справді "повела" або мали силу керуватися демократією, тобто голосом більшости, — можливо, ми ще щось здобули б, але нас покарано вічним роздвоєнням між хаосом і космосом, і це безґрунтя для нас фатально небезпечне.

Липа засадичо не був ні "бе", ні "ме", не був також націоналістом обскурантського типу. Він був сам велика індивідуальність, щоб уміститися у певних стандартних нормах, тому у нього виник гострий конфлікт з Донцовим. .. Але він був суворим, послідовним визнавцем клясичного націоналізму в його расових, культурних, традиційних формах, від Сократа починаючи і на Фіхте кінчаючи.

Ми розпрощалися з Липою винятково щиро і винятково сердечно, наскільки дозволяла йому на це його стримана вдача.

По обіді о третій годині мій перший і останній виступ у Варшаві про "позитивний тип у нашій літературі" ... Публіки багато, і успіх повний. Багато, більше ніж я знав і сподівався, прихильників і прихильниць моєї творчости. Вперше також довідався про арешт мого двоюрідного брата Григорія, який скінчив Варшавський університет, був асистентом при

університеті у Львові, десь у сороковому році вийшов одного разу до університету і більше не повернувся. Зустрів також членів літературного гуртка мого імени з якогось містечка біля Луцького ще з польських часів, які оповідали мені про Волинь і про те, що там тепер діється. Довідався про багатьох моїх колишніх знайомих, які втекли на захід або були вивезені на Сибір.

А вже увечорі, як звичайно патетично, я прощався з Мала-нюком, щоб об одинадцятій годині і тридцять п'ять хвилин вирушити експресом назад до Кракова, при чому на цей раз я не показував мого дозволу на їзду, а почав орудувати своїм сірим чужинецьким пашпортом, що мені дуже допомогло зовсім без ніяких труднощів попасти знов до звичайних людей і уникнути штовханини відомої третьої класи "для не-німців" — хай їм грець з їх видумками. Я їхав сам. Чирський завершував свою місію мобілізації театральних сил і мусів ще застатися. Я був утомлений, переповнений враженнями і, користаючися кращими умовами їзди, сливе цілу дорогу, хоч не дуже солодко, але все таки спав.

У четвер рано я знов у Кракові і на цей раз, маючи наперед домовлення, просто— з двірця, їду аж за Вислу на вулицю Старовислянську 70, де мешкала з своїм братом Володимиром Бачинським пані Марійка Донцова, і тут у неї я замешкав. Тут більше місця, більше вигід, я міг краще харчуватися, користуватися доброю, вигідною канапою для відпочинку, міг регулярніше приймати ліки. Пана Володимира, який був керівником якоїсь торговельної фірми, звичайно не було дома, а пані Марійка була приємна, добра й уважна господиня, ми з нею багато розмовляли, вона завжди щось читала, переважно поточну пресу, завжди щось там знаходила "не так" і обов'язково висловлювала свої коментарі.

Але про справжній відпочинок у Кракові не можна було й думати. Приходили гості, ми ходили в гості, відвідини урядів, ка-варня "Полтава", каварня Бізанця. Люди, люди і люди. Вернувся блідий, змарнілий, з своїми бурхливими театральними проектами з Варшави Чирський, якому лікарі настирливо, замість театру, радили санаторію в Закопаному.

Появився ще один летючий голляндець, блідий лицар, письменник і авантюрист, а разом з тим дуже кольоритна людина з добрим українським серцем — Юрій Горліс-Горський, відомий автор "Холодного Яру", який разом з іншим пречудовим колегою Ростиславом Єндиком, залучивши до свого товариства і мене грішного, у якомусь інтимному ресторані, на другому поверсі, "прожигали" купу грошових знаків, яких у цей час не бракувало, при чому Горський, мов той любимець богів — кудесник, з великодушною байдужістю і барвистою соковитістю оповідав про свої військові пригоди у всіх кінцях орієнту й окциденту, починаючи з Закарпаття, Румунії, Югославії, через Туреччину, Сирію і Палестину, через Олександрію, Марсель і Париж, кінчаючи Гельсінками, звідки він щойно вернувся.

І яка шкода, що на цей раз я не міг як слід гідно і солідно дотримати кроку з моїми прекрасними товаришами з огляду на обструкцію мого шлунка, який після варшавської прогулянки почав поводитися зі мною знов досить ганебно, але наші бурхливі розмови, наші ескапади в філософію, мистецтво та політику були для мене і так справжнім джерелом приємності й надхнення. Каш добрий друг Єндик, цей знаменитий расолог і блискучий автор "Реготу Арідника" та інших творів, і взагалі міцна, атракційна і вольова людина, невмолимо бив рекорди в перегонах з Горським за чашу першости і дивувався, що такий справді расовий волинець, як я, в країні якого стільки пролито найкращого самогону, так ганебно тратить престиж пияка і вводить його в другий конфуз.

Першим його конфузом зі мною була його расологія, коли він у відомій географії В. Кубійовича помістив мою фотографію на доказ, що я належу до остзейської раси з чорними очима, твердим волоссям і смаглявою шкірою . . . Але побачивши оригінал свого "остзейського типа", він був немало збентежений виразно ясно-синіми очима, ясним і м'яким, з нахилом до лисини, волоссям і цілковитим браком смаглявості на виду...

При цій також нагоді ми з Єндиком зробили щось на подобу домовлення: я сказав, що почну аж тоді вживати горілку, як перейду

Сян, на що мій колега заявив, що у нього це буде навпаки. Перейшовши Сян, він перестане пити і запишеться до "Відродження" ... Забігаючи трохи наперед, мушу сказати, що це був його третій конфуз. Перейшовши Сян, я свого слова додержав. Що додержав його і мій колега, — сказати не можу...

Тим часом програма моїх подорожей з доповідями все конкретніше оформлялася, усе це планувалося десь на половину червня, а покищо Ольжич та й інше начальство радили мені поважніше взятися за своє здоров'я. І невідомо як і звідки, я враз дістаю запрошення до якоїсь Кальварії — Броди, до якогось маєтку з парком, палацом, яким заправляв наш земляк і організаційний друг, що носив пишне ім'я Володимир Король.

Чирський з цього приводу був виразно не вдоволений, бо що, мовляв, станеться з його театром. Його підтримувала також Олена Теліга, заявляючи, що тепер не час на шлункові справи, але інші нам радили заходитися біля цього саме тепер, бо пізніше не буде справді на це часу і можливості, тим більше, що в наше краківське театральне підприємство, знаючи фізичний стан нашого ентузіастичного режисера, як також знаючи оігінію лікарів про нього, я рішуче не вірив. Не дуже вірили в це й інші наші колеги. . .

І от пригадую гарну, соняшну неділю першого червня. Зрання їду до Теліг, пан Михайло старанно нас з Оленою фотографує, потім разом обідаємо в ресторані, багато гуторимо, а вже о годині 4,30 малим льокальним потяжком я від'їжджаю у напрямі півдня.

І ще пам'ятаю тихе, мальовниче село чи містечко з великою старовинною церквою на схилі пагорбка від заходу, а з другого, східнього боку великий, розлогий парк з річкою, пишними старими липами, коронастими дубами, стрільчастими ялинами і туями, які творили мальовничі краєвиди зелених полян, рівних алей і сірого двоповерхового палацика в стилі ампір.

Було під вечір, западало за Кальварією сонце, бамкав здалека дзвін і стояла непорушна, глибока тиша і безлюддя. У парку лише гомоніли ще птахи, що готувалися до ночі, і десь там далі легко шуміла річка. Після бурхливого міста ця раптова тиша здавалась мені містичною.

Так само тихо і безлюдно стояв палац з його великим бальконом і двома рядами великих темних вікон. Усі його бічні входи були закриті, за винятком однієї половини дверей головного входу. Я пробував було стукати, але ніхто на мій стук не відповів. Я увійшов до середини великого вестибюлю з широкими мармуровими сходами, що вели до другого поверху, але і тут було тихо і порожньо. Спочатку я вагався, куди маю йти далі, а потім застукав до дверей праворуч, після до дверей ліворуч, але скрізь панувала мовчанка. Тоді я пішов угору по сходах, передо мною було багато дверей, але і тут та сама тиша. Двері кімнат не були замкнені, і в одній з них я побачив велике безладдя, що свідчило, що там хтось мешкає, але всі мої намагання зустріти якусь живу істоту були даремні.

Починало темніти. Я не мав зеленого поняття, кому ця будова належала і кому належить тепер ... І хто тут мешкає взагалі. Я мав адресу Володимира Короля — і це все.

Потім я пішов униз до парку, знайшов лавку, сів і почав чекати. Але чого і кого чекати? Може я не туди попав? Одначе адреса була ця, і мені нічого не лишалося, як чекати.

Чекання тривало. Йшли години за годинами. Було зовсім темно. У мені зростав неспокій. Година дев'ята, десята, пішло на одинадцятку... Парк був темний, палац німо стояв, оповитий мовчанням, і нагадував казку про зачаровані замки, або містерійні оповідання Конан-Дойля ... Я вже думав було, що доведеться провести на цій лавиці цілу ніч, коли так біля години першої до мене здалека донісся якийсь галас, що своєю мелодією нагадував щось з наших нічліжанських пісень. Згодом здовж алеєю появилася і швидко проїхала бричка, запряжена кіньми, яка зупинилася перед входом до палацу.

Це і був мій Володимир Король, а з ним ще троє інших молодих, здорових, веселих хлопців, один з них німець. Вони щойно вернулися з гулянки... Мене прийняли вони бурхливо і радісно. Король показав мені дванадцять кімнат і сказав:

— Вибирайте! — Я вибрав одну невелику внизу, рогову з вікном до парку, поруч з кімнатою Короля. Була це весела, біла, ясна кімната з простим залізним ліжком, звичайною військовою ковдрою, старим просидженим фотелем і малим на тонких ніжках столиком. Одна звичайна електрична лампа звисала на шнурку зі стелі.

— Тут маєте все, — сказав Король. — І повітря, і цілий день сонце... Сніданок, обід і вечерю вам принесуть. І можете тут писати вірші. Сьогодні тут порожньо, наша Зося пішла на танець, але завтра буде рухливо. Поведу вас показати господарство: двісті гектарів поля, шістнадцять корів, десятеро коней. Вмієте їздити верхи? Гаразд! До вашої диспозиції наш Фацет. Не кінь, а блискавка!

Ми ще трохи погугорили, і Король пішов. Його гості спали десь нагорі. Я лишився сам. Була година друга ночі. Через відчинене вікно лилося свіже повітря парку. І я дивувався ...

Дні, які я тут провів, були днями відпруження, медитацій, загорання на сонці, виїздів верхи, купання в річці. Це був мій улюблений місяць червень, його найкращі перші тижні, свіжі зелені дні, пахуче сонце, лагідні вітри, буревійні зливи. Я мав багато часу і проводив його переважно насамоті. На полях ішла праця, і мій господар весь час бував там. Інколи і я виходив у поле, йшов межами; свіжі, зелені ниви майоріли під сонцем, дівчата у барвистих блюзках працювали на буряках, у повітрі гомоніли жайворонки. Або сідлав Фацета — чудове сотворіння яснокаштанової масти з гарними, великими, розумними очима,

— і їхав м'якою дорожиною пкмгід лісом у напрямі монастиря. Було тихо і радісно і ніщо не нагадувало війни...

Найближчої суботи мої господарі знов їхали кудись там на розвагу і запросили мене з собою. Ми застрягли в романтичному ресторанчику на схилі гори з прекрасним краєвидом на гори. Тут було чимало військових, переважно летунів, була музика і молоді, веселі дівчата, які подавали гостям вино й каву. І був бурхливий настрій. Настрій молодости і безжурности.. .

У неділю ми з Королем відвідали одну українську родину, яка жила недалеко від нас. Нас частували, співали "Бодай ся когут знудив", "Кришталева чаша", "Ой, видно село". І розходилися пізньої години з дуже гарним настроєм.

Але в понеділок дев'ятого червня у нашому спокійному парку і порожньому палаці враз зробилося дуже шумно, дуже рухливо і дуже повно. Несподівано з самого ранку почали наповняти парк новенькі темносірої барви військові машини з танкетками і гарматками. Ціла протилетунська дивізія появилася перед нашими очима. Весь парк і весь палац були виповнені по вінця. Зароїлося від машин і людей. Приїжджали і від'їжджали блискучі мерседес-бенси і ДКВ. Виструнчені офіцери високих чинів заходили по сходах палацу. Наша трійця цивільних людей зовсім втопилася у цій повені війська. Ми були здивовані, збентежені і зацікавлені. Щось це та значить, щось це напевно значить.

Другого дня зрання до палацу почали під'їжджати великі блискучі машини, з яких висідали не менш великі і не менш блискучі військовики переважно генеральських чинів, а згодом наш широкий травник перед палацом весь був заставлений столами, фотелями, стільцями. Ще згодом появилася пара десятків офіцерів, які розсілися на фотелях; принесли чай і каву, почалася нарада.

Це був для мене винятково несподіваний випадок, що я міг на власні вуха прослухати таку нараду, що треба завдячувати особливій певності тих людей, які могли собі дозволити таку необережність. Вікна моєї кімнати виходили просто на ту поляну, були навстіж відчинені, я сидів у

своєму фотелі з томиком Бальзака в руках і міг прекрасно чути весь перебіг наради. До мене ніхто не заходив і ніхто мною не цікавився.

Нарада тривала дві години, і після цього було ясно, що вже в цих днях на сході щось станеться. Обговорювалися тактичні пляни наступу і давалися розпорядження та вказівки. Мені не все було зрозуміле, але я зрозумів розпорядження про поведінку війська з мирним населенням сходу. Військо мало поводитися з населенням чемно, нічого собі не присвоювати, давати допомогу поворотцям з тюрем і концентраційних таборів та втримувати добрі стосунки з протисоветськими партизанами.

Це викликало у мене навали думок, родилися нові надії, уявлялися привабливі картини повороту, снувалися пляни роботи на радних землях. Але все таки не вірилося, що це принесе нам справжнє визволення. Не було для цього передумов психологічних. Німці були в zenіті своїх перемог, їх воєнне щастя переливалося через край, їх тріумфальні фанфари не вгавали, на заході, півдні і півночі все перед ними скорилося, лишається тільки схід — безпосередня і пряма мета їхнього підприємства. Пригадуючи мрії їх вождя, висловлені в "Майн Кампф", я не мав ніякого сумніву, що настав час, коли ті мрії мали б здійснитися. І покищо не було на це поважних перешкод. Схід з його Сталіном був готовий до капітуляції. Після фінсько-советської війни остаточно розвіялася легенда про силу советської армії, не були ніякою таємницею загальні настрої советського населення, і тільки якесь чудо могло врятувати червону імперію від повного розвалу.

Що ж до наших українських визвольних можливостей, то фактично вони були цілковито спаралізовані. Бомба, підсунута Валюхом-Яценком полковникові Коновальцеві у Роттердамі, виконала своє завдання на всі сто відсотків. Найбільша і, можливо, єдина політична сила західного українства — ОУН перестала існувати. Те, що зісталось і що зараз діє у Кракові, це лише залишки, які взаємно себе нищать, а те, що є десь там, на сході, це цілковита terra incognita.

І взагалі сама собою, віддана "на власні сили", без союзників і запілля, наша визвольна концепція реально не могла мати надії на успіх. Діяли, бо треба діяти. Вірилось у чудо, у якийсь сімнадцятий рік, у зміну умов війни, у полагодження наших внутрішніх конфліктів і, нарешті, вірилось у нашу країну. Там, мовляв, справжнє вирішення справи, там не еміграція, там знайдуться люди, і вони, а не ми, будуть вирішувати. А в загальному хотілося зміни, вірилося у фатум і в остаточному на "якось то буде"...

Щоб більше щось довідатись, я заводив розмови з військовими. Вони охоче ділилися своїми враженнями, оповідали свої пригоди з минулих походів: польського, французького, бельгійського. Всі ці люди гартовані в боях і дуже добре знають своє діло. Ніхто з них не сумнівався, що ось-ось почнеться щось нове, і всі вони вірили в успіх.

Я вже другий тиждень сиджу на цьому дозвіллі, і мені кортить навідатися до Кракова. У суботу, 14 червня, мав відбутися мій другий виступ у Кракові, але я дістав картку від Олени, що доповідь не може відбутися, "бо маємо дуже пекучі актуальні справи". Що за пекучі і що за актуальні справи? Я мушу довідатися.

У середу, одинадцятого червня, мені трапилася військова машина, що їхала до Кракова і того ж дня верталася назад. Я негайно використав цю нагоду. Але в Кракові нічого особливого не довідався, на Зеленій ніяких змін. Ольжич, Сенік і Сцібор-ський, як звичайно, постійно конферують з відвідувачами, у пропагандивному відділі також, як звичайно, цокотять машинки і друкуються "білі книги" .. . Загально між нашим громадянством не помітно ніяких змін . . .

За винятком хіба однієї: не застав Чирського. Минулої суботи його все таки вигнали до Закопаного. Олена оповідала, що упирався руками й ногами, але йому сказали виразно, що коли хоче бачити Україну, хай негайно їде в гори і сидить там, поки цього вимагатимуть лікарі. Олена наподоблювала вигляд Чирського, коли його відправляли на потяг ... Ніби його зловили на якомусь недоброму вчинкові і вели до карцера.

— Але я їм ще покажу! — виголошував він патетично своє невдоволення, потрясаю чи рукою, що нагадувала патик.

А за пору днів він прислав Олені листівку, у якій сповіщав, що має вже наречену, обов'язково одружиться, бо він "прагне дванадцять синів мати", як це "прагнув" Ольжич у одному з своїх віршів.

— Той Чирський! Той Чирський! — казала Олена. І дійсно, той Чирський!

Я оповів Олені про Броди, про Кальварію, про парк, про палац і, нарешті, про "нашествіє" війська, а також про мої шпигунські подвиги.

— То значить війна, Уласе! їдемо на Україну!

— їдемо, Олено! "Перейдемо убрид бурхливі води", — нагадав я її вірша.

— Це вже як доведеться! — казала вона.

Олена хотіла б також побувати в Кальварії і дуже жаліє, що це, мабуть, не вдасться.

Увечорі я від'їхав назад до Бродів. У нашому зеленому парку, по його полянах і алеях вояцькі шатра, до палацу під'їжджали і від'їжджали машини. На другому поверсі палацу пілікали: телефони і цокотіли машинки. Але вже не довго.

У п'ятницю рано все це військо спокійно й ділово зібралося і рушило в невідомому напрямі. У парку і будинку запанувала знову тиша і безлюддя, здавалося, гостріше, ніж було перед тим. Зосталися лише сліди від коліс машин і дивний, хвилюючий настрій тривоги, настрій війни, настрій походу, що його, можливо, найкраще висловлено геніяльним

поетом "Слова о полку Ігореві". Перед очима діялась історія і стояло огненне питання, що вона принесе для нас.

А в суботу другого дня я виїхав також до Кракова.

Настрої в Кракові ставали все густіші. Вечорами перед будинками прогулювалася протилетунська цивільна служба, а перед кожними дверима мешкань появилися посудини з піском і водою. За цим прийшов гострий наказ затемнювати вікна. Залізницею на схід, сливе без перерви, йшли транспорта війська, танків, гармат і ав'томашин. У повітрі стояв глухий гул їх ритмічного руху. Екшеоти намагалися відгадати критичну дату X-дня.

Сімнадцятого червня, згідно з нашим розкладом, я мав виїхати у мою подорож з доповідями, починаючи з Ярослава, а далі до Любліна, Холма і т. д. Перед від'їздом ми домовилися з Ольжичем, що в разі потреби я дістану від нього телеграму і маю одразу повернутися назад. Я мав адресу доктора Євгена Грицака.

Для мене ця подорож цікава тим, що я їду далі на схід. До Сяну. Додому. Переїжджаю знайомі місця — Велічка, Бохня, Тарнів, — дорога, яку я чотирнадцять років тому пройшов пішки на захід в рядах мого першого батальйону, шістнадцятого полку піхоти, який стояв у Тарнові. Тарнів — місто мого рекрутства і муштри. І там десь далі, у синяві гір, село Поремба, де лишилася моя Августа. Незабутні, ясні, голубі дні, дні молодого буяння, свіжі у спогадах, овіяні чаром життєвої екстази, мріями, тугою за далекими обр'ями і чужими, незнайомими берегами. Як зараз пригадую той вимарш з наradoю і оркестрою на маневри в перші дні червня в напрямі на захід, який через Берлін, Париж і Рим довів мене аж до цього дня. Дивні і незбагненні діла твої, Господи, як сказав би цар Давид.

Нарешті, Ярослав, місто над Сяном, границя прадавньої Руси Великого Володимира. Після Закарпаття, вперше знов на українській

землі, між автохтонними своїми людьми. І зупинився я, якщо не помиляюсь, у родині Савицьких — дуже милих, гостинних людей. Ще крок, і там далі на обрії сама Україна.

Дуже успішний, при переповненій залі, виступ на тему нашої культури. Ще перед доповіддю, у товаристві знайомих, іду оглядати місто Ярослава. Рідко коли, за всю його довгу історію, могло воно так виглядати. На ринку перед радницею гори військового майна і виряду, на вежі радниці офіцери з біноклями без перерви обсервують протилежний беріг Сяну, валки військових машин стоять на поготові під газом, звернені до сходу. І все чогось чекає.

Мені захотілося наблизитися до самого Сяну і зблизька кинути погляд на той бік, як той козак за Дунаєм, що просив перевозу. Це була лише пара кілометрів гарним зеленим, широким лугом. Мені казали, що це не зовсім безпечне підприємство, бо сам берег засновано колючим дротом і входити туди не вільно. Але спокуса була велика. У товаристві трьох місцевих громадян ми вибрались у дорогу. Ми настільки набралися хороброго ти, що вирішили зігнорувати колючі дроти і через їх лябіринти пробратися до самої річки, тим більше, що ніде нікого не було видно. Але щойно ми вступили на терен загорожі, як зовсім несподівано, ніби з-під землі, показався пограничник у сіро-зеленій уніформі німецьких поліцаїв. Гальт! Ми, розуміється, зупинилися і чекали на сторожа границі, не знаючи, що з цього вийде. Той спокійно підійшов до нас, при поясі мав лише револьвер, і запитав:

— Ви куди йдете?

Я, як головний привідця, вийняв свої документи і почав пояснювати, хто я і чого тут шукаю. Я, мовляв, журналіст і мені хотілося б зробити з цього репортаж до преси.

— Збирайтеся і негайно відходьте, — відповів на це поліцай. — І будьте раді, що я вас не арештую, бо входити за ці дроти суворо заборонено.

Але все таки ми були над Сяном, дармащо другий його берег бачили лише здалека, там було зовсім тихо і майже безлюдно. Дорогою по тому боці проїхало лише одне вантажне, мабуть, військове авто, і це все ...

Це була цікава, хвилююча прогулянка, дуже шкодую, що не зберіг у пам'яті прізвищ моїх прекрасних друзів з цього перебування в Ярославі. А коли я вернувся з цієї мандрівки, на мене вже чекала телеграма Ольжича. Отже вертатися!

Другого дня, дев'ятнадцятого червня, я був знов у Кракові. І зупинився на цей раз у директора Української споживчої кооперативи Миколи Бігуна, здається, на вулиці Баторія 17. До пані Марійки переїздом з Букарешту до Берліну прибув д-р Дмитро Донцов. Перше моє особисте знайомство з цією людиною, з якою я мав багато спільних інтересів і контактів, випало гаразд. Між нами тоді ще був лад і порядок, тільки не було часу на довші розмови, але все таки ми з пані Марійкою провели його на двірець й помахали хусточками на дорогу. Пані Марійка весь час турбувалася його капелюхом, його сорочками, його краваткою, доктор задоволено при цьому посміхався.

Помешкання пана Бігуна являло своєрідний інтернат і моїми співмешканцями були такі видатні потентати нашої політики, як Сенник, Сціборський і ген. Капустянський. Мешкання було просторе, всі мали досить місця, господар був добрий, цікавий співрозмовець, цікава людина взагалі і видатний, по-моєму дуже розумний, співробітник ОУН, що, можливо, єдиний займався справжнім ділом, а не лише теоріями. Господиня, пані Бігунова, частувала нас найсмачнішими, як на цей час, сніданками, обідами та вечереями, що було особливо для мого шлунку справжньою благодаттю. І тут також вечорами відбувалися довгі дискусії на тему наших партійних клопотів, ініціатором яких здебільша був я, бо мені здавалося, що йти на Україну з нашими теперішніми болями — це

значить свідомо нести туди громадянську війну. Ми були організованою, легальною анархією, і здавалось, що ніхто не шукав вирішальних засобів, щоб цьому запобігти.

Мені постійно ставили одно і те саме питання, а що ж по-моєму робити, і постійно давали пояснення, що все зроблене, але ніщо не дає рішення. По-моєму, казав я, для цього є лише дві вирішальні можливості: або ліквідувати нашу опозицію, або... коли цього не можна досягнути, ліквідуватися самим. Один фізичний закон говорить ясно, іцо двоє однородних тіл не може міститися в тому самому просторі. Треба було вести сувору, послідовну лінію організаційної дисципліни і не допустити до розвалу в зародку, а коли вже це сталося і нема іншої ради — робити найсуворіші висновки. І то в першу чергу від самих себе.

Моя думка викликала гостру реакцію. Це недоцільне, бо це не реальне. Вони бунтують сьогодні проти одного проводу, завтра будуть проти іншого. Це не лише політика, це засада, правопорядок, закон. Я з цим рішуче погоджувався, але пробував пояснити, що в даному конкретному випадку до цього треба ще й додати конкретний, реальний розум. Причиною нашого розбиття не є якісь суттєві вимоги і потреби, а особисті пристрасті, а інколи й забобони, витворені нашими ідеологіями про "сильних", "покликаних", "виключних", які людям, що не мають органічної <-вищости", мотиличать мозки і паралізують їх добру волю. Протиставитися цьому можна лише засобами розумної поведінки, коли нема інших, більш радикальних можливостей. Не пряма, ніж на ніж акція, а щось більше, несподіване, оригінальне, і навіть не компроміс і не самоліквідація, а лише тимчасовий відхід з поля бою, бо дуже часто ухилення від боротьби з нерозумними або одержимими означає лише збереження енергії для боротьби іншими, більш доцільними засобами, які в остаточному приносять перемогу. Боротьба в наш час це не конче пряма, безпосередня, навіть з різними хитрими трюками, але примітивна акція, а вияв вищої, творчої, позитивної ініціативи. Мені здавалося нереальним думати, що в цей час переможе якась одна сторона цієї справи звичайними негативними засобами риваліза-ції, як також мені

здавалося, що вибирати котрись з цих двох частин однієї цілоти — значило вибирати один з двох черепків однієї розбитої вази.

Але ці наші дискусії, як і всі цього роду попередні, не давали якихось позитивних наслідків. Були засвоєні певні второвані поняття, певні шабльони, певні "засади", певний так званий досвід з різних чужих прикладів, і змінити цей трафарет протягом такого короткого часу не було можливе. Все йшло засвоєним порядком, а час невмолимо наглив.

І були це винятково вагітні судьбоносними рішеннями дні, від яких мав змінитися хід історії цілого нашого континенту, ба! цілої плянети. Це були години, коли дослівно відкривалися сторінки історії нової епохи, від яких дуже часто залежало — бути чи не бути... Напруження висіло видимо в атмосфері, і мій приятель Бжеський — універсальний знавець усіх справ, вирахував, як астролог, математично день і годину, коли це має початися.

Сподіваючись нищівного налету "сталінських соколів" на такий важливий стратегічний пункт, як Краків, він відпровадив негайно своїх улюблених папужок у безпечне місце за місто, а мені зателефонував напередодні, щоб я негайно прийшов і забрав валізу, яку я в нього залишив, бо він не може ручитися за її збереження, на що я йому легковажно відповів, що ні в які подібні небезпеки для моєї валізи я не вірю, а коли б це й сталося, то така скромна жертва, як моя валіза, у такій великій справі не буде для історії помітна.

Я ніколи не мав великої віри у воєнні сили Росії, маючи на увазі її історичні приклади кримської, японської і першої світової воєн. Тепер же, після макабричних років канібальських експериментів з різними куркулями, підкуркульниками, континентальним людожерським голодом, ця віра була ще менша, але в даному конкретному випадку ми обидва мали рацію. Бжеському було значно легше вгадати день і годину початку війни, ніж повірити, що велетенська летунська фльота СРСР не тільки не зітре такого важливого стратегічного центру, як залізничний вузол Краків, але не скине майже ні одної бомби на територію тодішнього

Генерального губернаторства взагалі; щоби́льше — велика советська наземна армія, що стояла насупроти і складалася з 139 дивізій різного роду зброї, не дасть на цей бік ні одного гарматного пострілу.

Цю дивоглядну містерію, яка була несподіванкою не лише для Бжеського, але і для всього генерального штабу Гітлера, з незрозумілих причин історія цієї війни чомусь делікатно замовчує. Совети роблять це з сорому, бо це справді був унікальний випадок безсилля, їх союзники на заході роблять це з незнання ситуації або з бажання не образити союзника, німці ж все відписують на рахунок своєї прецизно приготованої і не менш пре-цизно виконаної несподіваної атаки. В кожному разі несподіванка висліду цієї атаки здивувала цілий світ. Тодішній мі ні стер закордонних справ Італії Чьяно у щоденнику з 29 червня того року пише: "Німці у своїх бюлетенях описують перемогу в Росії у простих і тріумфальних тонах. Також Ріббентроп телефонував до Альф'єрі, що хід операцій здивував найбільш оптимістичних передвісників". Черчілл у споминах зазначає: "Советські вожді, засліплені своєю догмою, не зробили тих заходів забезпечення, що диктувалися глуздом ... були заскочені зненацька і на початку жахливо розгромлені..."

Але майбутні історики напевно не будуть задоволені лише цими поверховими сентенціями, бо вони висловлюють лише частину правди. Не можна допустити, щоб у всьому цьому була лише глупота Сталіна, непоінформованість його генерального штабу і нездатність його повітряних та наземних воєнних сил. Розуміється, Сталін був "засліплений" певними своїми доктоннами; розуміється, для нього зудар з Гітлером був тяжчою справою, ніж боротьба з неозброєним селянством або троцькіста-ми-бухарінцями. Але не можна повірити, щоб його воєнний штаб не знав, що діється за Сяном, коли це все робилося зовсім од-верто, а в Кракові про це знала навіть кожна дитина, яка хотіла цим цікавитися. Отже, на нашу думку, пояснення цього таке: коли Бог хоче когось покарати — відніме тому розум, це для советських верхів, але для всієї величезної, монолітної, безголосої і по суті чорної маси так званого советського народу важило те правило, що його влучно характеризує знаний автор філософії маси Ортеґа і Ґаесет: "Коли ми хочемо зрозуміти

якусь епоху, то першим нашим питанням має бути: хто правив тоді світом?" І далі той самий автор зазначає: "Треба відрізнати насильне захоплення влади від природного панування чи правління. Правління є нормальним проявом авторитету, і воно ґрунтується на громадській думці — сьогодні так само, як і десять тисяч років тому, як серед англійців, так і серед бушменів. Ні одна влада у світі ніколи не опиралася на щось інше, як на громадську думку". Свого часу відомий Таллейран казав Наполеонові: "Багнети, мій пане, годяться для всього, крім одного: на них не можна сидіти" ...

Відповідь на це одна: советська влада ніколи не була виелі-дом природного панування чи правління, а штучним, насильним захопленням влади, від початку до кінця засобами хитрости, настирливости, воєнної зброї і рафінованої поліщиної системи. Загальна громадська думка була, є і завжди буде проти цієї влади, і саме якраз таким загальним вислідом цієї думки, таким її пасивним, майже самозгубним плебісцитом і була ця війна, яка з першого дня принесла повний і вирішальний розгром влади, яку одначе зберегли при житті та зробили навіть переможною лише і виключно, з одного боку, маніякальна антиполітич-ність гітлерівської політики, а з другого — життєва категоричність західніх так званих катталістичних сил на чолі з Англією і США.

Черчілл з цього приводу у тих самих спогадах пише таке: "До самого нападу Гітлера на Росію советський уряд, очевидно, не турбувався ніким, за винятком самого себе. Після ж нападу його поведінка природно стала ще більше знаменною. До того, советська влада з крижаним спокоєм дивилася на крах фронту у Франції 1940 року і на наші зухвалі зусилля створити фронт на Балканах 1941 року. Вона подала значну економічну підтримку нацистичній Німеччині і сприяла їй у всьому, де тільки могла. Тепер, обдурена і захоплена зненацька, вона сама опинилася під огненним мечем Німеччини. її першим заміром, що пізніше стало планомірною політикою, було просити всілякої допомоги у Ве-ликобританії та її імперії, тієї самої імперії, плян розподілу якої між Сталіном і Гітлером за останні вісім місяців так захопив увагу советської влади, що вона не запримітила приготувань Гіт-лера для війни на сході. Тепер советський

уряд, не вагаючись, звернувся найбільш настирливими і різкими висловами до повної турбот Британії, яка і сама вела тяжку боротьбу, вимагаючи постачання зброї, якої так бракувало і самим британським арміям" ...

Розуміється, така допомога, і не лише зброєю, але і всіма іншими необхідними матеріялами, прийшла. І дали її капіталісти. Ті самі, що проти них була спрямована вся увага комуністичної сили. І це врятувало комунізм для його майбутніх атак проти західнього світу. А одночасно це закріпило надалі панування цієї влади над величезним простором світу і звело нанівець усі величезні жертви народів того простору, які були принесені, щоб від тієї влади звільнитися ...

У перші дні війни увесь той величезний фронт від Балтицького моря до Чорного являв собою одну величезну пасивну масу, яка тільки чекала відповідної миті, щоб перейти на бік ворога або дослівно тікати хаотичною, до краю перестрашеною юрбою у глибину країни. І ця пасивність і безрадісність мала одне психологічне підложжя: поневолення! Поневолення соціальне, поневолення національне, поневолення індивідуальне! Народ перетворився у юрбу, масу, чернь, безликість.

Але факт був фактом. Сталося. Вечір напередодні цієї події я провів у ресторані Бізанця у товаристві Олени Теліги. Не дивлячись на настрої, на суворе затемнення, життя цього бурхливого ресторану йшло своєю чергою. Було, як звичайно, повно публіки, рухливо і гармідерно. Всі мали добрий настрій, діяла наркотика загальних подій, відчувалося свято, парада, цирк, настрій абстракції. Невідомо, здавалось, яким чином хтось ще сіє чи косить жито, існують ресторани, ходять трамваї, шиються чоботи. Над землею у планетарному розмірі творився біблійний світовий потоп, загибель Помпеї, вибух Кракатав. Це був шалений танець на вулкані, пир під час чуми.

Ми з Оленою не довго були самі. Звідкілясь появився Горліс-Горський, а де Горліс-Горський — там і "бяла ґлуфка", а де "бя-ла ґлуфка" — там і Ростислав Єндик, а де збиреться така блискуча п'ятка

разом, там, розуміється, і гамір, і дискусії, і вирішуються світові проблеми, і виливаються гарячі серця.

До себе на помешкання я прийшов пізно, а рано прокинувся під звуки "Дойчлянд, Дойчлянд", що доносилися через відчинене вікно сусіднього будинку через вулицю. Я одразу збагнув, що сталося, а потім почули всі незвично схвильований і ще більше патетичний голос відомого Геббельса, який на весь світ сповіщав, що найбільша в історії німецького народу епоха почалася, що великі армії німецького народу на сході Європи цілим фронтом пішли у "протинаступ" ...

Розуміється, весь наш будинок був на ногах і вся наша увага була скупчена на радіоапараті. Ми довідалися, що вже в цей час були засипані бомбами летовища Ковна, Вільни, Смоленська, Мєнська, Києва, Одеси, Луцького, Ковля, Новгород-Волинського, Львова, і нашим єдиним бажанням було почути, що каже з цього приводу Москва.

Але Москва мовчала, як зачарована. Там лише бурчала якась музика і якась жінка оповідала для дітей казки. Щойно о дванадцятій годині якимсь глухим, неприродним, дуже схвильованим голосом заговорив "наркоміндел" Вячеслав Молотов, який проголосив, що ворог порушив священні кордони "родіни" і почалася війна.

Отже сталося! Те, чого чекали, сподівалися, надіялися — сталося. Ця неділя, цей 22 червня — границя між вчора і завтра, перед нами.

І що мали робити ми? Еміграція? Зелена вулиця? Розбита ОУН? Нічого іншого, як іти по слідах війни на той наш зачарований схід, ту нашу безмовну батьківщину, по землі якої, як і в давні часи, гарцюють ворожі армії, не питаючи нашої згоди і не бажаючи там нас бачити взагалі. Але та земля — наша земля, там нас хочуть бачити, і ми там хочемо бути, і ми там будемо. І також нікого не питаючи. До Кракова, як на Клондайк, під час золотої гарячки, потягнулися зо всіх кінців Європи втомлені чужиною люди, які хочуть вернутися туди, звідки походять їх батьки, діди і

прадіди, де вони хотіли б закінчити дні свого життя. Кабінети Ольжича, Сеника і Сціборського заповнилися міністрами, генералами, інженерами, артистами ... Ну, і звичайними людьми без титулів, які хотіли лише там бути і щось там потрібне робити. До цих останніх належав і я.

Я знав, що Україна давно вже "обсаджена" міністрами і губернаторами, що існують уже готові уряди і генеральні штаби, і розумів, що це також потрібне, лише моя скептична вдача не сприймала самої механіки цього явища, часто дуже прямолінійної, майже наївної, не говорячи вже про розподіл кольорів, які між собою гармонізували. Я боявся їх темпераменту, відсутності почуття міри і політичної незрілості.

Протягом минулих десятиліть у нас витворилося певне переконання, що в Європі єдино Німеччина може бути зацікавлена постановам України в самостійній формі. І не тільки у нас. Таке переконання мали у Польщі, у Москві, у Парижі, можливо, навіть у Лондоні. Нас же фактично взагалі "видумали" німці, так само, як і мавпу. Навіть Шевченко вважався німецькою інтригою, а щодо Грушевського, Петлюри й інших, то й не говори.

Але для німців та наша коломийка з "братами слов'янами", "за нашу і вашу вольносьць", "нет, не било ... ", Валуєвим, Граб-ським, Дмовським, "собачим язиком" і "дзіччю гайдамацкою" була лише справді інтригою, і настільки вигідною та корисною, що давала їм у руки аргумент нашої слов'янської політичної не-оформленості, а тим самим право використання нас як засобу, що для такого фантаста і посланця неба, як Адольф Гітлер, здавалося зрілим овочем, що мав би сам упасти в його пелену, разом з пшеницею, Донбасом і Кривим Рогом.

Але засадничо лише фантазія кайзера Вільгельма II і "по-сланництво" "фюрера" змусили цей народ виступити проти заповітів Бісмарка і вступити на шлях мілітарного підбиття Росії, бож від Івана Грозного і аж до "Сталіна рідного" німці тільки те й робили, що будували Росію. Це і був фактично їх "дранг нах остен".

Ця традиція і тепер була дуже живою у широких і найіпир-ших масах німецького народу, і лише почуття їх меншеартости, розвинуте Гітлером до гістерики, створило з цих традиційних русофілів штучних, пробіркових антиросів. Мовляв, германська (читай — німецька) раса — це не лише філософи і музики, а також конкістадори, либонь трохи запізнені, які одначе своє ще надолужать. Про це ясно глаголе і така універсально всеглагс— люча публікація, як "Майн Кампф". Але ні про яку українську самостійність у ній нема ані натяку. А якраз навпаки. Лише здобуття простору і тільки.

Також засадничо і між нами не було аж таких наївних, щоб цієї музики не розуміли, тим більше, що за нами була Карпатська справа, і ще тим більше, що на наших очах розпадалися і підгорталися під ласкавий "протекторат Гросдойчен Райхес" багато за-анг'ажованіші історично держави, ніж ми. А до того надзвичайні початкові успіхи воєнної машинерії вождя німців так запаморочили йому глузд і допровадили його до такого ступня маніяцтва, що ні на яке розумне співробітництво з цією силою апріорно не було місця.

Але треба визнати, що вони хотіли "чесно" здобути своє право на виключність і ні на яке співробітництво не квапилися. Ціле своє це світове підприємство, а в тому числі також і "Барбаросса", вони хотіли виконати власними силами, щоб опісля мати "моральне" право на весь луп. Навіть їх найближчому союзникові Муосоліні була відмовлена співучасть в інвазії на Британський острів і лише з чемности та ласки було дано згоду на кілька дивізій італійців, румунів та угорців у східньому поході, дармащо Муссоліні пропонував для цього аж сорок дивізій. Хоча цю своєрідну "чесність" треба пояснювати не самими моральними причинами, а й також чисто практичними розрахунками. У їх блискавичній війні вайлуваті цивіляки у військових уніформах інших армій могли б їм лише заважати, а такий незаперечний речник цієї справи, як славетний д-р Й. Геббельс, у щоденнику від 13 лютого 1942 року цю проблему вияснює таким способом: "Ми заробляємо цю війну не лише проливанням нашої крові, але постачанням також матеріалів і праці. І буде лише справедливо і законно, коли ми заберемо провідництво над Європою остаточно в наші

руки після війни і не дозволимо відхилити нас від нашого наміру ніякій іншій державі, якого б розміру вона не була і які б перебільшені претенсії вона не ставила. Німецький народ мусить стільки перестраждати і стільки витримати; він фактично здобув гегемонію над Європою і має на це моральне право". Ця ремарка була призначена для італійців та еспанців, але ще в більшій мірі вона стосувалася всіх інших.

Не мисляли вони нічого й від нас. Ми для них сливе не існували. Ніяких політичних контактів, ніяких натяків на співучасть. Нам дозволялося лише більш-менш вільно рухатися у цьому просторі і лише окремі поліційні чинники старанно нотували наші рухи, щоб пізніше витягнути з цього відповідні висновки. Як також їх завданням було каламутити нашу воду, підривати наші сили з середини і в першу чергу, розуміється, ООН, що їм досить легко давалося.

У таких умовах ми йшли на Україну. Ми вирішили йти туди проти їх волі, робити свою політику, ставити "Майн Кампф" перед dokonаним фактом, знаючи, що війна дуже часто міняє початкові свої засади і що в процесі її розвитку може статися багато. І в кожному разі ми не сміли бути пасивними спостерігачами цієї великої трагедії, а повинні бути також її співучасниками.

Саме з цих причин між обома частинами ООН знялася велика ривалізація, і саме тому поживалася робота і на нашому секторі. Народи чергувалися, ми з Ольжичем мали їх також досить, і не лише офіційно на Зеленій, але й неофіційно у склепику на Маріяцькій площі, де подавали старопольський мед, а також під час прохідок на Плянтах. Дискутували про тактику нашої поведінки взагалі, про можливість походу на схід, про завдання, які нас там чекають. Наслідком цих розмов була моя подорож до Праги 26 червня, де я мав організувати велике громадське віче з моєю промовою, в якій я мав з'ясувати теперішні події без робленого ентузіазму, але і без великого песимізму. Це було конче потрібне, щоб зрівноважити настрої нашого громадянства.

До> речі, моя перепустка до Генерального губернаторства була . ще дійсна всього чотири дні, а іншої я не мав надії дістати, тому я мусів квапитися, щоб за ці чотири дні повернутися до Кракова. Далі я мав лишитися без перепустки лише з моїм чужинецьким паспортом. Зрештою, паспортіві справи на цьому те-рені були досить заплутані, ними фактично не дуже цікавилися, свого приїзду до Кракова я ніде не реєстрував і не думав цього робити на майбутнє.

У четвер, о 8 годині 23 хв. вечора, прямим експресом я виїхав до Прага. Приємно було знов опинитися на чеській території.

Все таки я звик до цієї країни, і вона мені по-своєму імпонувала. Чехи між слов'янами найбільш формально, культурно і політично оформлений народ з розвиненим почуттям людської, національної свідомості й дисципліни. їх порядок, їх спокій, їх чемність — "ма уцта! Декую пекне! Просім уцтіве!" Ніяких заколотів, ніяких скандалів. Спокійна, довірлива, вільна атмосфера і величезна різниця між окупованою Чехією і окупованою Польщею. У Чехії лише глибокий загальний траур, але без гістерії і конвульсій. У Польщі натомість ніякого трауру, але повно метушні, лементу, неладу, бруду, мов на орієнтальному базарі. А разом повно підземного гострого гніву і протесту з бомбами, пострілами, де кожний спекулянт здається одночасно атентатчиком, і не відомо, чи в його валізі масло чи Гранати.

О восьмій рано я знов у Празі. Прага цих років чітко відрізнялася від її часів колишніх. Траурно тиха, скромно провінційна, свідомо замкнута в собі і посіріла. Але разом педантично непорушна у своїх формах щоденного побуту.

Як звичайно, радісна зустріч з Марусею, яка далі працює у своїй аптеці. Наше помешкання завжди порожнє, мовчазне, мій робочий стіл, моя писальна машинка, моя невеличка книгозбірня і купи моїх паперів сумно нечинні. Але я так мало маю часу, щоб на цьому зупинятися. Лише пара годин відпочинку, і я вже прямую доі УНО, яке знаходиться на Малій страні, на вулиці Юзефській 8, одразу побачення з його гадовою

Миколою Ґалаґаном, і одразу на другий день у великій залі Народного дому на Віноградах призначене віче.

З Миколою Ґалаґаном, не дивлячись на різницю нашого віку, нас в'язала стара дружба. Колишній відомий діяч Соціал-демо-кратичної партії, політичний діяч УНР, український посол до Угорщини^ 'член правління відомого Українського громадського комітету часів Шаповала в Празі, тепер завжди активний діяч в рамках націоналістичного середовища і довголітній голова Українського національного об'єднання.

Карпатські події, де він брав також активну участь, порядно його підкосили. Він був заарештований у Хусті, чудом уник розстрілу, перебув угорське ув'язнення в Тячеві, але, не дивлячись на це, не здавав позицій, був завжди активний, завжди у формі, його вільгельмівські рудуваті вуса були в найкращому порядку, а його чорний твердий капелюх був завжди на висоті завдання. Наші зустрічі були завжди радісні, ми мали про що говорити, і такою ж була наша зустріч тепер. Пригадавши собі, як ми разом з ним зустрічали початок війни в Берліні, ми одразу приступили до роботи.

Другого дня, о третій годині по обіді, велика заля Народного дому була вщерть виповнена публікою, дармащо на повідомлення ми мали всього один день. Це вказувало на надзвичайну гострогу зацікавлення подіями." Всі чекали чогось втішного. Але розпука — я не міг нічого втішного сказати. Багато менше, ніж на вічі у цій самій Празі, коли виникла справа Закарпаття. Тоді вірилось у перемогу, тепер була лише надія. Моїм завданням було довести це до свідомости публіки без паніки і без надто рожевих ілюзій.

Після промови було багато запитань. Усі хотіли знати, що буде. Також усі хотіли йти на Україну і боротися за її свободу.

Другий день — неділю, ми провели удвох з Марусею; со-няшний, гарний літній день. День, який ніколи не забувається.

О десятій вечора вона провела мене на двірець Вільсона. я попрощався з Марусею і Прагою і другого ранку, біля восьмої, був знов у Кракові.

Увечорі того ж понеділка, 30 червня, ми сиділи з Маланюком у каварні Бізанця, коли прийшла нагло вістка, що у Львові через радіо була проголошена самостійність України. У каварні, як звичайно, було багато публіки і ця вістка всіх наелектризувала. Я прийняв її мовчазно і спокійно. Усе це, розуміється, дуже гарно, але воно не дасть більше, ніж ще одну святочну дату, яких ми маємо так багато. Свідомість цього паралізувала мою радість.

Після цього в мельниківському таборі було помітне збентеження. Багато дискусій, б'я-ито коментарів. Не всім імпонував склад проголошеного уряду та його прем'єр Отецько. Ольжич прийняв цю справу мовчазно, а лише згодом висловив думку, що тепер нарешті німці відкриють свої карти. І вони дійсно в скорому часі їх відкрили. Усіх членів новопроголошеної влади, як також цілу верхівку ОУН (Б) було взято під контроль. Спочатку лише превенційно і делікатно, а згодом зо всією суворістю завойовника. Олена, як звичайно, була невдоволена, що проголошення зробили "вони", а не "ми"; чому це завжди так є, що "вони" скрізь перші. Я намагався пояснити, що це явище природне, і тут нема чого дивуватися. Ми ще молоді, а вони значно молодші.

У цей час я мав трохи вільного часу, мої подорожі з доповідями відпали, а тому я вирішив провести його знов у Брідській Кальварії, лише на цей раз я запропонував їхати зо мною також Маланюкові. Маланюк, що появився у Кракові у цих днях, мав також час, і він охоче прийняв мою пропозицію. У середу, 2 липня, ми виїхали.

Це були гарні дні, дні сонця, зеленого збіжжя, співочих птахів. Ми багато часу перебували в природі, у парку, в полі, в лісі

І навіть пробували ловити рибу. Також від душі наговорилися, як це звичайно буває між людьми, що мають багато спільних думок та інтересів. Наш час давав для цього багато матеріалу з його дивоглядними подіями та його містичною природою. Історіо-софічні теми завжди цікавили нас, і ми з приємністю поринали в їх глибини. Велика внутрішня тривога за долю нашої справи не покидала нас, і ми намагалися збагнути її причини. Ми розуміли, що загальна наша постава у цих подіях недостатньо закономірна, що ключа її розв'язки ще не знайдено, що нам ще не цілком відомо, які саме рушійні сили сучасного світу нам властиві, а тому, можливо, нам так тяжко знайти наш "провід" і створити наше "державне думання". Можливо, що в цьому таїться причина культу Шевченка, який знайшов теорію нашої істини, яка вимагає від нас лише реалізації. Не Маркс, не Ленін, не Гітлер і не ГандД, а саме Шевченко.

Але Шевченко — це теорія. Практика нашого світу це все таки Гітлер. І Сталін. Шевченко вимагає "бути людиною" і просить Вашингтона з "новим і праведним законом", а Гітлер-Сталін не вимагають аж таких високих потреб. Для них вистарчає "до 'дної ями..." І в цьому протиріччі виросло покоління, яке сьогодні творить нашу дійсність.

Такою ж вічною і невичерпною темою є для нас та духовість, що виростає там, за тією неприступною межею, мірою речей якої є Тичина, Бажан, Рильський. Як ті там дадуть собі раду, будши безпосередньо між Сталіном і Шевченком?

У загальному Маланюк більш стихійно східній, ніж я, але своїм побутом він більше західній, ніж я. Він, мабуть, не піде переходити "Сян-річку" вбхід і воліє переїхати її конвенційним мостом у конвенційному авті.

Ці дні, до суботи 5 липня, проминули для нас непомітно. У суботу зрання прощалися ми з нашим господарем, нашим парком і нашими житами, а вже увечорі того ж дня, після зустрічі у "Полтаві", ми з Оленою відправили Маланюка на двірець. До Варшави.

У Кракові ці дні знаменні тим, що все його українське населення готується до виїзду. Назад, додому, до Львова, на Україну. Всіма шляхами і всіма можливостями. Лише горе, що покищо ані шляхів, ані можливостей ... Ці дні показали навіть найбільшим оптимістам, що Україна, яку відкривають колюмби "нової Європи", не для нас, ми там зайві, і доля її передрішена принаймні на тисячу років наперед. І нема відклику. Не допомгло тут і проголошення 30 червня, а може навіть воно пошкодило. Загально стало відомим, що дозволів на переїзд туди ми не дістанемо, хібащо буде на це якась виняткова конкретна потреба.

Але український Краків на таке "не вповає". Розуміється, сісти до потягу або авта і в'їхати врочисо на головний двірець Львова є утопією, але є багато й інших доріг та засобів. Наприклад, підробитися під якесь "штелле" і за пляшку горілки дістати мандат на Україну. Або під виглядом незамінимих фахових сил. Або знайти якусь впливову пружину... А найголовніше — старий, традиційний, випробуваний паспорт нашого часу — "зелена границя". Навпростець, убрід, серед темної ночі, під музику вітру і дощу. Маленький ризик, але велика щирість і незалежність.

Я, розуміється, також готувався на Україну. І то в першу чергу, при всіх погодах і при кожній можливості. Вибираючи засоби, я зупинився на останньому — "зелена границя". Саме той, яким я прийшов сюди. Урядова моя перепустка скінчилася, паїнпорт мій дійсний тільки для Райху і Протекторату, на нову перепустку не було надій, тому лишається тільки один вихід — ризик.

Я не знаю, під яким виглядом мала б рушити на схід наша Зелена вулиця. Ольжич мені про це не каже, і я його не питаю, але моя ідея "зеленої границі" є для нього цілком зрозумілою, і він її акцептує. Мені потрібно лише надійного товариша для допомоги, рівноваги і певної симетрії почуттів. І дуже скоро такого товариша я мав. Щось близьке й адекватне. Олена Теліга. Поетка, фантастка, реалістка й ідеалістка в одній подобі.

На перший мій натяк вона захоплено відгукнулася. Більше. Це ж її візія — "перейти убрід бурхливі води". Ніякі "білі коні", ніякі чуда. І ми почали завзято готуватися в дорогу.

Ольжич пропонував приєднати ще до нашого товариства Ростислава Єндика і ще там когось. На Єн дика я погодився, але на "ще там когось" — ні, бо це не туристика, і більший гурт людей робив би нам лише труднощі. Єндик, розуміється, також погодився. Пригадується короткий діалог Єндик-Олена у "Полтаві", здається, напередодні нашого походу.

— Так слухай ... Йдемо, чи що? — каже Єндик своїм бурчливим тоном.

— Розуміється, йдемо, — каже Олена.

— Але слухай! Це буде раненько... Як спізнишся — чекати не буду! — погрожував Єндик.

— О, ні... Не чекай, Ростіку, — казала Олена.

Тієї ж суботи ми провели з Оленою останній вечір у ресторані Бізанця, мали незвично гарний настрій, замовили вечерю і якоїсь "краков'янки", говорили до нестями. Я пригадував свої "зелені границі", Олена свої.

— Це було десь двадцять третього року, — пригадую, казала вона, — як ми з мамою йшли з Києва до Польщі. Нас переводила якась контрабанда. Ніч, дощ... Нас дві жінки і здоровенний козарлюга. Мама дала йому п'ять золотих червінців. І це не була лише границя, особливо для мене. Мені п'ятнадцять років, я ж народжена у царстві імператора всіх рейсів, вихована на мові Пушкіна і враз, перейшовши границю, опинилася не лише в Польщі, що здавалася мені романом Сенкевіча, не лише "в Євроігі", але й у абстрактному царстві Петлюри, що говорило "на мові" і було за "самостійну". Ви це ледве чи можете зрозуміти ... Уявіть собі великодержавного, петербурзького, імперіального шовініста, який з

перших дитячих років звик дивитися на весь простір на схід, захід і південь від Петербургу, як на свою кишенькову власність. І якого не обходять ні ті живі людські істоти, що той простір заповняють, ні ті життєві інтереси, що в тому просторі існують. От така собі Богом дана Русь, у якій всі ті "полячішки і чухна" лише "дрянь", яка кричить, що їй "автономія нужна" ... Мегаломанійна атмосфера, у якій одначе відбувалися "умопомрачальні" процеси у вигляді контрверсійної і контрапунктальної культури.

Але повернімося до дійсности! Говорімо про Євгенію Гранде, як казав Бальзак. Говорімо про себе. Я не була киянка. І не петроградка. Я була петербуржанка. Я там виросла, там вчилася, там провела війну, там насичувалася Петром I, Катериною Великою . . . Ну й, розуміється, культурою імперії, главою якої був Олександр Сергійович Пушкін.

І от коли я опинилася в такому ультра-франц-йозефському містечку, у якому люди говорили чомусь, як мені здавалося, праслов'янською мовою, що звалося Подебради, в новій, маленькій Чехо-Словацькій Республіці, з царствующим професором Масариком, я була приголомшена, що мій власний батько, відомий і заслужений, справжній російський професор Іван Шовгенов, якого чомусь презвали на Шовгеніва, є не що інше, як ректор школи, яку звать господарською академією, де викладають "на мові" і де на стінах висять портрети Петлюри. І, о жах! Навіть приватно і навіть дома говорять на тій самій "нікому не зрозумілій", як у нас звичайно казали, мові.

Уявіть мої переживання! Я була вражена, ображена. Цілі роки я воювала з батьком, а згодом і матір'ю з приводу цього. Мої рідні брати Лев і Сергій і до цього часу не здають позицій великодержавности, а Сергій навіть править там за "ізнавство русскаво поета". Моїм товариством були "істинно рускіє люди" з табору Денікіна та Врангеля, з ними я приятелювала, читала Гумільова, громила сепаратистів, і знаєте, як це сталося, що я з такого гарячого Савла стала не менш гарячим Павлом? З гордості.

Сталося це дуже несподівано і дуже швидко. Це, можливо, була одна секунда ... Це було на великому балю у залах Народного дому на Виноградах, що його улаштував якийсь добродійний комітет російських монархістів під патронатом відомого Карла Крамажа. Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино. Невідомо хто і не відомо, з якого приводу, почав говорити про нашу мову за всіма відомими "залізяку на пузяку", "собачій язик" .. "Мордописня" .. Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому.

І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: "Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!"

Я круто повернулася і, не оглядаючись, вийшла. І більше до них не вернулася. З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою. На велике здивування усіх моїх знайомих і всієї Господарської академії. Батько й мати з цього раділи, а брати оголосили мене "ревіндикованою". А вже раз ставши на цю дорогу, я не залишилася на ггівдорозі. Я йшла далі і далі.. . Зустрілася з писаннями Донцова, пізнала Липу, Маланюка, Мосендза. Ми заговорили про призначення України мовою Шевченка, і тепер я повертаюся до мого Києва. І чи ж не є цей довгий шлях моєї одиссеї нашим довгим шляхом взагалі, і чи не варто нам бути учасниками такого переродження, замість второваного, казенного, накинутого і неприродного стану, в якому Петербург чи Петроград, чи Ленінград хоче бачити Грандіозну проблему, якою є штучний зліпок мов і рас, що є Советським Союзом. Уявім собі на хвилинку тупого, впертого ігноранта — російського шовініста у ролі, скажемо, розумного стратега, замість безглузлого стратагема. Уявім собі, які шалені можливості мали вони в минулому. З якими аспіраціями культури, якими можливостями господарства. Коли б, замість політики "собачої мови", та обрали політику розуму, гідності, як своєї так і всіх біля себе. Тож Російська імперія весь час колеться і розсипається, як роз сохла бочка, не тому, що вона різномовна, а тому, що вона вперто хоче бути одномовною. Що вона

силує до сполуки елементи, які не сполучаються. Насилувана правда, зневажена гордість помститься в поколіннях. По-доброму можна зробити багато, по-злому — нічого. Тут не допоможе НКВД. Для тупих, для дурних, для хворих — так. Але не для мене, не для вас ... О, змусити! Це можливо. Хвилево. Але не вирішити, не перемогти. Не здамся ганьбі ніколи і нізащо!

Можливо, я не точно передав її слова і вислови, але передав її думки і настановлення. Того ж вечора і в тому ж тоні ми перебрали багато тем. Верталися біля другої години ночі з наміром уже завтра почати остаточні збори в дорогу. До речі, вони дуже прості. Я мав взяти лише один наплечник, Олена мала б лише ручну торбу. З допомогою Миколи Бігуна нам удалося дістати для неї міцні нові черевики. Для себе я змобілізував нові чоботи з високими халявами і штани-рейтузи.

У неділю, біля десятої, я востаннє відвідав Ольжича на його Зеленій. Як прийдемо до Львова, маємо одразу включитися в роботу редакції. Щоб улегшити перехід Сяну, Ольжич дає нам адресу зв'язкового в Ярославі, що мав би допомогти нам перейти річку. На прощання Ольжич проводить мене до передньої кімнати, і саме в цей час велике, від підлоги до стелі, дзеркало в золоченій рамі, що стояло біля передньої стіни, поволі відділяється, хилиться, падає і розсипається на шматки. Це було тринадцяте число, а до того розбите дзеркало ворожило б нам смертельну невдачу. На цей грукіт з сусідніх дверей висунулася голова Сціборського, він глянув на розбите дзеркало, похитав докірливо головою і сховався назад. Ми з Ольжичем обмінялися питальними поглядами, без коментарів розпрощалися, і я вийшов.

Про цей епізод я нічого не згадував Олені. Весь цей день ми провели з нею в розшуках за різними речами. Я роздобув для себе сорок рольок фільму для свого "Цайс-Ікона" та різних інших дрібниць, яких на сході тепер не дістати. На ніч я перейшов до Теліг. Завтра о 4 год. 30 хв. ранку наш потяг відходить до Ярослава.

Цієї ночі спалося мало. Звечора, дармащо завтра треба рано вставати, довго розмовляли. А коли лягли — не сіпалося, забагато думок. Я спав на канапі передньої кімнати, було .душно, щось докучало. Теліги, чути, також не дуже спали. О третій ночі вже вставали, здавалося, все готове, а тут, диви, так багато ще не готового — і того бракує, і те забули... Михайло, звичайно, пакує, а при тому, також звичайно, бурчить: "І де це вона завжди подіне?" ... "І що це за мода класти речі не на місце?" Олена щось також говорить, але її не чути. її справа — одяг, обличчя, зачіска. Треба ж розуміти, що вона вибирається до Києва, до самого Києва, і як тут не чепуритися. До всього не проспана ніч і обличчя в таких випадках не зовсім свіже. А Михайлю пізніше благальним тоном просить мене:

— Але ви за нею пильнуйте... Бож ви знаєте. .. Все згубить ...

Я, розуміється, обіцяю припильнувати, мій рудий наплечник давно готовий, я трохи непокоюся, бо час не чекає. Михайло також готовий, тільки Олена все ще там з чимось борюкається, мабуть, з своїм упертим, неслухняним волоссям.

Але ось біля четвертої ми все таки готові. Не снідаємо, беремо лише щось з собою їсти, а потім всі троє виходимо.

— Ну, прощай, берлого! — каже Олена і кидає востаннє погляд на кімнату. На ній сірий у смужки легкий костюм, короткі, сірі панчішки і нові, чорні черевики. Солом'яний кремової барви капелюх і прозорий, блідо-зелений плястиковий плащ, як додатки.

Надворі ще сутінок, свіжий погожий ранок щойно починається, прозоре небо обіцяє гарний день. До двірця шматок дороги, але йдемо пішки, бо візники тепер на вагу золота, а в такий ранній час не існують взагалі. Але приходимо вчасно. За десять хвилин перед відходом потягу ми вже на місці. Оглядаємося за Єн-диком, але його ніде не бачимо. "Гляди мені — не спізнись",

— передражнює його Олена. "Чекати не буду", — додаю я. Ми всі сміємося, шукаємо собі місця. Потяг лише для цивільних, як на ті часи, цілком пристойний, публіки небагато, місця досить. Знаходимо цілком порожній переділ другої класи, Михайло проводить нас аж на місце. Нарешті прощання:

— Ну ... Михайлику! Добре! Так прощай! Не сумуй ... Передай скорше куфрика і не забудь сірого капелюха... І скоро збирайся сам! Прощай!..

Останні міцні обійми, останні півслова, Михайло ще раз пригадує мені "пильнувати її" і, нарешті, відходить. Потяг ось-ось рушає. Михайло вже на пероні, ми з Оленою у вікні вагону. Останні привітання на відході ...

ТРЕТЯ ГРАНИЦЯ

Летим ... Дивлюся — аж світає, Край неба палає...

Т. Шевченко ("Сон")

Цей наш від'їзд з Оленою у судьбоносне і разом фатальне невідоме був для мене черговою несподіванкою. Ні я, ні Олена такого не сподівалися. До цього часу ми не були близькими, мало про себе знали, ніколи не зустрічалися, не були особисто знайомі, ніколи навіть не листувалися. Я знав її лише як авторку невеликої кількості віршів, і це все. Мало що більше Олена знала про мене.

І раптом ця зустріч і подорож. Не знаю чому, але ми обоє були з цього дуже вдоволені. Перед нами справді не буденні перспективи. Це не тільки війна, це також і наш "поворот". Доівіті, довгі роки виношеного, вимріяного, виболілого, того що почалось сісходом" у невідоме тоді ще на грані цієї справді апокаліптичної доби, такими ж "нелегальними" границями, як і ця сьогодні. У цій загальній, наелектризованій чеканні атмосфері наростала ця година, якої, здавалося, ніколи не буде, але яка все таки прийшла у саме такому вигляді.

Це був дуже яскравий, барвистий, пристрасний ранок, сонце сходило нам назустріч цілою пожежею огню і сяйва, Луги блищали росою, а долинами лежали розводи білого, майже прозорого туману.

Ми були в переділі самі, сиділи біля вікна одне проти одного, сонце било Олені просто у вічі.

— І дуже добре, що так сталося, — пам'ятаю, вирвалось у Олені несподівано. Вона сиділа випростана, поважна, схвильована.

— Що маєте на увазі? — запитав я її.

:— А! Взагалі ... — казала вона збентежено. — Я не змогла б вам цього пояснити... От, уявім собі, що вже ось... припустимо, за тиждень, ми з вами йдемо по Хрещатику. Яка неймовірна ситуація. Ще не так давно я в це не вірила . . . Властиво, я завжди вірила. Лише боялася. Я не знаю, як це виразніше сказати. Цей день для мене найбільший день усього мого життя. І я дуже щаслива, що ви також зі мною . . . Що можете мене розуміти.

— А гляньте, — кажу, — як сходить сонце.

— Чудово!

— Може це для нас?

— Напевно! Я вірю в призначення ... Я вірю! Я вірю! Інколи це до болю виразно. Інколи душа так на сторожі .. . Людина шукає когось у тих хвилях життя і знаходить скорше, ніж того сподівалася. Цієї безсонної ночі я багато передумала. Знаєте що? Мені здається, що я вже назад не вернуся, що я зістануся там назавжди .. . Не можу сказати, що станеться, але що б не сталося — я лишуся там... І також думала про вас. Ви для мене загадка ... Ви дуже інший від усіх нас, ви між нами — якби чужий, ви думаєте зовсім не по-нашому, і тому ви будете мати між

нами багато клопотів. Наскільки я ці явища вичувала і розуміла, ми, українці, а між тим також я сама, — ми люди справді не реального, якогось поза реальним засятом думання і діяння. Я думаю, що саме через це ми знаходимось у віковій, безплідній, самознищуючій боротьбі самі з собою і навіть самі в собі. Ви ж належите до якоїсь іншої расової групи людей, мені здається, фінської . . . Людей, що думають і діють узгіднено з логікою буття і не вичувають у собі контрверсійних настроїв.

У цьому тоні і дусі велася розмова, ми мали філософський, злегка мрійливий настрій, згадували минуле, яке в цей час здавалося справді минулим, згадували рідних, близьких, знайомих . . . Прага, Варшава, останні роки перед війною. Переїжджаючи Велічку, Бохню і Тарнів, до слова приходжу я з моїми військовими спогадами, мандрівками до Поремби, де і тепер, мабуть, живе "моя" Августа. Особливо цікавила Олену моя спор-това епопея і моя дезертирська одіссея геть зо всіма її наслідками.

І яка шкода, що час так скоро тікає. Біля половини дванадцятої наш потяг уже на Ярославському двірці, і це кінець нашої розкішної мандрівки. Перед нами Сян, границя, а далі бездоріжжя, якихнебудь сімдесят з лишком кілометрів, які ми мусимо взяти либонь власними ногами, бож там ще нема залізни-чого руху.

У Ярославі вже нема того руху, як це було місяць тому. Тоді це був вихідний, ударний пункт великого воєнного фронту, тепер — мале, затишне, спорожніле провояційне містечко. На двірці вийшло пара десятків пасажирів, на вулицях спокій і порожнеча.

І велика спека, від якої нам з Оленою, після недоспаної ночі, не дуже вигідно рухатися. Але нема часу про це думати, одразу шукаємо потрібну нам адресу і одразу безуспішно, бо потрібних нам людей не знаходимо. Казали нам ще зайти після обіду, а тим часом знову вулиця, знову спека, і єдине, що нас радує, — це велика кількість крамниць з українськими написами і українськими прізвищами. Мандруємо головною вулицею, оглядаємо, що можна оглянути, заходимо на базар, де більше руху,

купуємо якісь ягоди, всідаємося на кам'яній лавці, спостерігаємо рух, їмо ягоди і сміємося, згадуючи Краків і праков'ян.

Далі перед нами проблема обіду, і проблема поважна, бо між усіма тими чисельними крамницями майже не видно ресторанів. Що це за таке безресторанне місто? Питаємо людей, як залагодити цю справу і довідуємося, що десь там є якась їдальня, та негайно починаємо розшукувати її. За якийсь час наші зусилля, як кажуть, увінчалися успіхами, знаходимо невеличкий, подібний на селянський будинок з відповідним написом і відповідною кімнатою, заставленою столами і стільцями. Але тут зовсім порожньо .. . Лише нас двоє гостей. З сусідньої кімнати, мабуть, кухні, виходить дівчина. Обідати справді можна і навіть без карток, але щойно за півгодини. А покищо можна отам посидіти. Чи є щось пити? Ні. Немає. Так таки нічого? Навіть чаю? Навіть чаю. Чи якоїбудь лімонади? Нема й лімонади.

Досить сумна картина. Попросили звичайної води, присіли до першого ^ліпшого столика і почали писати картки. Олена до свого Михайлика в Кракові, а я до своєї Марусі в Празі. Збігом певних обставин картка Олени з досить невиразним, сумним "загальним виглядом" княжого Ярослава збереглася в моїх архівах і звучить вона так: "Дорогий Михайлику! Щасливо доїхали до Ярослава і чекаємо на обід у ресторації. Наразі почуваємо себе добре, хоч ще не застали дома кого було треба. їхалося добре. Надіємося, що все буде гаразд. Ти теж не турбуйся. Цілую міцно, міцно, Твоя Олена". З моєю допискою: "Пані Олена ще нічого не згубила. У. Сам.". Змісту моєї картки не пам'ятаю.

Минає півгодина, і проходить обід. Вишукано скромний і педантично вегетаріанський. Тарілка кислої, рабарбарової юшки плюс якісь дивовижні, капустяні, січені котлетки, і все це без карток, але й без хліба. Гостей дуже мало, двоє-троє, видно, випадкових, як і ми. Котлеток замовляємо по дві порції і навіть дістаємо, здається, справжній чай. Але настрої наш мажорний, все і все згадуємо Краків і все і все маємо веселу тему. Наші обличчя горячі від спеки і мокрі від поту. Мої гусарські чоботи дуже не "по сезону", а Оленині косметичні чари жорстоко терплять від

діяння стихії. По обіді мусимо кудись іти, але не знаємо куди. Найкраще б на якийсь луг чи в сад, у якусь тінь, прилягти, подрімати, але нічого такого ніде не бачимо. Беремо своє

"омнія меа" і знов мандруємо тими самими хідниками здовж крамниць з написами "Продаж шкіри", "Споживчі товари", "Залізні вироби", які в цей час звучать трохи парадоксально, бо ж усі ці товари тепер дуже рідкісні, хоча, на наше здивування, їх тут значно більше, ніж, скажемо, там, на заході. Особливо багато такого добра, як косметика, парфумерія, різні жіночі оздоби. І, не дивлячись на спеку, все це бурхливо торгує.

Пізніше ми сидимо на знаній гарячій кам'яній лавці, що побіля базару, і міркуємо над тим, що буде, як наш організаційний провідник взагалі не появиться і нам доведеться розв'язувати свої проблеми самотужки. Сян ось на досяг руки, але нам уже сказали, що недавні дощі зробили з нього досить бурхливе видовище. "Переїдемо убрид бурхливі води", — цитую з вірша Олени і дивлюсь, яке це робить враження на авторку. Вона лише посміхається і мовчазно дає зрозуміти, що ця перспектива також перспектива, якщо не буде іншої.

Потім пробуємо ще раз щастя з нашою адресою і знову безуспішно. Знову "не застали дома кого було треба". Але певний поступ зроблено. Нас запроваджено до однієї вельми симпатичної родини — Івана, Стефи і їх дочки Ганни — Конюхів. Перше враження від цієї події — це решето великих чорних, соковитих черешень, на які ми хижо накидаємось і з'їдаємо неймовірну кількість. Це нас по-райськи відсвіжує, а трохи згодом ми дістаємо королівську вечерю, яка цілковито вирівняла ситуацію.

По вечері нова несподіванка: люди почали масово вибігати на вулицю або заповняти вікна своїх мешкань. Що сталося? Ми вибігли також надвір і вперше бачили макабричне видовище — велику валку советських полонених, що складалася з самих жидів. їх, видно, гнали здалека, і вони мали дуже трагічний вигляд. Всі ми уявляли собі долю цих нещасних

людей, ніхто нічого не говорив, але вираз обличчя кожного говорив сам за себе.

Потім ще перед заходом сонця йдемо з Оленою до міста, на цей раз до парку. По дорозі натрапили на ще одну дивовижу: на розі двох вулиць стояли дві зовсім новенькі, захисного кольору советські протилетунські гармати. Бачимо такі речі вперше, а з огляду на їх походження ці металеві прилади викликають у нас окреме зацікавлення. Старанно їх оглядаємо і намагаємося вгадати, чи було з них хоч раз вистрілено. На перший погляд ока видавалося, що їх бойова невинність досконало збережена.

Мандруючи доріжками досить гарного, з старими тінистими деревами парку, філософуємо на тему Схід-Захід, намагаємося розібратися у цій проблематиці Європи, що стільки віків цікавила не лише нас, ставимо те саме питання: що буде далі? Хто переможе? Чим і як закінчиться ця світова метушня. Загально наші прогнози не дуже оптимістичні, але закінчуємо мову тим самим фіналом: будемо вірити, що все вийде на добре!

Пізніше переходимо знову на наш націоналізм, а також на саму організацію. Олена, як звичайно, невдоволена, що наша частина організації так мляво діє, ось навіть нема тут до кого звернутися, все діється, мовляв, самопасом. Я ж повторю їй ту саму істину: надіятися більше "на власні сили", і тоді будемо почувати себе певніше на планеті.

Повернулися вже затемна і спали цієї ночі сном блаженних. Олена десь там далеко у задніх душних кімнатах, а я у гостинній, на канапі при відчинених вікнах, де було свіжо і приємно. А рано другого дня до Конюхів прибули знайомі, а між ними симпатичний молодий панич Іван Кукіль з фотоапаратом. Пізніше на городчику з рожами, мальвами і порічками ми гуртом і поодиноці на всі лади фотографувалися, пізніше всі спільно обідали, а ще пізніше вибиралися в дальшу дорогу.

Виявилося, що потрібної нам людини так і не вдалося побачити, а інші фахові у цих справах люди радили нам переїхати трохи далі вгору Сяном за Радимно до села Сосниці, де, мовляв, значно краще переходити річку.

Ми так і зробили. Цього ж таки дня під вечір, о 6 годині ЗО, малим льокальним потяжком, що курсує між Ярославом і Малим Перемишлем, ми вирушили далі в путь-дорогу. Вікна нашого вагона були відкриті, перед очима стелилися краєвиди, залиті зеленою пшеницею, теплий, з запахом пшеничного квіту вітер дув у вічі, ми відпочили, були піднесені й захоплені. Десь біля восьмої години, ще сонце було на небі, ми висіли серед відкритого поля на зупинці Сосниця і помандрували навпростець стежкою через поля в напрямку села, що лежало там, далі на обрії, зелене й кучеряве, яких три кілометри перед нами. Яскраве сонце поволі западало десь там за нашими плечима, останнє його сяйво заливало нашу дорогу, обсажену типовими українськими головатими вербами, довгі тіні від наших постатей простягалися перед нами, велике, синє з білими хмаринками небо прикривало все це тихою, лагідною, м'якою передвечірньою покрівлею. Нам хотілося продовжити нашу дорогу, ми зупинялися, рвали в пшениці волошки, під однією вербою фотографувалися і назвали цю подію — "в степу під вербою". Перед нами перше справжнє українське село — символ і основа нашої національної природи. Привіт тобі, рідне!

З цим настроєм ми наближалися до села, віталися з першими зустрічними "добрий вечір", питали де живе пан-отець. Нам дуже чемно відповідали на привітання і старанно вказували, куди і як маємо йти. І ось ми вже проходимо вулицею поміж білими хатами з їх солом'яними стріхами, плотами, мальвами, чорнобривцями, рожами. Наш настрій тяжко зрозуміти людям, які такого не переживали, які не були вирвані з рідної стихії і не перебували багато років у примусовому віддаленні, але це було зрозуміле Гомерові, який послав свого Одиссея у далекі світи, це було зрозуміле Овідієві в його дакійському засланні, а вже й поготів було це зрозуміле нашому Гомерові на ім'я Тарас, коли він писав у кос-аральському безлюдді своє вимучене "І там степи і тут степи, лиш тут не такії".

Це вічна тема всіх часів і всіх людей, і ми належали якраз до тих, що пережили її у всіх її класичних виявах і прикметах, і саме тому це наше дійство було для нас таким хвилюючим.

І вже тут, у цьому першому нашому селі, чекала на нас перша прикметна пригода, яка сигналізувала політичний клімаї цього простору. Проходячи вулицею, ми зустріли двох німецьких прикордонників у сіро-зелених поліційних одностроях. Вони були поза службою і йшли в товаристві двох жінок. Ми не були захоплені цією зустріччю, але не робили також нічого особливого з цього приводу. Прикордонники глянули на нас підозріло і пройшли далі. Вони звернули до двору однієї хати, де, мабуть, мешкали, ми спокійно продовжували нашу мандрівку, коли раптом почули ззаду відоме німецьке "гальт". Ми зупинилися. До нас наближалися ті самі прикордонники, але вже без жінок.

— Куди ви йдете? — запитали вони нас.

— О! Лиш до пан-отця! — була наша відповідь.

— Чого? — питали вони далі.

— Відвідати. У гостину, — казали ми.

— Він вас знає? — не задовольнялися вони.

— Певно. Розуміється, — казали ми далі.

— Маєте документи? — вели ті своє.

Це було для мене не дуже приємне, бо моя перепустка була давно вже не дійсна, а мій "фремденпас" хоча і був дійсний, але не для цього краю. Але я все таки витягнув його і подав прикордонникові.

— То ви з Праги? — запитав той мене.

— Так, — відповів я.

— Письменник? — питав він далі.

— Так, — відповів я.

— Ну, гаразд! Яволь! Офідерзеен! — сказав прикордонник і повернув мені паспорт.

Олени не турбували взагалі. Ми були вдоволені таким закінченням нашої пригоди і з легким серцем пішли своєю дорогою.

На старій, зарослій садом і квітами "фарі" отця Інокентія Ру-девського, як тільки довідалися, хто ми такі, прийняли нас з щирим серцем. Розуміється, вони нас добре знають, моя "Волинь" давно тут побувала і зробила своє діло, як також знають Олену ще з "Вісника". На мене зробив приємне враження сам панотець — високий, аристократичного вигляду, як і його сердечна і гостинна пані добродійка та красуня дочка і невістка. Ми принесли з собою багато руху, шуму і радості. Одразу почали митися, чепуритися і одразу вечеряти. На наше бажання, ми перш за все дістали гладишку справжнього, щойно з холодного льоху, доброго кислого молока з сметаною. Після денної спеки це був для нас бальзам. Пізніше прийшли відомі смачні речі української кулінарії у вигляді смаженого, вареного і печеного у необмеженій кількості, бо сюди ще ніякі харчові картки не дійшли. Панотець запропонував мені також чарку оковитої, від якої я, а також і Олена не відмовилися. Для рівності до нас приєдналися й інші члени родини, а тому постав негайно гарний родинний настрій. Десь біля десятої години майже несподівано над селом появилися чорні хмари, у вікнах замигали сполохи блискавок, загримів грім і полив шпаркий, густий, теплий дощ, що після кількадечної спеки приніс чудову свіжість і прохолоду.

До пізньої ночі ми не могли втихомиритися; після дощу вийшли надвір, було тепло, свіжо, пахло озоном. З листя дерев і обплетеною плющем старого ґанку скапували краплі, величезні кущі квітів — білих лілей, різних рож, тютюну і м'яти, наповнювали повітря чудовим, міцним запахом.

Лягли десь біля другої години ночі. Олену, як звичайно, за-, проторили десь у глибину дівочих покоїв, а я уместився у са-льоні на старій послужливій каната і спав, як забитий. Лише не довго. Як звичайно на селі, рух починається чи не зі сходом сонця. Нас, розуміється, намагалися не розбудити, але це не було так легко зробити. І кухня, і подвір'я, і всілякі Божі тварі на чолі з таким голосним сотворінням, як півень, усе це рвалося навипередки жити тим бурхливим ранковим життям, знаним мені ще з мого домашнього часу.

Цієї ночі прибув також з-за Сяну нелегально син Рудевських, який перебував весь час на сході під більшовиками і приніс багато цікавих і приємних вісток, також страшну вість про вимордування советами при відступі майже всіх в'язнів, яких вони не мали часу вивезти, а в тому числі в самому Львові вони залишили понад дві тисячі замордованих. Тоді ще я не міг знати, що між тими замордованими правдоподібно був також і мій брат Григорій, заарештований рік тому.

Був чудовий, блискучий, свіжий ранок. Після нічної бурі все цвіло і буяло. Милися ми у квітнику і, не зважаючи, що мало спали, почували себе свіжо й бадьоро. Сумні вісті з-за Сяну внесли до цього дисонанс, але разом з тим ми також довідалися, що там скрізь уже функціонує українська адміністрація, що нам дуже імпонувало, хоча разом з тим наповняло певними турботами, бо все це переважно під контролем бандерівців, які напевно будуть чинити нам деякі прикромці. Наш господар також поділяв наші клопоти, бо він знав ту дійсність, що в цей тяжкий час ^анувала на нашій землі.

Але перед нами границя, Сян і дорога далі. Біля десятої ми вже почали збиратися. Ціла родина шляхетного отця Рудевського брала в

цьому участь. Довідавшись, що у нас не дуже багато грошей, пан-отець папропонував нам у позичку тридцять злотих, яку ми мали йому повернути пізніше. Потім нас докладно поінформовано про саму границю, як і де найкраще її переходити. Разом ми виробили такий план: було покликано з села жінку з малим хлопчиком, яка мала б забрати у рядно наші речі і нести їх, ніби прання до річки. З нею має бігти також її хлопчик, щоб виглядало це менш підозріло. О першій годині по полудні звичайно міняється гранична варта, і тоді границя найменш пильнована. До границі нас мала б проводити панна Рудевська, щоб виглядало це на звичайну прогулянку. А далі вже брід і наша доля. Зла, або добра.

Перед відходом Олена лишила для свого Михайлика у Рудевських таку картку: "16. VII. Мій дорогий Михайлику! Пишу Тобі за хвилину до переходу. Сиджу у надзвичайно симпатичного панства, родини п. о. Рудевського в Сосницях, звідки переходимо. Тут ми були кілька годин і ніч, як у себе дома. Якби Ти мав колись переходити — зайди конечно сюди. Ніде так не було мило і затишно ... Надіємося, що перейдемо річку щасливо, здається — тут нічого не чекає злого. При першій же okazії передай мені ку-ферок і поклади туди сірий капелюх. А головне — збирайся і сам". Без підпису. Напевно забула. До цієї картки пан-отець зробив дописку: "Пишу тих пару слів, бо хочу Вас повідомити, що Ваша Пані щасливо перейшла сьогодні о 13.00 год. Рудевський". Як бачите, у ті часи не дуже ще пильнували конспірацію. Картка йшла відкритою поштою, і на ній, синім олівцем, з обох боків були позначені великі літери "У" (українською мовою).

А перед першою годиною, після доброго обіду, ми розпрощалися з нашими дорогими друзями. Вони, цілою родиною, провели нас аж до границі своєї левади, а далі вже вниз, зеленими гаями, гарною поетичною стежкою поміж густими кущами ліщини, ми пішли до річки. Далеко перед нами йшла жінка з великим клунком на плечах, за нею біг її малий Василько, далі, безжурно і весело, під руку, швидко йшли дві жінки, а я ззаду з своїм фотоапаратом робив знімки. Сян виступив перед нами несподівано. Невелика, поетично "заросла річка кроків п'ядесят шириною. На всі боки оглянулися — із Богом. Швидко скинули взуття, я

забрав свої й Оленині речі ... Вода була тепла, трохи бурхливіша і каламутніша, ніж звичайно. Ми йшли дуже швидко, я попереду, Олена, тримаючись за моє плече, за мною. На середині вода сягала сливе до пояса, але ми швидко її перебрили. За нами з берега слідкували очі наших друзів, а коли ми вирвалися на другий берег і оглянулися назад, вони помахали нам домовленими рухами, що все безпечно, і зникли в кущах. Ми також метнулися у кущі і спонтанно кинулись у гарячі, міцні обійми. Наші серця схвильовано билися, наші очі захоплено горіли. Ми ж були на українській землі! На Україні!

Знайти потрібні слова, щоб висловити урочисту схвильованість наших душ, той полум'яний салют, гостре збентеження і пекуче щастя, нема змоги. Ми так розгубилися, що на хвилину забули про небезпеку. Але довкруги було тихо і порожньо. Ми швидко привели себе до порядку і рушили вперед через луг, без стежки, навмання, густою, високою, зеленою травою.. Я йшов попереду, пробивав стежку, ніс усї наші речі. Перед нами на обрії в яскравому промінні сонця майоріло село.. . Було тут так гарно, так безпечно, так свіжо, що хотілося довше побути серед цієї краси. І абсолютна тиша, абсолютне безлюддя, лише стрекотіли в траві коники і співали в небі жайворонки.

В одному місці ми натрапили на невеликий стовпчик, що ледве визирав з високої трави з випаленими на ньому літерами ССРСР і знаком серпа і молота. Тут ми вирішили зупинитися. Було дивно, чудно, незбагненно. Тож це була та заборонена, заворожена, суворо бережена мертва смуга на шіянеті, яка ділила світ на дві непримиренні частини. Ми оглядали той дивовижний стовпчик, вдивлялися у безлюдний простір, на обрії якого здовж річки лежали зруйновані і зарослі бур'янами села. Ми дивувалися, що нам судилося бачити і переживати це своїми очима і своєю душею без ніяких чужих дозволів, ніяких прохань, ніяких віз.

І те, що мрією було роками,

Все обернеться в дійсність і можливість, —

Нам буде сонцем кожний кущ і камінь

У ці хвилини гострі і щасливі!

Подумать тільки: наші села й люди, А завтра прийдемо до свого міста! Захоплять владно зголоднілі груди Своє повітря — тепле та іскристе.

О, як це точно, до подробиць, до найглибших тонів було нею наперед вичуте, і яке чудо, що все це так здійснилося. Олена слухала ці свої власні слова, які я їй деклямував, і в її очах світилася екстаза.

Ми пробули тут з годину, сиділи у густій траві, ділилися враженнями, мріяли про майбутнє. Розуміється, ми уявляли його значно привабливішим, ніж воно було в дійсності. Уявляли Київ, наші нові зустрічі, особливо з нашими колегами, нашу там працю, відвідини театру. Олена вже бачила себе в ложі Київської опери у товаристві когось з її улюблених поетів, у своїй пишній, варшавській сукні. У цей час ми якось забули, що на іілянеті бушує епохальна боротьба жорстоких суперечностей, у якій ми також творимо якусь маленьку частинку, але ця мить мала в собі стільки особливого змісту, чару, несподіваности, що можна було забути і за війну. Я намагався закріпити топ стовпчик на фотознімці, але він так соромливо і дискретно заховався у високій траві, що до нього не легко було дістатися.

— Обіцяйте мені, — казала Олена, — що ми разом дійдемо до самого Києва!

— Обіцяю! — сказав я на це.

А по деякому часі ми вже сиділи у кімнаті пан-отця Качма-рика у селі Стібному, адресу якого ми дістали у СоснипД. Але тут було зовсім інше, ніж там, за Сяном. Мешкання пан-отця було сливе порожнє, холодне, занедбане. Він розповів нам про свої переживання минулих років. Його

часто "викликали", брали на допит. І до цього часу в його мові помітна депресія. З села вивезено майже всю молодь. Одних на Сибір, інших до війська, ще інші пішли самі за Сян. У селі залишилося дуже небагато худоби, майже зовсім нема коней, але і це ще добре, бо сусідні села здовж Сяну знищені зовсім, бо там проходила мертва, гранична смуга. Селяни намагаються втримати свої зруйновані господарства, щоб якось оминати голод.

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле, Щоб кинуть серце у крижаний протяг: Усе нове... і до старої вишні Не вийде мати радісно напроти...

пророчила свого часу моя супутниця. Але:

Не треба смутку! Зберемось одразу, Щоб далі йти дорогою одною.

Ми так і зробили. Ми вислухали мову пан-отця, скромно перекусили, сказали не шукати для нас ніякої підводи, забрали все своє майно і пішли "дорогою одною" здовж Сяну на віддалі від нього від трьох до п'яти кілометрів, зарослою шпоришем, Петровим батогом, лопухами; по ній майже ніхто не їздив, бо всі прибережні села, як Халупки, Торки, були доценту зруйновані, а на їх місці стирчали лише димарі, на яких лелеки поробили свої гнізда, та бурхливо[^] буяли здичілі, знищені сади та кущі бузку. Дорогою, яка колись, видно, була дуже гарною, пишною, зеленою. За час моїх мандрів по нашій малій і тісній Європі я багато пересік різних границь здовж і впоперек, деякі з них ділили пополам міста, села, але там скрізь вони були лише нормальними границями між двома державами, через які переїздили, переходили, торгували. І тільки оце вперше бачу якусь незвичну границю, сливе в центрі Європи з таким ось краєвидом. Ті вигорілі димарі, зруйновані до основ стіни німо говорять про ріки сліз і безодню горя, що його тут пережито. І де ті живі люди, що будували ці будови, садили сади і тішилися життям? І як знайти дефініцію такого ладу і таких моральних основ, на яких щось подібне на землі мусить існувати. Тисячі кілометрів таких границь, проложених такими важкими людськими жертвами в ім'я таких мізерних вислідів. Могли ж жити поруч німці і поляки, дармащо їх міста інколи сходилися

вулиця з вулицею, могли жити французи і німці, коли їх границя розтинала іноді заселені пункти пополам, не дивлячись на те, що вони ворогували століттями ... Не могли тільки жити нормальним людським життям оці "СОЦІАЛІСТИЧНІ" сусіди, і ці "народні" держави, щоб не відгородитися від решти світу китайськими мурами "мертвих зон". Яка страхотливо дика ситуація і як нелегко знайти їй пояснення; воістину мав рацію Тютчев, коли вирікав своє відоме твердження: "умом Росии не понять" ...

Протягом нашого п'ятнадцятикілометрового мандру серед цих руїн ми лише раз натрапили на живих людей. Коло однієї з руїн ми побачили на кілках плоту настромлені для просушки глечики, як це роблять господині по всій Україні, а в самій руїні помітили якесь завішене ряднами логовисько, на подобу печерних часів, у якому жили люди. Звідти підносився дим і недалеко у бур'янах бавилося двоє дітей. І це було все.

Ця наша невесела дорога тривала, можливо, довше, ніж можна було сподіватися. Ми не спішили. Ма мали час. Була гарна погода. Ми відпочивали, розмовляли, робили знімки. Аж під вечір добрели до невеликого містечка Медика і зайшли на адресу знову таки місцевого пан-отця Маленького. І знов тут нас гарно вітати, гостили, дали нічліг і багато добрих порад. Звідсіля йдуть уже до Львова потяги, але лиш для війська. І тут також я вперше роздобув для себе особистий документ, бо мій "фремден-пас" на цій території був абсолютно не на місці. Добрячий панотець виручив мене, виписавши мені мою метрику з справжньою печаткою, дискретно замінивши лише місце мого народження. Для людей, що звикли ДО' твердих норм, така операція може здатися дивовижною, але на цій землі і в цей час така маленька неформальність не могла нікого разити і, крім доброго, нічого злого не могла принести. І хай буде до речі сказано, що ніколи ще на цій території так мало когось цікавили особисті документи, як це було тепер. Завойовники не мали для цього часу, а взагалі у цьому загальному вавилонському стовпотворенні якийсь там папірець з якоюсь печаткою не робив особливого ефекту. Таких папірців і таких печаток намножилася незчисленна кількість, і це дуже допомогло нашій еміграції повернутися додому.

А вже другого ранку ми урочисто покидали Медику на вимощеній соломою і застеленій килимком селянській підводі, пригадуючи собі ті далекі часи, коли на таких підводах їздили "до міста", в гостину, до церкви. Отець Маленький благословив нас на дорогу, а ми сердечно дякували йому і усій його родині за щирість їх серця, за їх гостинне тепло і велику до нас приязнь.

їхали ми вже звичайною битою дорогою і не зруйнованими селами, але скрізь було тихо, порожньо і навіть, здавалося, скучно. Здовж дороги місцями понуро стояли залишені танки — мертві сталеві велетні, що нагадували собою допотопові сотворіння ... Казали, що ці об'єкти советської воєнної машинерії майже не були в боях і му сіли залишитися тут просто тому, що для них не вистачило пального. Були вони трохи затяжкі для операцій "блискавичної війни".

Лише в містечку Мостиськах, до якого ми дотягнулися десь біля полудня, ми знайшли більше руху і більше ознак життя. Скрізь бачили вивіски з тризубами, жовто-сині прапори... Нас лише трохи турбувало, хто тут при владі — "наші" чи "не каші". Біля однієї з більших будівель було чимало народу, переважно молоді, з тризубчиками на мазепинках. Ми запитали, де тут є якась їдальня, і нам показали на саму будову. Ми відпустили нашого візника і зайшли до будови. Тут, мабуть, головна централь якоїсь організації і тут також була їдальня, заповнена людьми. Доля хотіла, щоб тут, зовсім несподівано, я зустрів старого, ще з Праги, знайомого адвоката д-ра Юськова, якого я знав ще з Рахова на Закарпатті, де він мав адвокатську канцелярію, а після угорської навали був у Празі і належав до діяльних членів УНО. Виявилось, що він тут начальство — "уряду-ючий комісар", і від нього тут багато залежить. Єдиного ми не могли знати — до кого саме тепер д-р Юськів "належить" і це нас трохи бентежило. Але наша зустріч була зовсім райдужна, ми бурхливо привіталися, нам одразу замовили обід, не вимагаючи заплати. Вістка про наше прибуття дуже швидко поширилася, і до нас почали зголошуватися різні незнані нам люди, які нас приємно вітали. Але коли ми заговорили про нову підводу, яка б підвезла нас трохи далі у напрямку Львова, уряду-ючий комісар д-р Юськів, посміхаючись, почав

пригадувати мені один давно забутий мною епізод, у якому ми з ним відогра-вали велику роль. Свого часу я був головою почесного суду УНО. і так сталося, що ми мусіли, не пам'ятаю вже за що, шановного доктора Юськова судити. І засудили. Це була, мабуть, якась догана чи щось подібне. Я це, розуміється, давно забув, але не забув цього пошкоджений, який мені цей гріх пригадав. Але тепер Юськів виявив багато шляхетности. На моє збентеження він лише відповів, що це було давно і тепер не такі часи, щоб пригадувати минуле, що він не бере мені того "за зле" і що підводу ми, саме собою, дістанемо. Правда, не тут, у місті, бо тут ніякої підводи не можна знайти, але там десь далі, у Ляшках Гостинцевих, куди нас має завезти наш старий візник, який ще не встиг від'їхати.

Ми зайшли до уряду шановного комісара, і тут його секретар настрочив на маїпинці такий документ, який зберігається в моєму архіві як реліквія: "До місцевої Національної Ради в Ляшках Гостинцевих! — звучав цей епохальний наказ. — Доручителеві цього письма, українському письменникові Уласові Самчукові просимо дати підводу до Судової Вишні. Просимо виконати це невідклично зараз. Мостиська, дня 17. 7. 1941 р. Д-р Юськів — урядуючий комісар. Шевчик Василь — секретар".

Великодушно і шляхетно. Не зважаючи на всі мої провини . . . І ніхто нас не питав, до кого ми належимо. В документі лише значилось "українському письменникові", що мене дуже радувало і за що я вдячний докторові Юськову.

І все так сталося, як велів наказ. Ми дістали підводу — такий саме віз, така ж солома, такий килимок і такий же візник. І дорога з такими ж танками і зустрічні люди, що вітаються "слава Йсу-Христу", на що ми відповідали — "Навіки слава". І мені здавалося, що на світі нема чемніших, щиріших і чесніших селян, як у нашій чудовій Галичині. І приємно було, що ми їдемо цією дорогою. Це ж бо наші автентичні села і наші люди. Культура побуту всіх частин нашої батьківщини так наближена. Та сама архітектура, той самий людський тип, та сама мовна

семантика і лише незначні дДялектні відміни та деякі впливи відмінних чужих мов, відрізняють наші провінції одну від одної.

За цей день ми перейшли ряд сіл: Шегині, Лялька Воля, Ляшки Гостинцеві, Цвіржа, Солом'янка, містечко Судова Вишня, аж до Довгомостиськ, яких сорок п'ять кілометрів, час від часу зупиняючися, розмовляючи з людьми, роблячи знімки. Насолоджуючись близькістю рідної стихії, яка була для нас органічною.

У Судовій Вишні зупинилися лише на хвилинку, а ніч провели у Довгомостиськах, у селянській хаті під опікою місцевого учителя, прізвище якого вже забулося. Мінялася погода, небо затягнулося хмарами, і почало накрапати. Тиша. Цікаві люди, що приходили нас відвідати. Вперше зустрічаємося з людиною советського стилю — учителькою, яку прислано сюди на посаду і яка тут залишилася. Звичайно вона проти советської влади. Завжди була і завжди буде. І всі там проти, а тому такий фронт. Ніхто не хоче захищати режиму катів. Голод, висилки, арешти, заслання. Нас усе це гостро цікавить, хоча в цьому нема нічого для нас нового. І пан-отець, у якого ми вечеряли, і учитель ... І багато розмов. Нам з Оленою тут так приємно, що не хотілося б їхати далі. Під рідною селянською стріхою, стільки приязні і стільки теплої уваги. Ми дома!

Новий сірий, дощовий ранок. Чекаємо на підводу. Найближча наша мета — Городок, який за Польщі ще звався Яґейлонським і який знаємо з відомої трагедії Біласа й Данилишина. Сидимо надворі під широкою липою. Олена у своєму дощовому плащі з капюшоном. її профіль нагадує мені профіль княгині Ольги, як його рисують на іконах.

— Ну, то що... — каже вона — Не знайдемо підводи — лишаємося тут. Що нам тут, погано?

— У кожному разі не підемо далі, поки не перестане дощ, — кажу я на це.

Тут нам справді дуже приємно, за ці останні дні ми відійшли від атмосфери Кракова з її насиченістю партійними електронами. Ми відчуваємо себе легше, приємніше, простіше.

Але лишитися, на жаль, не довелося, підвода знайдена, хоч тільки до Городка. Вимощений, застелений, ніби на весілля, віз. Прощаємося з нашими дорогими приятелями, дякуємо за гостинність. І їдемо. У дощових плащах і під парасолями, які нам позичили. Візник видався балакучий. Розповідає нам те саме, що ми вже не раз чули, про "тих проклятих мацкалів", "цілу" ту їх колективізацію, брак харчів, брак сірників, брак цвяхів. А як було за Польщі, питаємо. А! Було також не з медом, особливо тим нашим хлопцям, але такого, як з цими... Ні. Хай Біг милує. Як миш у пастці. Піймав і що хоч ... І ще кричи ура, кажи, що тобі добре, вознось їх під небеса, дякуй... О, ні! О, то вже ні! І тепер ось мають! І хай знають!

Монотонно, улад з мовою, мрячить дощик, і так ми не зчулися, як опинилися в Городку.... На широкій площі перед міською радницею, де стояло більше підвід. Дощ трохи втихомирився, але небо затягнуте далі. Не знаємо, що почати далі. Розуміється, треба вдатися до міської управи, але ми знов таки не знаємо, хто тут панує, а до всього дістати підводу в місті майже неможливо. А наш добрячий візник, хоча і хотів би везти далі, не може. До Львова ще тридцять з гаком кілометрів, і його коні не витримують.

) Між іншим, три роки пізніше, вже при відступі, нам довелося прожити в цьому гостинному містечку дев'ять місяців, у родині дорогого

Ми його розуміємо і не затримуємо довше. Нічого не лишається, як зайти до управи і ми це, розуміється, робимо. Урядування у повному ході. Представляємося при вході, нас заводять далі до якогось начальника. Знаходяться люди, що нас знають, що читали наші книжки. Появляється і пан посадник міста. А! О! Як не знати! Знаю, знаю і читав. І дуже приємно. І запрошує на обід. Звідки і як, і куди? Розповідаємо все за порядком Дуже гарно, все дуже гарно... І єдине, що не гарно, — це

підвода. Підвід тут зовсім не мають, все в роз'їздах, нікого нема дома, недалеко той Львів, залізниці нема, а поїздок безодня. От так хіба за пару днів; залишайтеся, мовляв, знайдемо для вас хату..)

Ні, лишатися тут нам не випадає, мусимо далі, десь туди, на село. Будемо пробувати покищо пішки, а там побачимо. Прощаємося з на ті тими новими знайомими і вирушаємо в дорогу. І нас ніяк не бентежить, що йдемо своїми ногами, от лише б хіба трішки кращої погоди, яка знов погрожує дощем. А до того Оленина торба щось починає псуватися, і це незручно. Але жити треба якраз незручно, як казав Муссолші й інші вожді нашого героїчного часу. Ми бадьоро ступаємо здовж широкого асфальтового шляху, я пробую зайти до деяких хат і запитати чи не можна б дістати підводи, усе це не має наслідків, і ми йдемо далі, перед нами схід і, рукою сягнути, Львів, а там десь і Київ. А як почуває себе Олена? О, Олена завжди почуває себе добре. Лише вперед!

пан-отця декана Епіфанія Роздольського, під опікою цих самих міських урядів. Ми тут сприяливалися з багатьома цікавими людьми, а між тим з Маковецькими, Фурами, д-ром Кивелюком, о. Галієм та іншими.

Але доля не хотіла, щоб ми довго насолоджувалися цим нашим апостольським маршем. Повз нас весь час, переважно в східному напрямку, пролітали різні військові, малі і великі, автомашини, і мені прийшло в голову, чи не було б гаразд поспробувати щастя з ними. Ось, наприклад, жене за нами з швидкістю шістдесят кілометрів невеликий вантажник з будою; якимось спонтанно, без великої надії я підношу руку, і, о несподіванка! Вантажник зупиняється, і по хвилі ми сидимо ззаду під будою, у товаристві ще двох військових — капрала і лейтенанта, які зробили для нас місце і пропонують цигарки "овер-штольц", від яких ми відмовляємося. їдемо далі. Але вже не сім кілометрів на годину, а п'ятдесят-шістдесят, що після нашого цілоденного кінного руху здається блискавичним. Оповідаємо, хто ми і звідки йдемо. Наші знайомі нам співчують. Лейтенант трохи ознайомлений з нашою проблематикою, він думає, що тепер Україна дістане незалежність, як Словачія чи Хорватія. Я трохи скептик, але мій лейтенант доводить мені, що це

цілком можливе, що між військовиками ця думка досить популярна. Мені не хочеться йому перечити і виявляти моїх на ці справи поглядів, тому переводжу мову на іншу тему. Але наша розмова не триває довго. Минає година, і ми влітаємо на передмістя Львова. Ще чверть години, і ми висідаємо на першій ліпшій вулиці, яка виявляється вулицею Сапіги. Ми не знаємо, куди маємо звернутися, але вдоволені, що таки у Львові, розглядаємося довкруги, скрізь, як звичайно, чуємо не свою мову і бачимо ті дивовижні рудо-червоні вивіски з чудними "Укрглавхарчпромами", "Глав-мороженим" і іншими "Головними уборами", які нагадують дотепи з минулих часів про різні "замком по морде" і таким іншим . . . Деякий час ми мандруємо просто без мети у напрямку центру міста, бо десь там та славетна Руська вулиця з її "Просвітою", "Центросоюзом" та іншими "Калинами", які очевидно тепер не існують більше, але все таки там є той наш центр, до якого тягнеться наше серце.

Ще досить рано, всього лиш третя година, ми ніколи не сподівалися так швидко сюди дістатися, але ця п'ятниця і вісімнадцяте число рішуче нам сприяє. Ось, наприклад, друга несподіванка: ми натрапляємо на молодого героя, якого Олена звідкілясь знає; виявляється, що не лише знає, але що він також "наш" і що негайно вирішить нашу проблему. Ще якінебудь двадцять хвилин, і ми вже на головній квартирі нашої ОУН, що на вулиці Академічній під числом вісім. О, яка розкіш! Які бурхливі вітання. Багато здивування, бо і Ольжич уже тут, він нас перегнав і дивується, де це ми так довго барилися, на що Олена резолютним тоном заявляє, що ніяких машин ми не мали і так непотрібно, як прокляті, гнали.

А скільки різних знайомих, з різних часів і кінців. І Іван Рогач з Закарпаття, і Орест Чемеринський з Берліну, і Михайло Михалевич з Праги, і багато, багато інших, від яких аж роїться у трьох великих кімнатах домівки, де за советів містився ТАСС.

На відпочинок нема часу. Одразу після їдальні, де ми спожили чималу дозу советських крабів і якусь горохову юшку, ми відправилися на великі

сходина видатних культурних діячів міста Львова, де мають бути обговорені якісь важливі, актуальні наші клопоти і проблеми. Ми, розуміється, там дуже бажані. Біля сьомої години ми вже забули про нашу недавню безжурну мандрівку і сидимо поважно у залі Спілки українських письменників на вулиці Підвалля 3, де за польських часів містився славетний україножер "Кур'єр Львовскі", слухаємо розважання таких громадян, як колишній редактор колишнього "Діла" Іван Німчук, теперішній редактор теперішніх "Львівських вістей" Осип Бод-нарович, голова спілки письменників Микола Голубець, речник св. Юра о. Костельник і багато інших, нам покищо не знаних громадян. Тема обговорення — наша евентуальна експансія на схід, при чому наші львівські колеги, що вже перебували під совєтським режимом, а деякі з них, як от редактор Іван Німчук, встигли навіть побувати у відомій московській Луб'янці, правлять нам за міродайних і незаперечних експертів цієї справи. Щоб іти на схід, треба знати тамтешні, передовсім психологічні умови. Треба пам'ятати, що там діяла протягом століть певна політика завойовника, яка залишила по собі як не глибокий, то в кожному разі виразний і досить тривкий слід. Довголітнє відокремлення від Європи почало формувати там окремих тип людини, а довготривалі і чисельні експерименти революції з її екс-термінацією великої частини людей позитивного наставлення залишили по собі велику, не зовсім духовно окреслену масу, ідеалом якої є в першу чергу боротьба за життя — життя взагалі, без огляду на ідеї, ідеології і режими. Можна допускати, що тамтешня людина втомлена певною муштрою і духовно пригнічена довготривалою матеріальною нуждою, а тому вона внутрішньо озлоблена на всіх, що мають більше, а це в свою чергу плекас-в ній почуття меншевартості, яке вона намагається заперечити демонстративним протестом. Позбавлення приватної власності і ініціативи підірвало в людині потребу самостійної ініціативи взагалі, особливо у більших розмірах, зводячи все до інтересів дрібного, щоденного побуту в боротьбі за хліб, за речі, за мешкання, за місце в черзі.

Чи є там виразна національна свідомість? Є, але не цілком тотожна з нашими поняттями цього явища і не в найширших масах, особливо

міського населення. Відоме "всьо равно" ще дуже домінує, а певна невразливість на національну нерівність досить виразна.

А як з релігійним духом? У масах він живий і діючий. Як стихійний протест проти індивідуальної несвободи, як шукання протекції і оборони у небесної сили проти гніту сил земних і як природний гін до релігійного вияву людини взагалі.

У загальному картина не зовсім рожева, але не безнадійна. Український народ протягом віків поневолення на всіх своїх територіях виробив у собі певну відпорність на кожний гніт. У своєму корені цей народ живий і здоровий, але болюче і гостре питання, як собі допомогти, як знайти доступ до вразливих і замкнених місць душі нашої людини, як і чим лікувати рани, — ось фундаментальне питання, що вимагає конкретної відповіді, яку нелегко знайти. Багато порад і пропозицій. Не йти туди масово, не виявляти своїх намірів демонстративно, не відрізняти себе від загального оточення. Національно нетерпимі хотіли б більшої акції для освідомлення мас, представники церкви воліли б швидку відбудову релігійного життя, а я особисто як колись, так і тепер волів би вирішувати ці справи не конче формально, апріорно і урядово, а більше по-людськи, без наперед визначених правил поведінки. Нести туди не так "свідомість", як "добре серце", яке породить і свідомість, бо природа нашої людини не зносить штивности і формалізму. Політичні, господарські, культурні і релігійні проблеми вирішувати не заздальгідь, і не тут, і не теоретично, а там і практично, виходячи з конкретних умов і потреб. Треба наперед виходити від самого себе, бути всебічно освідомленим і зрозумілим самому в собі, діяти з почуттям такту і любови. І це дасть наслідки.

Наша дискусія триває досить довго, і цікаво, чи зможе дати вона якісь позитивні наслідки.

Пізно ввечері нас з Оленою приділяють на мешкання. Десь досить далеко, на якійсь Я цій горі, на крутій вулиці гетьмана Тарнавського під числом 65, у невеликому новому будинку, у

мешканні з трьох кімнат і кухні, що належало колись якомусь польському офіцерові, а за часів "старшого брата" майорові НКВД пограничної сторожі. Хто і як роздобув це мешкання, ми, розуміється, не цікавилися, очевидно, це були "наші хлопці", що такими справами займалися, але мешкання, треба визнати, добре, гаразд обставлене, і застали ми там уже цілий гуртожиток, що складався з Ольжича, Рогача, Михалевича, Коваля і Русова. До цього додали ще й нас, а згодом і Штуля.

З отляду на те, що тут недавно перед нами жив майор НКВД з своєю жінкою і сином, як також на те, що цій родині, видно, пощастило вирватися лише з тілом і душею, ми застали ціле мешкання в ідеально советському стилі і дусі, а тим самим мали можливість зустрітися ще з однією ділянкою советської культури. На стінах, розуміється, чинно і важно висіли всі святі — Маркс, Сталін і Ленін, плюс Олександр Пушкін і кілька родинних фотографій. На етажерці, що правила за бібліотеку, ті самі святі, у дуже новеньких, не торкнутих оправах і кілька книжок модних советських авторів, як Шолохов, Леонов і Еренбург. У трьох великих повних шафах і одній советського походження величезній скрині повно всілякого майна — уніформ, одягів, жіночих і чоловічих, як також багато куснів матерії на одяги і взуття. Тут також ідеально зберіглися всі майорські документи, військові і цивільні ордени, всі родинні фотографії, все листування і навіть два нерозрізані листи від батька, селянина з Сибіру, в яких він плачевно благав вислати йому сала, бо "сказива-ют что там у западной всево етава дастаточно" ...

Що особливо кидалося при цьому у вічі — це разюча різниця між речами східнього і західнього походження. Недоробленість, незграбність, брак форми і стилю у східніх і добротність, охайність і елегантність у західніх.

У цьому своєрідному оточенні і почався наш побут у Львові, при чому ми старанно зберігали весь його стиль, за винятком "відставки" за етажерку "Сталіна рідного", якого вигляд дуже вже ображав наше відчуття естетики. І не лише побут. Ми були з головою в роботі,

переважно у місті, переважно на Академічній, переважно сходини і засідання." Було .справді чимало хвилюючого. Вже другого дня ми засідали у вц'д'лі колишнього советського консуляту часів небіжки Польщі" де тепер мав свою головну квартиру Оршан-Чемеринський з своїм прес-штабом. Темою засідання було обговорення складу редакції для майбутньої газети в Києві, бо ми хотіли прийти туди, як тоді казали, готові, як також нам інколи здавалося, що там мало залишиться потрібних для цієї роботи людей. У моєму записнику зберіглися зворушливі нотатки складу такої редакції, що його запропонував Ольжич: головний редактор — О. Ольжич, його заступник — У. Самчук (передовиці, репортажі). Літературний редактор — О.

Т елі га (рецензії, жіночі справи). Театральний редактор — Демо-Довгопільський. Редактор мистецтва — М. Михалевич. Літературний фейлетон — Которович. Спорт, фізичне виховання, молодь — Е. Лазор. Редакційний секретар — Сірко. Фото, фільм, радіо — О. Коваль. Адміністратор — Будзан. Головний коректор — Фростель Тамара. Технічний редактор — Сливка. Господар — О. Бойдуник. Львівська редакція — О. Штуль, Б. Нижанківський і Сахман. Як бачимо, не були у нас представлені політика і господарство, що мало доповнитися пізніше, можливо, на місці, відповідно до умов і обставин.

Мали засідання і з приводу радіо-висилання, і з приводу пропаганди. У інших місцях обговорювали справи адміністрації, поліції, ще в інших справи індустрії, фінансів. І десь там далі — справи військові.

Одним словом, ми готувалися. Тим більше, що в цей час верхівка бандерівців за їх 30 червня була майже виарештована, ще тим більше, що вони цікавилися переважно справами війська, пропаганди, поліції як основних елементів влади, на культурну роботу дивилися крізь пальці і, здається, не мали навіть для цього відповідних кадрів.

Але це не значило, що вони також ".не готувалися" і не збиралися "на схід". Можливо, навіть більше, ніж ми. їх домівка у будові "Дністра" на Руській вулиці роєм-роїлася від молоді, яку спішно окремими групами

виряджали у різні східні області. Спостерігати, що ми не разом, було подвійно шкода. їм так бракувало саме нас, а нам їх. Ми так чудово взаємно себе доповнювали б, але ... Гай-гай! Шкода й мови.

Львів у цей бентежний час був мішаниною колишньої Польщі, недавньої совєтчини, нашої революції і німецької окупації. На будовах красувалися наші тризуби і прапори, але крамниці все ще говорили мовою "главхарчпромів" на горі і мовою Міц-кєвіча внизу. Зате виходили українські газети, говорило українське радіо, діяв український театр, появилися темно-сині уніформи поліцаїв у мазепинках з тризубами... І, розуміється, багато сірих уніформ райху і багато їх машин.

А взагалі Львів був для мене як письменника хрищеним батьком. Я познайомився з ним ще на зорі моєї юности, але це було здалека. Зблизька побачив його вперше 1926 року, коли мені було двадцять один рік. Військова поборова комісія послала мене сюди на лікарську екзамінацію, яка дала мені категорію А і зарядила до війська. Це було під осінь. Я був типовим волинським селюком і ігровінігДялом. Велике місто з трамваями і високими будовами було для мене мрією. Львів же, у якому виходив "Громадський голос", "Діло", "Новий час", де була "Просвіта", "Наукове Товариство ім. Шевченка" і "Дністер", був для мене Меккою. І от одного сірого передосіннього ранку, невиспаний і зім'ятий, з клуночком харчів, що його налагодила мені мати, я вийшов десь ще на Підзамчу з потягу і помандрував пішки безконечними вулицями і вуличками, старанно оглядаючи їх з низу до верху, як якесь чудо. Я прямував до центру міста, де була наша чудова, дорога "Просвіта", яку я знав, любив і шанував, бо вона несла в наше село справді просвіту; пригадував її голову, великого бу-дителя простого народу, незабутнього Михайла Галущинського, який приїжджав до нашого закинутого маленького Крем'янця і там цілими годинами, терпляче, спокійно і переконливо оповідав нам про те, як треба нести просвіту у село, під селянську стріху, до душі і розуму нашої людини. Тепер я хотів бачити зблизька "Просвіту", її центр, її душу. Я хотів би бачити і її голову Михайла Галущинського, але на таке ще не мав відваги. Я лише, дійшовши до ринку і побачивши ту стару, з якимись барокко-вими чи ренесансовими оздобами будову на

розі Ринку і Руської вулиці, довго стояв перед нею, дивився на неї і не міг надивитися. Потім відважився зайти до її середини, вийшов вузькими старовинними сходами до першого поверху, де мене зустрів якийсь молодий добродій і запитав, чого я тут шукаю. Я сказав, що приїхав з Волині, що хочу лише бачити, як виглядає наша "Просвіта". Молодий добродій на це посміхнувся і повів мене по різних поверхах і кімнатах, старанно мені все показав і навіть дав мені кілька брошурок про "Просвіту", які я шанобливо і довго зберігав у моїй маленькій книгозбірні.

Потім я пішов на лікарську комісію, не пам'ятаю вже на якій це було вулиці, пробув там пару годин, де мене уважно оглянули, особливо моє вухо, яке було головною причиною цієї моєї поїздки, і коли дістав те моє "А", я був одночасно і радий і засмучений. Радий, що моє здоров'я було добре, і засмучений, що мені все таки не доведеться уникнути війська, якого я так хотів уникнути. Але це не довго мене турбувало. Я був у Львові. До вечірнього потягу ще багато часу, а тому я знову пішов вулицями у напрямку центру. На цей раз я хотів бачити зблизька вулицю Руську, яку знайшов, пройшов нею здовж, побачив будинок "Дністра", дійшов до вулиці Підвалля, а потім через невеликий сквер дійшов до вулиці Чарнецького і побачив великий триповерховий жовтий будинок Наукового Товариства. При тому я весь час не забував, що по цих самих вулицях ходили Іван Франко, Михайло Грушевський і всі ті, що були з ними. Для мене дорогі були не тільки вони самі, але й той порох вулиці, якого торкалися підошви їх взуття. Я довго дивився на жовту будову, не мав відваги зайти до її середини, а після того захотів піти і вклонитися могилі Івана Франка. Але як туди дійти? Місто було для мене, як джунглі, у наших лісах я легше знаходив дорогу, ніж тут, будинки заставляли будинки і заступали обрій і дорогу. Я знав, що це десь там далі, на Личаківському цвинтарі, а тому почав на всі боки без перерви питатися, де це може бути. Мене направляли просто, праворуч, ліворуч, але це лишень запаморочувало. По певному часі я таки виборхався на саму Личаківську — широку, просту з різноманітними будовами вулицю, по якій сюди й туди бадьоро бігали червоні трамваї, яких я, з огляду на мої дуже скромні фінанси, не відважувався використати. Але я мав справді молоді, міцні, вправні ноги, і вони надолужували інші мої неспроможності. До того

так я міг більше бачити. Можливо ви, як звичайний мешканець великого міста, запитаєте мене, що на такій вулиці можна бачити. Наївні. Кожна будова, кожний камінь хідника, кожна людина гідна уваги. Я був спраглий на нові враження, мене батожив і гнав демон негасимої цікавості.

І хоча це не було легко, я все таки свого добився. Ось він той Личаків, обнесений муром, зелений, з легкою позолотою осени, з чистими алеями і безліччю пам'ятників, що під ними покояться залишки тих, які колись, як і я тепер, жили, горіли цікавістю і творили життя. Я любив цвинтарі. Вони наводили мене на глибокі ліричні розважання. Пізніше я бачив їх багато, дуже пишних і дуже багатих у Празі, Берліні, Парижі, Римі, але цей львівський цвинтар залишив у мене, можливо, найтриваліше враження, бо тут покоїлися дорогі мені люди. Тут покоївся Іван Франко. Сторож показав мені його звичайну широку кам'яну плиту і сам пішов, а я довго, довго стояв, знявши шапку, біля неї, пригадуючи апокаліптичне "лупайте ту скалу", і мені здавалося, що це хтось підказує ці слова безпосередньо мені і разом з тим запевняє: не бійся, хлопче! Йди у широкий світ! Шукай і знайдеш, стукайся — і тобі відчинять! Може, це був голос Христа, а може Івана Франка. До речі, тут було дуже тихо, гарно, безлюдно, і я мав змогу бути сам на цьому камені у молитві, у екстазі, у вічному.

Пізно цього ж самого вечора, набравшись до вінця вражень і до краю втомлений, я покидав з головного двірця Львів.

Але вже в березні наступного року я знов сюди, хоч на хвилину, вернувся. І знов таки у зв'язку з моєю військовою службою, бо інакше, на таку розкіш у мене не вистачило б грошових засобів. Я мав спрямування до свого гарнізону в Тарнові і по дорозі спланував свій час так, що міг побути цілий погожий передвесняний день у Львові. Але на цей раз я не був така вже абсолютна первинність. Я мав уже певний досвід. Я вже вийшов просто на головному двірці, що завжди здавався мені дуже пиїпним, і просто по-королівськи проїхався розкішно львівським трамваєм геть до самого центру, ще раз пішов на Ринок, щоб глянути на свою

улюблену "Просвіту", при тому на цей раз я відвідав також редакцію достойного патріярха наших газет "Діла", що його наші шановні львов'яни звикли вимовляти "Ділб". Ця газета, цей формальний офіціоз партії УНДО, а фактичний офіціоз усього захід-нього українства своїм виглядом, формою, змістом і духом дуже пасував до будови, у якій він кожного дня, крім неділь, появлявся і розходився по всій землі цього простору. Я не мав щастя побувати в самій редакції, на таке б я, розуміється, не відважився, але все, що можна було оглянути ззовні, оглянув ґрунтовно і старанно. А потім я захотів ще більше і пішов шукати легендарний Академічний дім, гніздо і розсадник бунтівничих, "непожондних русінув". Бо, здається, звідсіля велися всі атаки на життя і здоров'я Речи-Посполитої і тут невтомна поліція Львова пожинала найбільше своїх лаврів, як також звідсіля поповнялися постійно кадри таких зворушливих установ, як Бриґідки, Баторого і різні Свенти Кшижі. Бо й я сам належав до цієї трохи бунтівничої породи і, опинившись на вулицях Львова, не міг утриматися, щоб не піти і не віддати шани цьому центрові моєї "дзічи гайдамацької" ...

Я знайшов цей дім і не тільки знайшов, але й побував у його харчівні, на якійсь, не пам'ятаю — якій, вулиці, де не тільки посмакував смачним обідом, але й познайомився з дуже подібним до мене селюком, що виявився пізніше справжнім студентом якоїсь високої школи, до якої я мав безоглядний респект і пошану. Дуже шкодую, що мені не вдалося запам'ятати прізвище цього мого першого львівського приятеля і дуже гарної людини, яка пізніше, можливо, стала, чого доброго, директором "Маслосоюзу", фабрики туток "Калина" або навіть послом до польського сойму. У кожному разі це було для мене дуже цінне знайомство, бо воно допомогло мені пізнати значно ближче і інтимніше Львів і заглянути в такі його закутки, куди б я сам напевно не знайшов дороги. А при цій нагоді я побачив, пізнав і відчув те місце, де жив, горів і згорів наш Франко. Я мав щастя бачити цей будинок не лише ззовні, але побувати у самому його святому-святих, звідки вийшов "Мойсей", "Зів'яле листя" і хто зна ще скільки тих завжди солідних, монументальних томів. Я міг торкнутися своїми долонями зеленого стола, на якому зупинявся завжди втомлений

зір Франка при його праці, бачити каламар, що з нього черпав він своє чорнило, і великий ріг тура, що оздоблював це місце.

Наситившись ще раз Львовом, я покинув його пізнього вечора, виїхавши до Тарнова, звідки вертаюся аж тепер.

Пізніше я не міг бувати у Львові тілом, але завжди бував там духом. Бо це ж у Львові, на відомій вулиці Чарнецького 26, регулярно кожного місяця появлявся наш грізний "Вісник" з своїм апокаліптичним знаком пантери і тут автократично царствував, ніби дуче у палаці Венеція, наш дуче Д. Д., тобто Д. Донцов, з яким я мав чимало спільного, бо він почав друкувати і надрукував чимало моїх новель і з ним ми пізніше, вже за атомової доби, досить банально, можна сказати, — за гусака, на віки віків безнадійно посварилися. Але це вже інша тема. Того героїчного часу, за дядька Пілсудського і Ридзя-Сміглого, "Вісник" був для мене ареною, де я виступав поруч таких змагунів нашої волюнтаристичної літературної еліти, як Маланюк, Липа, Мосендз, Ольжич, Теліга, Кравців, Клен, які творили також знану "квадригу", що була фокусом цього ґрона. Склад її постійно мінявся з огляду на певні закони, властиві таким ідеологічним формаціям.

І не лише "Вісник" був моїм Львовом. Одного разу, ще 1931 року, у Празі я одержав листа, підписаного новим для мене прізвищем — Петром Ісаєвим, який запрошував мене до співробітництва у новому журналі, що мав би зватися "Дзвони" і був би органом літератури й науки клерикально-католицького сектора нашого громадянства.

Я не був ані католиком, ані клерикалом, але це запрошення прийняв, бо редакція погодилася друкувати продовженнями (і робити з того окремі відбитки) мій роман-хроніку, який я назвав <Волинь", що була тоді центральною точкою моєї літературної амбіції. Мені хотілося внести в нашу побутову літературу трохи філософської і проблемної тенденції, дати повніший і точніший образ нашого села, аніж це робилося до цього часу. В загальному книга була запланована у трьох окремих частинах. Перша мала назву "Куди тече та річка". У ті часи видати більшу книгу

мистецької літератури, та ще автора-початківця, не було легкою справою, а моя праця була розрахована аж на три книги — явище у той час майже унікальне, а до видання ледве чи можливе. Але "Дзвони" відважилися на таке і почали довірливо друкувати. Це тягнулося. Не місяці й не рік, а роки, Г, нарешті, десь біля 1934 року (з датою 1932), з безліччю неймовірних помилок, твір вийшов окремим виданням тиражем на 1 000 примірників.

Видаючи цю річ, я нічого від неї не сподівався, я знав її творчі недоліки, буденність теми, недосконалість видання, але раптом, зовсім справді для мене несподівано, ця книга прорвала не тільки всі ті льоди, які с купчилися довкруги моєї роботи, але й стала своєрідною сенсацією того часу. Вся наша преса, без винятку, ентузіастично зустріла це скромне видання, появились рецензії Арамиса у "Новій Зорі", Ісаєва у "Дзвонах", Гнатишака у "Меті", Рудницького у "Ділі", Боднарівича у "Назустріч", Кравцева у "Обріях", Маланюка у "Віснику" і багатьох інших. Виник більший попит на книгу, і видавництво було змушене перевидати її, піднявши тираж до трьох тисяч, що в ті часи було явищем не-чуваним, коли йшлося про книгу такого розміру. У скорому часі появилася переклад польською мовою, що його зладив Тадеуш— Го-лендер, а видало відоме варшавське видавництво "Руй". Вся польська преса зустріла цю книгу не з меншим ентузіазмом, як і наша. У "Газеті Літерацькій" появилася чудовий репортаж з приводу цього — "Право на Волинь" відомого в Польщі репортажиста Ксаверія Прушинського, і навіть славетний, як тоді казали, україножер "Кур'єр Львовскі" не відстав від загального тону, вмістивши про книгу дуже прихильну велику рецензію ... А наше Товариство письменників і журналістів ім. І. Франка, головою якого був Роман Купчинський, уділило мені першу нагороду за найкращий літературний твір, яка становила тоді 600 злотих.

Це й спричинилося до мого довголітнього співробітництва не лише в "Дзвонах", але і з нашим католицьким середовищем взагалі, де я знайшов чимало приятелів і прихильників, включаючи сюди і самого великого князя нашої церкви, незабутнього митрополита Андрія.

Згодом появилися й інші частини (друга і третя) "Волині". У видавництві Тиктора появилася "Марія", а видавництво "Діло" видало збірку моїх оповідань і новель "Віднайдений рай".)

Поза "моїми" видавництвами, я цікавився також видавничим рухом Львова взагалі. Особливою пошаною користувалося в мене видавництво "Червона Калина" з її літописно-історичним журналом цієї ж назви, довголітнім редактором якого був відомий письменник і популярний львов'янин Василь Софронів-Левицький, автор кількох книг оповідань ("Грішник", "Липнева отрута") і перекладач Бальзака, Меріме, Мопасана й інших авторів світової літератури. Журнал, що творить невичерпну криницю мате-ріалів для майбутнього історика, особливо про часи нашої визвольної епопеї 1917-18 років.

) Такі мої романи, як "Кулак", "Гори говорять", вийшли в Чернівцях, у видавництві "Самостійна думка" за редакцією Сильвестра Никоровича.

А взагалі Львів був для мене тією батьківщиною духа, де виростала нова, модерна, здорова, демократична Україна західного типу, систему відродження якої я волів би поширити на решту української території. Такі штитуції виховання і розбудови, як "Просвіта", "Сільський господар", кредитова спілка "Дністер", "Маслосоюз" і "Центросоюз", були, на мою думку, найдоцільнішими, бо органічними, еволюційними засобами всенародного культурного, господарського й політичного розвитку, і я ніколи не поділяв штабаських зневажливих поглядів деяких наших зарозумілих, особливо літературних, земляків, які намагалися зробити з "просвітництва" синонім пласкості і простацтва, свідомо переплутуючи виразні поняття двох різних культурних функцій — функції інтелектуальної творчості талантів і роботи в широких і найширших верствах народної маси, яка, на мою думку, стояла на висоті своїх завдань, була багато краще продумана і побудована, як різного цього роду інституції комуністичної, на-ціонал-соціалістичної і фашистської систем. Бо це не були бездушні, казьонні, бюрократичні уряди з різними бундючними, бляшаними фразами і гаслами, а живі, самобутні, народні ляборато-рії і верстати праці, які протягом короткого часу, проти волі і

великого нестримання державних чинників безземельну і занедбану країну тіднесли на рівень імпонуючого розвитку народної культури і господарства. Яка шкода, що цей такий надійний процес розбудови не мав доступу до східніх земель України і був так нагло, жорстоко і варварськи обірваний бездушною, окупаційною системою комунізму.

Але ось я знову на вулицях Львова і на цей раз у зовсім іншій ролі, ніж тоді. Тепер це для мене не захід, а схід і вже не моя остаточна мета, а етап до мети. Ми тут у ролі підземної армії, яка стягає свої сили і резерви, щоб бути готовим для боротьби з завойовниками. Нас тут повно. Нами пронизаний весь простір, і ми готові на великі жертви.

На вулиці Тарнавського невелика, але важлива клітина цієї сили. На вулиці Академічній — одна з наших баз. Я живу з моїми друзями. Ми знову разом з давнім другом, колегою і братом (бо одного разу ми "побраталися") Олегом Ольжичем, з яким провели багато днів у Празі, на Закарпатті і ось тут. Пригадуються наші безконечні розмови у студентському домі на Альбертові, наші довгі мандрівки по парках, по околицях Праги, наша робота і наше спільне мешкання на вулиці Вузькій у Хусті, коли ми щоранку, встаючи і миючись, співали наш улюблений дует про вдову, він баритонем, я тенором, або вели наради сливе з кожного приводу і кожного рішення. Ми не завжди мали тотожні погляди на речі, але ніколи не діяли розбіжно, і я дуже хотів би, щоб ми всі у нашій суспільній роботі могли виробити подібний тон мови і поведінки, як це нам з ним завжди вдавалося ... Пригадую його м'яку манеру говорити, його делікатні і завжди дуже щирі аргументи, а коли доходило до гостріших тонів, він підходив, брав мене за лікоть і казав: — Нічого, Уласе! Ми ще це передумаєм! Я мав до нього великий респект, як також відчував подібний його респект до мене. Ніколи ані натяку на фамільярність, грубість або нещирість. Думаю, що ці його особливості вдачі допомогли йому стати дуже помітним політиком нашого часу, і коли б не нагла смерть мученика, він продовжив би свою кар'єру багато далі.

Також весь мій час проходив у товаристві Олени. Але це вже зовсім інша, вибухова, нестримна удача. Вона вмiла бути винятково жіночою,

майже наївною, дуже ніжною, але разом... Це був кремій, що викресував іскри. Пригадую її вічні турботи за свою зовнішність. Вона хотіла бути завжди у формі і завжди блищати. Вона гостро реагувала, коли хтось робив їй з цього приводу негативні зауваження. І дбала не лише за себе, але й за інших біля себе. Вона пробирала мене за недбалість моєї крават-ки-метелика, з якою я справді не міг дати собі повної ради, і була мені дуже приємною помічною силою. — Ви мусите виглядати! На вас дивляться! Дивіться, як виглядають ваші чоботи! —

Снідали ми щось дома, щось, що приносили з собою з міста і що нелегко було в цей час роздобути. Одного разу це була, пам'ятаю, советська сушена риба, яку ми звали "вобла", що нагадувала тараню, якої ми роздобули цілу купу, бо львов'яни, видно, не мали до неї великого зацікавлення... Обідали звичайно в організаційній їдальні, але дуже скромно, завжди малувато, після чого, як тільки мали час, шукали щастя по каварнях і ресторанах і інколи щось десь знаходили.

У дерним нашим завданням були зустрічі й розмови, так зване шукання спільної мови або "приласкування", як сміялась Олена, з людьми, що зісталися після советів, яких у Львові було чимало і які переважно були заангажовані нашими контрагентами, але найударнішою справою була справа нашого виступу на терені Спілки українських письменників, що нам не ладилось, бо нам сказали, що над спілкою так само, як і скрізь, дуже виразно помічався контроль наших політичних противників, які мали претенсії особливо до Олени, бо вона свого часу належала до них, а після під впливом Ольжича їх залишила, що на ті часи вважалося не більш і не менш, як "зрада" ...

Заходи Ольжича у цьому напрямі виразно гамувалися невідомими нам чинниками, а коли ми з Оленою пішли з особистою візитом до голови спілки Миколи Голубця, нас там дуже холодно зустріли. Нашу пропозицію виступу прийняли ухильно, байдуже, Голубець весь час говорив лише зі мною, до Олени сидів боком і ні разу до неї не заговорив, що її виразно шокувало, і вона ледве стримувалася, щоб не вибухнути на

місці, а коли ми вийшли, вона не могла спокійно говорити. Я цитував її ж слова:

Чекає все: і розпач і образа,

А рідний край нам буде чужиною.

— Але це нечуване! Де він виховувався?

— Так. Нечуване. Але це дійсність. І до неї мусимо бути приготовані. Може бути ще гірше. Може вам одного разу заборонять взагалі писати, як це не раз практикується у нашому просторі.

Одначе це пояснення Олені не багато казало.

Але гіркоту цієї візити нам винагородила інша візита, на цей раз на горі св. Юра у великого митрополита Шептицького. Ми збиралися вже давно зробити таку візиту, але одного недільного ранку, 20 липня, ми взяли візника і поїхали. Митрополит граф Андрей Шептицький на своєму свято-юрському троні зустрів і привітав нас справді по-княжому. Здавалося, що його вік, його становище не давали йому багато часу віддаватися таким справам, як література, але він був гарзд поінформований про нас, пригадав, що читав мою "Волинь", пригадав Олениного батька, питав, де він тепер, що робить, і сказав, що такі люди будуть потрібні тепер тут, питав, де ми зупинилися, що робимо і що думаємо робити далі. Як на свій високий вік, як на всі труднощі, ним пережиті, особливо за останні роки, не зважаючи на спаралізовану руку, він виглядав дуже добре, мав чистий звучний голос, добру пам'ять і ясну, просту, логічну мову.

Ми сердечно попрощалися з цією великою людиною, а вийшовши з палати, не могли наговоритися про ці відвідини. На тлі нашого хворого клімату війни, на тлі подразнених амбіцій це був шматок нормального,

щирого і здорового життя, що освіжив наше почуття і підкріпив нас вірою.

Цього ж дня по обіді, о 6 годині 15 хв., я мав ще одну приємність — поговорити чверть години до наших земляків на сході по радіо. Мені було приємно говорити з цього місця ще й тому, що свого часу нас старанно не допускали до цієї трибуни. Тільки раз на тиждень, і не зі Львова, а з Варшави, польське радіо подавало якусь лімонадно-безбарвну годину нашою мовою. Мені ж, вигнанцеві, не можна було про щось подібне навіть мріяти. Ані за Речі-Посполитої, ані за "братського визволення". Не пригадую точно складу редакції українських радіопересилань, але головним редактором їх, здається, був журналіст Ярослав Шавяк, а диктором Зенон Тарнавський. Пізніше я мав ще нагоду говорити з цього місця, як також промовляла й Олена.

Винятково скандальну і дуже своєрідну комедію пережили ми з Оленою три дні пізніше¹, у середу 23 липня, коли у домівці Спілки українських письменників все таки відбулася, як говорилося в повідомленні, "зустріч з культурно-мистецькими силами Львова українських письменників: Олени Теліги, У ласа Сам-чука, Олега Штуля" ... "Тема зустрічі: "Українська духовість на переломі"". Повідомлення підписав М. Голубець як голова і Я. Цурковський як секретар. Це було видовище гідне богів. У моєму нотатнику лише зазначено: "Скандальний виступ у Т-ві пи-сьмеників і журналістів". Але в пам'яті до цього часу ввижається не дуже велика заля, по вінця заповнена обличчями, переважно дуже молодими, переважно одного віку, які з першого погляду зраджували, що вони ані з "культурою", ані тим більше з "мистецтвом" не мають нічого спільного, а належать, очевидно, до якихось ударних боївок однієї частини з наших ОУН. Лише у передніх рядах сиділо кілька десятків більше чи менше знаних осіб мистецького світу Львова.

З виразу тих облич і глухої мовчанки, що панувала у залі, можна було вичути наперед загальний настрій. Він був льодово-холодний і в'язнично-непривітний. Головував над усім цим трагікомічним видовищем добрячий,

маленький, сливе безрадний, знаний на львівському ґрунті поет Василь Пачовський, невиразна постать якого майже розчинялась і зникала на тлі цієї жорстоко-настовбурченої арени.

Не пам'ятаю чому, але виступали тут лише ми з Оленою, без Штуля. Наші реферати не мали в собі нічого провокуючого, нічого з безпосередньої політики, нічого, щоб у якийсь спосіб заторкало наші невідрадні міжпартійні відносини. Це була моя улюблена тема, яку я так часто у різних місцях повторював; вона викликала завжди цікаву дискусію і давала мені багато сатисфакції. Мовилося про те, що вже настав час, коли ми в цілій нашій духовості, нашій ментальності і щоденній життєвій практиці повинні переходити від чисто емоційних, сантиментальних, романтичних і теоретичних способів діяння і загальної поведінки до більш уточнених, реальних і конкретних норм життя, особливо тепер, коли перед нами стоять нові складні, реальні і конкретні завдання, викликані останніми подіями на нашому континенті.

Олена мала, як звичайно, більш романтичну й емоційну тему, щось, здається, про героїчний тип у нашій літературі чи щось подібне. У загальному це була, як не академічна, то в кожному разі абсолютно нейтральна філософська мова, але не так сприйняла її наша публіка. Зрештою, здавалася, нашої мови ніхто й не слухав, бо у тому застиглому просторі від самого початку панувала та сама льодова атмосфера, яка, здавалося, лише напружувалася, щоб вибухнути і зірвати нас у повітря. І дійсно, як тільки ми скінчили, в ту саму мить ліс рук піднісся "за словом", так що бідний Пачовський зовсім розгубився, не знаючи, кому першому таке слово уділяти. А як тільки слово було уділене, його власник з місця почав крити нас найдивовижніши-ми аргументами, ні словом не торкаючися самої теми. Що ми не компетентні про такі справи говорити, що ми десь там вешталися поза кордонами, що ми сиділи по каварнях, що ми нічого про наш край не знаємо, а вони тут жорстоко страждали, протягом цілого часу не проспали спокійно ні одної ночі, їх без перерви тягнули на допити, масу їх виарештували і вивезли, а інших отам по тюрмах вистріляли. І що це є властиво тема нашого дня, а не якась там "духовість", якісь "героїчні типи" й інші небесні мадригали. Після цього

брали слово без перерви, і всі без винятку повторювали той самий рефрен про вивози, безсонні ночі, страждання. А ми "там" сиділи по каварнях і нічого не знаємо, що тут діялося. І ніхто так і не згадав властивої теми і не сказав нічого на нашу користь.

Дивлячись на це і слухаючи, я лише дивувався. Я ані трішки на них не сердився, лише в душі мені було справді їх шкода, чого властиво вони й домагалися від нас: жалю! Щоб їх пожаліти. Поплакати з ними. Мені справді хотілося їх і пожаліти, і навіть плакати, але не над їх горем, а над їх духовою безрад-ністю, над їх браком гідности і їх глибинним почуттям менше-вартости, яку вони так безпосередньо, щиро і наївно, як типова юрба, висловлювали і виливали у безсилий гнів проти всього, що сильніше від них. Тим більше, що багато з них, особливо тих "представників культури і мистецтва", зовсім не належали до гнаних і переслідуваних минулого режиму, а були або його репрезентантами, які самі гнали і переслідували, або його вірними слугами, які користувалися благами режиму і, відчуваючи свою вину, хотіли відвернути від себе увагу засобами "лови злодія", охоче використовуючи наміри наших партійних противників, завданням яких було зірвати наші сходина, а нас самих здискредитувати в очах суспільства.

Розуміючи цю музику, я в заключному слові, винятково спокійно і зовсім байдуже, висловив лише кілька речень, що мені всі їх жалі і болі зовсім знайомі, бо я й сам зажив чотирнадцять років вигнання, і що вони мусять знати мене не лише як того, що висиджував по каварнях, але й того, що за ці роки щось із собою приніс, але тепер не час скаржитися один одному і плакати, а час думати і діяти. А що я тут висловив кілька своїх думок, це не значить, що я силую когось з ними погоджуватися, і з такого приводу не слід аж так впадати в гістерію. Багато з тут присутніх, можливо, думає, що ми прийшли сюди їх судити або їх повчати, але ми на прийшли сюди лише як судді й учителі, а також як підсудні й учні, бо горе їх є однаково горем нашим, і завинили в цьому ми всі, як не тепер, то в минулому, як не особисто, то наші предки, і тут ніякі обвинувачення не допоможуть, а допоможе добра воля і розум, як ці наші хиби направити. Прийшли ми сюди не когось повчати, але і навчитися самим, бо ми

хочемо не лише висловити свою думку, але й почути думку інших, а мене лише при цьому глибоко хвилює і бентежить те, що наша аудиторія вибрала саме таку форму реакції, по-моєму застрашаюче некультурну і не достойну людської гідності, яка ображає не лише нас, які нічого поганого не зробили, але й їх, бо одного разу вони ці речі передумають і їм буде соромно за самих себе. Мене дивує, що вони не знайшли в наших словах нічого позитивного і що між ними не знайшлося ні одної людини з відмінними думками і поглядами на ці важливі проблеми нашої духовости.

Зовсім відмінно реагувала на це явище Олена. Вона так само, як і я, зігнорувала ту гал айстру, яка виповнювала глибину залі і була послана сюди лише робити обструкцію і зривати бурі оплесків на кожне проти нас висловлене слово, репрезентуючи собою "гнів народу", а всією силою свого темпераменту кинулася на тих "мучеників" режиму, тих, "понижених і ображених", які ніяк на таких не виглядали і, можливо, в душі жаліли, що їм це корито наживи так несподівано зникло. Ми тут почули стільки скарг, стільки плачу, стільки нарікань, а що мають сказати ті на сході, які прожили під тим режимом не два з половиною, а двадцять п'ять років. Від них ми ніяких скарг не чули, а чули лише про боротьбу, опір, відпорність, мужність, як у тих, що кинули гостре гасло — "Геть від Москви!", не зважаючи ні на які режими, Сибіри. Скільки засланих, загнаних, знищених там і скільки тут? Де ті ваші Хвильові, Антоненки-Давидовичі, Вли-зьки, що ім'я їм легіон, яких розтерзав той режим.. .

— Ви тут не боролися, а плазували перед тим режимом! — гостро і рішуче кидала вона свої слова у той заанімілий простір, що після цієї нашої мови, здавалося, перестав дихати. Але це рішуче вплинуло. Заля якось справді, вже за моєї промови, соромливо втихла, а за промови Олени дубово зааніміла. А коли скінчилося, голова зборів Пачовський, дуже хвилюючись, зовсім зняковіло почав передо мною вибачатися і передав мені збірку своїх віршів з підписом: "Єдиному справжньому європейцеві" ... Підійшов вибачитися і Голубець, звалюючи все на "ту публіку" і на "нездалість голови зборів", забувши, що він був чи не першою скрипкою у

тому дикому концерті. Підходили й інші, що не брали голосу в "дискусії", і також вибачалися. Одна якась пані сказала, що вона у Львові ще "чогось такого дикого" не бачила.

А пізніше, коли ми гуртом верталися на нашу вулицю Тар-навського, між нами виникла бурхлива дискусія, яка продовжувалася за північ. Ольжич, який, як звичайно, сидів десь у кінці залі і лише мовчазно приглядався до цілої комедії, почав аналізувати перебіг цього вечора, зазначивши, що ми не вибрали для такого виступу властивої теми. Треба було справді щось актуальніше і приступніше, щось, що їх одразу зацікавило б.

Олена, що була все ще під сильним враженням минулого, гостро відповіла, що тут справа не в темі, а в на ставленні. Їх завданням було нас дискредитувати. Все це зрежисеровано. Завданням тієї юрби було робити с^бструкцію, а де, були наші люди? Чому їх не було?

— їх не повідомлено, — казав Ольжич.

— Власне! Не повідомлено. Але чому ми їх не повідомили?

— Бо це не наша оправа, — казав Ольжич.

— А чия справа?

— Спілки.

— Але ті не чекали, поки повідомить їх спілка.

— Бо ми такі справи не вважаємо предметом вуличної демагогії, — казав Ольжич.

— А вони, бачте, вважають і скрізь перемагають. А ми? Ми сиділи собі по кутках, як засватані, набравши в рот води. Чому ви не взяли слова і не висловили їм своєї думки?

— А навіщо? — запитав я.

— Як навіщо? Щоб вони знали... Щоб бачили ... Щоб ми не пасли задніх ...

— Ви ж самі сказали, що їм на цьому не залежало, — казав я.

— Але вони цим перемагають, — казала Олена.

— Що перемагають? Кого перемагають? — питав я.

— Нас! Усіх!

— Вас? Вони вас перемогли? Маєте ви до них респект...

— Тут не респект ...

— А що ж інше? їх горло, м'язи, крик? Чи будете ви їх шанувати взагалі? Колись? По роках? Що вони вам таке вражаюче сказали? Що вони нещасна, сіра, примітивна юрба? Це вас задовольняє? Хотіли б ви бути ними?

— Але життя саме з таких складається, — боронилась Олена.

— Ще з гірших. Є ще Африка. Конто. Нова Гвінея. Джунглі. Чи вам це імпонує? — провадив я своє. — І Олег правильно зробив, що ігнорував ту голоту, це не була платформа для дискусій. Вони ж, судячи по собі, були переконані, що ми прийдемо, почнемо їх роздягати та атакувати, та скаржитись, та плакати. І вже приготували буки, якими почнуть нас

мастити. Я ж бачив таке ікс разів на селі між парубками. А тут раптом ми приходимо і починаємо говорити зовсім несподівані речі. Не про горобців, а про слонів, а вони ж прийшли зі зброєю на горобців. Але відступати годі, і вони вистріляли весь свій заряд на горобців. Чи вас це ранило? Я не погоджуюся з Олегом, що ми взяли не властиву тему. Саме якраз властиву. Яка не дала їм у руки зброї. А дала щось для їх порожньої голови. Скажете, не сприйняли? Сприйняли! Не бійтеся, сприйняли. І одного разу це виявиться, та вже й тепер виявилось. Ті вибачення, ті подяки окремих людей, та остаточна реакція. І це ще не кінець ...

Ми довго говорили, довго сперечалися, але я не помилився про "остаточну реакцію". Остаточна реакція серед громадянства була рішуче на нашу користь, публіка була цим заскочена й збентежена, про це говорили по всьому Львову, а пару днів пізніше до мене прийшла делегація жінок і запросила мене на прийняття, яке організувала для мене та сама Спілка українських письменників у тому самому приміщенні, вже найближчої неділі.

Це прийняття справді відбулося і мало цілком подібний характер до попереднього нашого виступу, лише в протилежному напрямі. Коли там нас лише ганьбили, тут лише хвалили. Три кімнати були заставлені столами, на столах було повно їжі й пиття, а за столами повно публіки. І чого, чого тільки не було тут наговорено. Геніяльність, епохальність, унікальність. І без кінця, і без краю, і без міри. І знов таки без такту. Біля мене сиділа Олена, і хоч би хтось один сказав щось про неї. Пізніше вона мала з приводу цього претенсії до мене, але я, признаюсь, був цілком розгублений і знищений, багато більше, ніж на виступі, бо нічого такого не сподівався і навіть не брав так званого заключного слова, бо не знав про що і не мав про що говорити. Тим більше, що всі були остаточно зовсім п'яні і почали вже співати. І ще тим більше, що нічого з того сказаного я не брав поважно, розуміючи, що все це на три чверті не було щире. Але все таки це була спроба якось загладити враження попереднього виступу, спроба невдала і не зовсім пристойна. Був з цього лише один корисний висновок, що в майбутньому я буду намагатися уникати подібних імпрез, що я тут досить зайвий, не допасований і, хто

зна чому, якийсь чужий, навіть серед мого найближчого оточення. Що тут нема чого справжнього робити, що наше ходження на Академічну, засідання, зустрічі і розмови — ніяка робота і що мені треба по можливості скорше рушати далі.

А тут, як на зло, ніяк рушати, Київ все ще не відкритий, і я почав думати про Волинь, де живуть мої рідні, яких стільки років не бачив. Але чим, як туди їхати? Одно-єдине авто, що якимось чудом появилось у нашому засягу і ним заправляв симпатичний доктор Козак, призначене для найбільшого начальства, а єдиний мотоцикл, що ним героїчно орудував хоробрий Коник, виконував розвідні функції. У нас лише наші ноги — і це все.

А тим часом ми з Оленою виявляємо далі "діяльність", тобто засідаємо на Академічній, приймаємо відвідувачів, робимо візити. Пригадується візита у симпатичного письменника Олесь Гай-Головка, якого ми було переплутали з Андрієм Головком. Ми його відвідали разом з Юрком Стефаніком у його мешканні, де він жив в своєю мамою, мав чималу бібліотеку. Він оповідав нам літературні і нелітературні подробиці підсоветських часів.

До речі, знайомство з Юрієм Стефаніком, найбільшою симпатією Олени, який тоді, здається, належав до "бандерівців", належить до моїх приємних знайомств, так само, як знайомство і зустрічі з моєю землячкою Могильницькою, також щирою "бандерівкою", але не менш щирою моєю прихильницею і симпатією мого брата Гриця, з яким вона сиділа у тій самій львівській в'язниці і оповідала мені про одну їх конфронтацію у в'язниці, що було єдиною вісткою про мого нещасного брата, по якому пізніше загинув слід.

Пригадується дуже напружена, по-своєму трагікомічна наша з Оленою візита у домівці наших чудових противників на вулиці Руській. Візита з ініціятиви Олени, яка не хотіла вірити, що контакти з ними неможливі, бо чейже вони також "живі люди", без відома і апробати Ольжича і з дуже скептичними моїми настроями, бо хоча я знав, що вони

"живі люди", але в житті живих людей бувають досить "мертві петлі", коли люди перестають бути живими, а стають лише живими фігурами.

Наш час саме й був такою "мертвою петлею". І справді, коли ми появилися у їх досить рухливій домівці, де було багато молодих, зовсім незнайомих нам облич, і коли вони довідалися, хто ми є й чого хочемо, ми відчули біля себе мов би стіну з льоду. Ніякого привіту, ніякої чемности, усмішки. Ніхто не запросив нас сідати. Біля нас лише проходили, кидали в наш бік погляди і зникали. Ми хотіли бачити когось з начальства, і нам сказали чекати. Це чекання тривало досить довго. А коли нас покликали до другої кімнати, нас зустрів молодий добродій років двадцяти п'яти, якого я не знав, але знала Олена. Кивнувши головою на наше привітання, він сухим, офіційним тоном запитав нас, чого ми хочемо.

— Ми хотіли б, — почав було я, — дещо поговорити. ..

— Ми тепер зайняті, — почув я відповідь. — І про що го-говорити? Говорити треба було в Кракові. Тепер запізно.

— Але відносини між нами такі ненормальні, — почав я знов, — що ...

— Не з нашої вини, — перебили мене ...

— Але це може привести до розвалу, — хотів я продовжувати свою думку, яку одразу обірвали:

— Нічого! Розвалимо — побудуємо нове. До побачення!

І це все. Ніякого потиску руки, ніякої усмішки. Розмова з Рамзесом II, що зображений на одній Гранітовій фігурі. І виявилось, що цією фігурою була "жива людина" на ім'я Ленкавський.

O témpora, o mores! Але ця візита була для мене винятково прикметною і повчальною. Я побачив живий приклад нашого політика

того часу, кандидата як не на українського Сталіна, то в кожному разі на якогось Ріббентропа, під владною рукою якого нам грішним зісталося б мати надії на місце під сонцем у нашій славній Україні. Бо я переконався, що вони на нас справді за щось щиро і безпосередньої сердяться, дуже сердяться, глибоко сердяться. І що коли б... Краще не згадувати. Мені наперед робиться страшно!

Коментарі Олени з цього приводу були вулканічні. Її щира душа вибухала динамітом. Я ж лише посміхався, що її ще більше зривало.

— Бо ви, — казала вона, — цього не розумієте! Ви смієтесь! Але це не сміх! Це... це . . . Трагедія! Це українська, вікова ...

Ах, як це справді скучно!

Відвідував я і редакцію "Українських щоденних вістей" і навіть мав її "Виказку ч. 11", як мій єдиний особистий документ, підписаний Осипом Боднарівичем і затверджений керманічем пресового бюро Іваном Дурбаком, дійсний до 31. XII, з різними печатками та тризубами. Відвідував Університет ім. Франка, на будові якого гордо красувався тризуб Володимира

Святого і звисало два величезні жовто-сині прапори. Але сам університет був порожній, а розмови з ректором (Василем Сі-мовичем) на цю тему були песимістичні, бо виглядів на його уру-хомлення покищо не було. Сам же ректор був моїм старим добрим знайомим ще з Праги. Ми багато розмовляли про Прагу, літературу, мову, а також про підсоветські часи, за яких йому не було найгірше, бо він був професором і далі викладав мовознавство.

Або зустрічі з оригінальним добродієм, прізвище якого забулося, цікавим, по-своєму романтичним, що мав голену голову, могильний колір дуже худого обличчя, носив довгий непромокальний плащ і нагадував також Рамзеса, але не II, а III, мумію якого я десь бачив у музеї. Олена

патетично величала його "труп'яча чашка Гамлета" і любила наподоблювати його енергійну мову, коли він нас повчав:

— Ви їм не вірте! Хто міг сюди потрапити? Видвиженці, ви-служники, донощики, енкаведисти.

Це він мав на увазі своїх таки земляків, як і він сам, зі сходу, які лишилися тут після советів.

З приватних візит пригадується лише візита до цікавої письменниці і культурної людини Марії Струтинської, яка розповідала про Львів, львівські відносини, львівських літераторів. Але найгостріше пригадуються відвідини театру незрівняного режисера Володимира Блавацького, людини виняткового таланту, культури й енергії, з його прекрасним ансамблем на чолі з такими майстрами сцени, як Богдан Паздрій, Віра Левицька і багато, багато інших, до яких пізніше додано ще одного корифея нашої сцени Йосипа Гірняка з пречудовою Олімпією Добро-вольською.

Як годиться добрим українцям, ми вибрали для першого знайомства традиційного "Запорожця", що його давали у вівторок 29 липня. Блавацький був винятково люб'язний і запропонував нам свою льожу, з якої ми охоче скористалися. Олена, розуміється, робила все, щоб якимось виглядати по-оперному, але це не легко їй вдавалося. Що ж до мене, то я просто по-кавалерій-ськи у рейтузах і високих чоботях. Але хоч ми не були у формі, зате був у формі "Запорожець". Я бачив його від моїх "ранніх днів", починаючи від Крем'янця на Волині, черев Прагу і Ужгород, ікс разів у різному, переважно аматорському виконанні, знаю його, як і кожний чесний українець, сливе напам'ять, але тут уперше довелося побачити його у Львові, у справжньому театральному будинку і в справжньому виконанні. Дуже шкодую, що не запам'ятав обсади ролів, бо виконували їх переважно не відомі мені артисти, але їх виконання робило на нас добре враження. Воно збільшувалося ще й настроєм, атмосферою, близькістю дорогих людей, якими завжди були для мене чарівники і чарівниці сцени. Люди, які з такою беззастережністю

віддавали іншим лише все, що гарне й приємне, собі лишали тільки труд і клопоти, радіючи, коли їм за це сказали гарне слово і виявили до них трохи доброго серця.

ЧЕТВЕРТА ГРАНИЦЯ

І все-то те... Душе моя, Чого ти сумуєш ...

Шевченко ("Сон")

Медовий місяць "визволеного" Львова, з його тризубами, печатками, прапорами, здається, кінчався, дні починали бути тривожними і навіть загрозливими. Казали зняти прапори і тризуби, а з тим виникли небезпідставні чутки, що наша чудова Галичина і на цей раз мала б бути приділена не до свого основного пня, хоч би у вигляді такого окультичного "райхскомісаріату", а за-липиться далі в ролі провінції так званого Генерального Губернаторства і що невдовзі на колишньому габзбурзько-романівсько-му кордоні має воскреснути відома архаїчна лінія, яка ще раз поділить нас на дві партикулярні галузі і стане меридіаном схід-захід на віки вічні, як вислів сили і злорадства переможця.

Для мене особисто це поставала ще одна, засадничо третя, нелегальна межа, яка перетинала мені путь до Києва, якої я не мав права переступити, але яку я переступити хочу і мушу.

Ширились вірогідні чутки, що станеться це вже в найкоротшому часі і що нам з заходу нелегко буде з цим упоратися, бо німці, мовляв, прийшли до переконання, що Україна "мейд ін Москав" так прекрасно спрепарована і знечулена на кожне поневолення, так ідеально знеутралізована національно, що це якраз відповідає і їх власній політиці, а тому впускати туди наш націоналізм західнього, динамічно-безкомпромісового типу, не є в їх інтересі.

Так думали німці, але не так думали ми. Ми мусимо там бути будь-що-будь, і то негайно. По свіжих слідах війни. Ще перед Києвом! На Волинь! До Рівного! Житомира! Щоб чужа адміністрація нас там уже застала.

І саме з приводу цього, на нашому багатолюдному мешканні, на вулиці Тарнавського, з четверга на п'ятницю, 31 липня на 1 серпня, відбувається цілонічна хвилююча нарада нашої культурницької групи. До Львова прибув Сенік і Сціборський, виявилися якісь можливості локомотиву, і ми маємо вирушити в дорогу. І то вже завтра.

Олег Ольжич поквапно ділить нашу групу на дві частини: Рогач, Штуль, Коваль, я і ще кілька, яких уже не пригадую, мали б уже завтра о шостій годині рано від'їхати, а друга група з Оленою мала б зістатися у Львові аж до виклику.

Але з цим поділом рішуче і остаточно не погоджується Олена. Як? Вона лишиться тут? "Сама"? У той час, коли "там" ... І т. д.. і т. д. О, ніі Ніколи! Її бурхлива, вибухова природа виходить з берегів, її невелика кімната повна шуму, вона веде завзяту бою і переговори зо всіма членами групи, доводить, що це цілковитий нонсенс, мобілізує опінію всієї нашої армії, вимагає справедливості. Ольжичеві дістається першому, і то найбільше. Як він сміє лишати її тут в той час, коли там... Що значить війна? Яка там небезпека? Що за труднощі? Які мають бути вигоди? Як тут можна ділитися на жінок і чоловіків? Ні і ні! Вона з цим не згодна, вона з цим не погодиться!

Основні причини її протесту були мені досконало відомі, то ж ми ще на Сяні домовились і присягнулися дійти до Києва разом, а тут враз отаке. Але я прекрасно розумів Ольжича. Це вже не Захід, а таки справжній Схід, і не запілля фронту, а самий фронт. І там можна сподіватися поважних ускладнень і не метне поважних небезпек. І наражати на таке Олену, як це Ольжич мені виразно заявив, він ніяк не хотів би. А тому, коли ця буря зчинилася, я, не дивлячись на свої зобов'язання, якогось виразного становища зайняти не мав морального

права. Не міг підтримувати Олену, дарма що вона виразно від мене цього вимагала. Я тримався збоку, нейтрально, мов би безучасно.

Але біля другої години ночі вона покликала і мене до свого генерального штабу. Застав її в сльозах, що з нею могло також трапитися, не зважаючи на весь її волонтаризм. Головну, бурхливу кризу вона, здавалося, вже перейшла, виглядала, як море, після бурі — лагідно, по-своєму ніжно і по-своєму зворушливо. Говорила докірливим, злегка прохальним тоном, докоряла, чому я забув наше домовлення на Сяні і не підтримую її вимоги, що вона, мовляв, тут "сама" буде робити, повторюючи ще раз і ще раз усі свої аргументи. На закінчення альтернативне питання:

— Скажіть мені: ви за мене чи проти мене?

— Алеж, Олено! Розуміється! За вас! Завжди! Був, є і буду!

— В такому разі мусите вплинути на Ольжича, щоб він змінив своє рішення.

Іншої ради не було, я погодився "вплинути", до певної міри це мені вдалося, але Ольжич був помітно не в дусі і враз заявив, що добре, що гаразд, що Олена їде, але тут треба також комусь лишитися, і тим кимсь має бути моя особа.

Пізніше Олег мені казав, що це не була примха, а єдиний засіб затримати Олену тут, бо в цей час для неї там рішуче не було місця.

І він не помилився. Почувши це рішення, Олена на півслові повернула напрям своєї бурі, раптом змінилася, безпосередньо і зворушливо-щиро вона зняла ще більший лемент, але вже в іншому напрямку, заявила, що це кпини над нею, що вже третя година ночі, о шостій треба виходити, у неї нічого не зібране, нічого не спаковане, вона не виспана, перемучена. Не помогли ніякі зойки її друзів, що це все буде без неї зроблене, що

вона не мусить нічим турбуватися, що будуть випрасувані її сукні і спаковані її капелюшки. Ні і ні! Вона рішуче відмовляється їхати, на що Ольжич лише вдоволено, під ус, посміхався.

Раненько, о п'ятій годині, всі призначені до походу, зривалися, хапали свої наплечники і зникали, щоб на шосту бути на призначеному місці.. . Всі, за винятком. .. нас з Оленою. Весь курйоз цієї гротескової сцени полягав у тому, що ми були призначені бути "там" першими, а вийшли остатніми, а подруге, доля хотіла, щоб це метушливе підприємство закінчилося взагалі великим, круглим зеро. Бо десь біля години першої дня всі наші хоробрі мандрівці щасливо зо всіма своїми наплечниками, повернулися на старе, загріте місце. Повний крах. Обіцяний автомобіль, що мав одвезти наше товариство в землю обіцяну, спонтанно, Бог знає чому, не появився, і з ним розвіялися всі наші надії. Це ж, розуміється, був якийсь військовий тягарник, за якусь літру горілки, а з таким могло трапитися, що хочете.. .

Це одначе не лишилося без наслідків, особливо щодо нашої з Оленою дружби. Ми, правда, опісля щиро .сміялися, пригадуючи різні подробиці буревійної ночі, але разом з тим з Оленою щось таке сталося, чого з нею раніше не бувало. Вона іноді ставала несподівано подразненою, нелогічно придириливою, безпричинно невдоволеною. Завжди педантично чепурна, вона, здавалося, почала себе занедбувати, як також менше перебувати в моєму товаристві. А один незначний епізод, здавалося, зовсім попсував наші взаємини. Одного разу, з волі Ростислава Єндика, я мав відвідати одну фабрику взуття, де директором був приятель Єндика і де я міг роздобути кілька пар цього цінного на ті часи товару. Я запропонував цю можливість також Олені, вона, розуміється, охоче погодилася, і ми урочисто поїхали трамваєм кудись на край міста, не застали директора на місці, мусіли зачекати, а між тим, як звичайно, вели різкі розмови, у яких я мав фатальну необережність торкнутися найвразливішого місця моєї чудової приятельки, тобто я дозволив собі зауважити, що вона останнім часом почала себе занедбувати. Наслідки — presto і furioso. Що значить занедбувати? Де нема навіть порядного дзеркала. В дорозі! І пішло, і пішло... Я був бідний. Просив вибачення,

намагався змінити тему, але де там. Злива обвинувачень, докорів, скарг, жалів. З приватного перейшли на загальне. Товариське, організаційне, принципове. І коли б не директор фабрики, який несподівано появився і обірвав нашу коломийку, хто зна, як далеко це зайшло б, бо все почало виглядати на гістерику, при чому чітко різьблені уста моєї прекрасної Теміди погрозово здригалися, і все разом віщувало шторм.

Але як тільки ми перейшли до складу і перед нами виринула ціла купа різноманітного взуття, Олена на дивовижу дуже швидко змінилася. Чорні хмари розвіялися, і виглянуло сонце. Вона почала старанно вибирати щось для себе і свого М их ай лика, якого вона ніколи і ніде не забувала, використовуючи мене як експерта цієї процедури, а ще згодом, обвантажена, як вона казала, "дарами вдячного населення", ми верталися трамваєм до нашого мешкання, дружньо і весело розмовляючи про різні справи наших примхливих буднів. Я мав повне право допускати, що наш конфлікт вичерпано, і він вже забувся.

Однак вдома, при інших, Олена знову чомусь пригадала нашу неfortunну дискусію, виник новий діалог, який ступнював до такого піднесення, що я не витримав і демонстративно вийшов до другої кімнати, навіть, як це в таких випадках водиться, тріснув при цьому дверима. Я був поважно збентежений, не розумів її настрою і її інтенцій, не знав, що з цього може вийти і як цьому допомогти. Невже ось так несподівано і ганебно мала б закінчитися наша прекрасна дружба, яка зародилася у таких незвичних умовах? Намагався заспокоїтися, обернути все у жарт і знайти вихід. Але покищо виходу не було. Так зле, так дуже зле . . .

Але нема злого без доброго. Поперше, це дало мені спонуку поважніше зайнятися справою мого виїзду на схід власними силами. Перебування у цьому, без сумніву патріотичному і чесному товаристві, більше романтичному, як діловому, починало мене поважно нудити і навіть непокоїти. Минали такі винятково прекрасні дні, і то минали безвслідно. Це наводило мене на мою стару думку, що при певних

умовах я сам міг би зробити значно більше, ніж ціла наша чесна компанія. Отже треба такі умови знайти...

Отже на Волинь! І то самотужки. Не чекаючи ніяких "організаційних засобів". Так само, як це було з Краковом. .. Вагався лише, чи пропонувати цю справу Олені, яка напевно за неї схопилася б, але на цей раз переважив намір їхати одинцем, приватно, сказати б, додому, до рідних, без політики і без шуму. Отже їду туди сам!

Хоча буря з Оленою так само несподівано і скоро минула, як і прийшла. Чорна хмара, блискавка, грім, злива і, диви, знову блакитне небо, знову сонце. Це Олена. Вже другого ранку, в суботу, коли ми зустрілися в кухні, вона, як звичайно, кокетливо і трішки лукаво посміхнулася, сказала, що погано спала, але все, мовляв, минуло і тепер "мусимо про все подумати поважно". Я саме було дістав запрошення від Блавацького до театру і першою моєю "поважною" думкою було запропонувати Олені їхати зі мною до театру. О! Розуміється! Це чудово! їдемо! Що там дають? Гриця? Хай живе безсмертний Гриць! Захоплення моєї, на цей раз, Артеміди не мало меж.

І ми дійсно ще раз побували у театрі, ще раз разом сиділи у льожі Блавацького, ще раз втішалися грою артистів, ще раз пригадали і відчули нашу клясичну, як казав Маланюк, "Препон-тійську Елладу" Малоросію, зо всіма її мелодраматичними аксесуарами, з соняшниками, перелазами і іншим, і іншим добром нашого барвистого побуту . . . Настрій наш був, здавалося, рожевий, повний надій, але . .

Але увага, увага! Ля-Пу! Надходзі! — як казало на початку війни, точніше — першого її дня, польське радіо, заповідаючи наближення німецьких летунів. Моя блискуча Артеміда почала негайно перевтілюватися в Теміду, як тільки довідалася, що я почав підготовку від'їзду на Волинь, а пр" тому додав, що вже завтра їду на село з відчитом. Усе це було для Олени несподіванкою, а таких несподіванок вона не могла терпіти. Робити щось без її відома, "поза її плечима" було для неї незносним явищем. Перш усього дісталася порядно Ольжичеві за

його нельоаяль-ність, а далі вже, розуміється, без кінця і краю сипалися блискавки і громи на мою бідну голову. Було б даремно їй перечити. Тоді кожне ваше слово не в лад, кожний звук — дисонанс, кожна думка — спротив.

Але моє рішення їхати на Волинь тверде, як діамант, і невмолиме, як фатум.

Випадок... В такі часи випадки заміняють пляни. . . Отже випадок допоміг це рішення здійснити. На нашій Академічній несподівано появилася нова оригінальна, красочна поява: молодий, високий і стрункий, з провокативною рудуватою борідкою монастирського послушника, добродій у старому, вилялому однострої радянського піхотинця, з лапідарно висловленою жовто-синьою опаскою на лівому рукаві. При знайомстві, на превелике моє здивування, виявилось, що це був у власній особі, пізніше широко відомий, автентичний отаман з Полісся на ім'я Тарас Боровець, який очолював певну Поліську Січ і який, як це гордиться справжньому отаманові, прибрав собі ще й отаманське імення, що звучало ясно і виразно — Тарас Бульба. Явище, як казали клясики, гідне богів, бож той гнучкий, з ясними ліричними очима нестерівського херувима отрок скорше надавався на послідовника сартрівського екзистенціалізму (що за карколомне слово!), ніж на товстючого, як його малюють, славного полковника і рубаку Запорозької Січі Тараса Бульбу, з його довжелезними вусами, довжелезною матнею і не менш довжелезною люлькою. Для мене, зіпсутого урбанізмом, уже саме слово отаман наводило своєрідні корчі дихальних органів, але на моїй чудовій батьківщині, де все ще шабля і шаблі, а в тому числі і "Чотири шаблі" Яновського, кристалиея винятковим культом пієтизму, слово отаман значило те саме, що батько, генерал і вождь, взяті разом, а тому без отамана не могло бути родини, війська, нації, а хто сказав, що модерний Бульба, якийнебудь пра-пра-правнук свого оригіналу, мусить конче йти за Гоголем. Отаман сонарної, оптично, для шарму, і будьмо благородумні: що б ми робили без Січі, без Бульби в. часи барабанних римських кроків, сталевих танків і літаючих суперсрортець?

Наше знайомство було коротке, зате бурхливе і корисне, бо я довідався, що пан отаман прибув просто з Волині, що від нього ще пахне рідними очеретами, що він має власну тритонову тя-гарівку радянської марки ЗІС, що вже післязавтра вертається назад до Січі і охоче візьме мене з собою.

Отже радості моїй, як кажуть, не було меж. Отже на Волинь! І вже найближчого понеділка. І без ніяких охів і ахів. А це значить — додому. І прощай мій чудесний, дорогий Львове, а разом вибач, що я проциндрив на твоїх чесних бруках таких гарячих пару тижнів, хоча що значить проциндрив, коли сумління моє чисте, бож це вперше я мав нагоду бачити і чути тебе безпосередньо, торкатися твоїх ран, твоїх престолів і побувати в тих місцях, де з болями і заїканнями родилося наше західне українство.

Моє прощання зі Львовом патетичне і зворушливе, як і ли-чить чесному патріотові, використовувались ще останні добродійства пошти та розсилалося на всі боки, а передусім до Праги, листи, бо вже завтра переступалося кордон, за яким ніякої пошти . не існувало, бо там ще димилися сліди епохальної війни і, як сповіщали алярмуючі вісті, вже почала діяти відома наша міжусобиця, як це і личить гордому русо-козацькому племені Нестора Печерського і до днів наших. "Земля наша велика і обильна, але порядку в ній нема".

Ольжич реагував на моє підприємство ентузіастично, але наша богиня Олена розгнівалася вельми і зовсім зникла з мого зору. У неділю раненько я вже трясся селянською підводою, застеленою пасмугастим килимком, до тихого села Рудного біля Львова, весь день там промовляв, розмовляв, а вечором того ж дня, знов у Львові, старанно пакував свого рудого наплечника з наміром наступного дня, рано о сьомій, вирушити на вулицю Чарнецького, де мала на мене чекати славетна ЗІС отамана Бульби.

Бо такі льос випадл нам, Же дзись ту, а ютро там! Бо такі льос дал нам Буг, Же не веми гдзе наш груб!

— співалося свого часу в шерегах армії Речі Посполитої, коли маршувалося в напрямку Заходу, що на карті світу визначає Європу в її есенційному розумінні, до якої тягнуло нас, як до чарівного джерела, де ми зможемо згасити спрагу пізнання життя плянети... І от, пізнавши і використавши Захід, тепер з такою ж спрагою вертаєшся назад до праджерела свого буття, без огляду, в якому місці плянети воно знаходиться. Всесвіт, пля-нета, земля! Але поруч слово — Батьківщина ... І молодість! Ненаситна жадоба і гострота почувань та полум'яно-жагучих вражень.

Цікаво, як зустрине Волинь — древня і сувора земля, свого неспокійного сина ... І чи знає вона, що його неспокій — це бажання знайти слово про неї і сказати його світові. Про близьких і найближчих.

Сливе цілу ту ніч я почував себе друїдом під священним дубом, закликаючи і викликаючи духи і видива з-перед чотирнадцяти років, проведених поза кругом родинного огнища. Кого ще там застану? Як виглядають старі дороги і стежки? Деревя? Будівлі? Не застану між живими багато рідних, а між ними найрід-ніших — батька і матері.

Можна пережити роки і роки, війни і революції, переїхати континенти, переплисти океани, перечитати гори книг, пізнати вулиці і перевулки Парижу, але такі назви, як Дермань, Рохма-нів, Обичі, Жолобки, Тилявка, всі ті немощені шляхи, всі вро-чища і займиська сидітимуть у твоїй душі, як гострі цвяхи, і вимагатимуть данини. Грядка капусти на городі, розцвілий мак, спів солов'я, кукання зозулі... Навіть такі звичайні межі між двома ланами пшениці з кашкою і Петровим батогом, з музикою пільних коників вимагають свого ...

Але моя неспана ніч на цей раз не виправдалась. У понеділок, як було' домовлено, ми не від'їхали. Розуміється, що я вставав рано, швидко збирався, не прощаючись, на пальцях, щоб нікого не розбудити, відходив. Але вулиця Чарнецького була порожня і тиха. Ніяких отаманів, ніякої ЗІС. На думку приходила відома філософія про нашу точність, приходили і інші не конче добрі думки . . . Але згодом почали все таки

появлятися незнайомі постаті, як і я, з наплечниками, яких по часі набралось на добрий десяток і які, очевидно, чекали на отамана. Всі ми виглядали понуро, були скупі на слова і мало вірили, що наша фортуна нам посміхнеться.

Години минали, а отамана не було. І аж біля дев'ятої він таки появився. Заспаний, заклопотаний, зніяковілий.

— Ах, знаєте . . . Маестро! Братва! Чорт би забрав цілу ту ЗІС ... Здуріла паскуда, і мусіли віддати її на лікарський огляд... Сьогодні нічого не вийде ... Але завтра! О шостій! На бетон! На цьому самому місці!

Чудовий отаман! Його обличчя нагадує ченця... І анахорета. Він же й поет... І драматург... І, розуміється, як кожний отаман, мрійник і фантаст. На ньому гірше ніж скромний одяг радянського піхотинця. Пригадалася ґардероба нашого майора НКВД, у якого ми тимчасово замешкали, і мене "осінила" думка, що варто познайомити з нею отамана. Я запитав його, чи має він час і чи міг би поїхати зі мною на наше мешкання. Він має час і він погоджується їхати зі мною. Дорогою в трамваї розмовляємо про Полісся, про Січ, про Волинь, про літературу. Був здивований, побачивши наше мешкання, дивувався з Пушкіна на стіні, з "батька народів" за етажеркою на підлозі і дуже був здивований, коли я відкрив перед ним повну шафу військового майна. Майор не мав часу, вискочив напевно у чому був ... Знав, бідака, що це не переливки ... І не лише він. Он там жіночі сукеньки, і листи нерозрізані, і всі документи, шкільні свідоцтва, родинні альбоми ... Не було часу цікавитися такими справами, тікалося в перших рядах ...

За скромністю отаман вибрав лише новеньку, кольору трави, літню пару уніформи з відомими малиновими краями, які свого часу наводили страх на багатьох щасливих громадян великого СРСР, а тепер жалюгідно валялися разом з іншим бараклом у тій шафі. І після того ми від'їхали. Наша ескапада виявилася корисною не лише для душі, але і тіла, ми багато розмовляли, вернулися до міста, відвідали їдальню і розійшлися з

вірою і надією, що завтра, як сказано, о шостій годині, таки вирушимо у нашу путь-дорогу.

Другого ранку, отже у вівторок, серпня п'ятого, при гарній погоді, я встав ще раніше, виходив ще обережніше і, розуміється, стрімголов квапився, щоб, бува, не змусити отамана чекати на мене, і точно о шостій був на призначеному місці. Ба! Та сама картина, що і вчора. Та сама порожнеча, та сама тиша. І ніякого отамана...

Гай, гай! Людина мусить часто сприймати явища по-філософ-ськи, дивитися на світ очима Сократа і бути гордою, що вона все таки відоме "гомо сапієнс", а не якабудь нікчемна блоха. Але що зробиш, коли в таких випадках хвилини тягнуться годинами, а години вічністю, тратиться терпець і рівновага, пригадується вчорашня розмова в їдальні, що вже в цих днях нашу границю закриють, і тоді знов прийдеться рейдувати її, як це було з Сяном або колись з Бойтенем, коли переходилось в кредит, назелено, на рахунок майбутньої законности . . . Колись, мовляв, віддамо нашу позику нелегальщини і, може, з процентами, а покищо "мні от-мщеніє і аз воздам", як казав про таке Христос.

Стоїчно чекалося на отамана, і не даремно. Наперед почали появлятися, ніби альбатроси нашого рейду, відомі вчорашні знайомі, які, мабуть, не повірили "на бетон" отамана і, замість шостої години, вибрали сьому. їх передбачення були правильні... В кожному разі правильніші, ніж мої, бо отаман з своєю ЗІС і гігантом шофером, який видався мені Геркулесом, і ще однією особою жіночої статі, появився щойно між восьмою і дев'ятою. На нашому пункті робилося людно. Нас сходилося зо всіх боків, "як та чорна хмара", і все це, розуміється, поклало на надії на отамана і ЗІС, яка ось стояла збоку і терпеливо чекала, зовсім неефектного вигляду, ніяк не "Сітроен", ні "Ролс-Ройс", ні навіть популярний "Опель", а сугубо скромна, автентично пролетарська, болотняного кольору, бита часом і умовами, задрипана й обдри-пана "мейд ін Совет-Юніон" тритонка, яка з своєю величною залізною бочкою на бензину і чисельними іншими предметами ширпотребу пригадувала

мені зворушливу картину біблійного стилю з вія Аппія біля Риму, коли дотепний італійський городник умудрявся помістити на маленькому ослику жінку з дитиною, два коші городини і ще в'язку сіна, настромлену на патику перед носом осла для спонуки його йти вперед. У нашому випадку на три тонни теоретичної потужності машини, поминаючи інші вантажі, чигало п'ятнадцять, як мур, "хлопа", не зважаючи, що шини її коліс були виїжджені до живого, дуже підозріло попухли і ледве втримували належний їм фасон.

Саме собою, що ніяких особливих церемоній знайомств тут не дотримувалися, отаман у своїй шкурятинці і "пиріжком" на голові не мав на це часу, він оглядав свою ватагу досить скептично, підозріло позирав на ЗІС, в моторі якої все ще зловісно стирчала велетенська фігура шофера з випнутим задом, що нагадував погрозливий антикапіталістичний плякат більшовиків з перших років революції.

Все довкруги товпилося, вертілося, всідало, висідало, час тягнувся і тікав, а все решта стояло на місці і невідомо чому, бож все, здавалося, гаразд, і навіть шофер висунув свою голову і закрит мотом. І нарешті, десь по десятій годині, пан отаман опритомнів і, як Мойсей, що мав вести Ізраїля через море Чермное, гласом велієм возопив:

— Братва! Не бійся! Вивезе! Сідай!

На цю розпачливу команду почався штурм ЗІС, при чому отаман, стоячи збоку, як капітан корабля під час бурі, командував:

— Маестро! Отам! На тій шині! Андрію! Ти що? На базарі? Продаєш яйця? Чого товчешся, як Марко по пеклу? Тісніше! Тісніше! Не з порцеляни! Ей там! Ти! В береті! На бочку! Геть з тим мішком.

Крутилися, вертілися, втискалися, втрамбовувалися . . . Створилася піраміда, шпилем якої був загорілий парубій у темносиньому береті, що осідлав бочку, я окупував місце на запасовій шині, одинока наша жіноча

пасажирка примістилася у буді шофера, а для отамана забракло місця взагалі, і він приліпився ззаду на виступці дошки, баянсуючи на одній нозі.

І, нарешті, рушили. Була година одинадцята і хвилин тридцять. Погода ніби на замовлення: сонце з молоком і медом, і синім небом, все, здавалося, співало нам осанну і стелило пальмове гілля, коли ми гордо, обережно і кокетливо, а разом велично, мов піраміда Хеопса, з загадковим виразом сфінкса, виплутувалися з замотаних у клубок вуличок середмістя і виносилися на північний схід Знесіння, намацуючи твердий асфальтовий шлях Жов-ква — Кам'янха-Струмилова і набираючи розгону у напрямку благословенного сходу.

Ні в казці сказати, ні пером описати! Пасажири сиділи, ніби зачаровані, отаман акробатично баянсував на своїй дошці, шофер цупко вів свою лінію, мотор гомонів свою мелодію, а колеса, здавалося, стогнали, мов грішні душі в пеклі. Повз нас, туди і назад, легко і свавільно пролітали військові сірі машини №Н і ніхто нас не чіпав, ми були цілком суверенною силою з жовто-синьою опаскою на лівому рукаві отамана.

Доїхали до розхрестя Кам'янка-Струмилова — Бузьк, і тут, сливе на самому роз'їзді, під нашою пірамідою несподівано стався вибух. Бомба, саботаж, атентат? Зайві питання. Всі одразу збагнули, в чому справа. ЗІС, очевидно, зупинився на півслові, отаман зістрибнув з своєї оперативної бази, з шоферської висунулась флегматична голова Геркулеса, піраміда грізно заворушилася.

— Гей, братва! Злазь! — почувалася команда отамана.

Піраміда зривалася з свого п'єдесталу і розсипалася бісером по асфальту. Я позбувся свого загрітого місця на запасовій шині, яку було негайно вжито для конкретніших потреб. Підносилися всі три тонни, відшрубувалося потурбоване колесо, при-шрубувалося запасове,

робота йшла муравлиним ладом, і в скорому часі реставрована піраміда, з незначними змінами, спокійно рушила в похід. На Бузьк, на Олесько, на Броди.

Знов попливли кілометри, замигали назад і вперед сірі машини, розгорталися на всі боки золоті стерні нив, втикані густо півколами, по тридцять снопів кожна, у шапці, як у князя Мономаха, під якими колись гралося у схованки, ховалося від злив, складалося їх у стіжки. Інколи здавалося, що більше не побачу цих ритуальних символів виключно українського хліборобства . . . Ні тих стерень колючих, які так безжалісно кололи наші дитячі ноги, ні женців, ні серпів, ні перевесел ... Але ось знову вони ... Близько, реально, зворушливо ...

Але тут же поруч, у ровах, лежать і стоять сталеві велетні з червоними зірками, що недавно ще були зброєю, а тепер лише купую металу, що його селяни вже почали розмонтовувати на лемеші. Інколи вони так і просяться на знятку своєю безпосередньою квалістю, що ми і робимо. Мій фотоапарат старанно нотує цих свідків нашої грізної доби, які лишилися серед цього шляху, мов викинуті з води риби, на посміховисько ворогам.

Минають години, кілометри, картини . . . Високе небо, білі хмари, легкий західній вітер. З кожним кілометром мій настрій підноситься. Безліч питань тиснеться до моєї уяви. Таке все довкруги незвичне і разом звичне, так багато фантастичного. Не хочеться вірити, що це все сталося, що на цьому місці так ще недавно була Австрія, яку ми, діти з Волині, уявляли собі, як якусь безконечно далеку, чужу країну, заселену "австріяками", "нашими ворогами", "проклятою німотою", коли то "наші москалі" "йшли проти неї", "брали Львів", "воювали в Карпатах", наступали, відступали. А потім тут була зовсім несподівана, якась нереальна, вичитана з казок і Сенкевича Польща, яка "билася з козаками" колись і безконечно гонилася за нашими хлопцями тепер ... А ще потім прийшли сюди "братні визволителі" зі сходу. Асоціюється двадцятий рік, ватаги Бульонного, безконечні сільські обози, курява, "Яблучко", гармошка, рудий, потріпаний прапор, закурені коні... І от між

Польщею, двадцятим роком, вривається нагально рік тридцять дев'ятий, а за ним, через ніч, 1941. Калейдоскоп бере зворотний бік. Знов Австрія, знов німота, Франц Йозеф, Вільгельм, Гітлер. А що далі? Там, куди біжать без перерви ті сіро-сині машини і куди клигає наша ЗІС?

Ця лірична суміш питань несподівано вривається, коли за пару кілометрів до такого знаменитого пункту нашої мандрівки як Бузьк, під нами зчиняється другий реальний вибух. І, здається, грізніший, ніж той перший. Піраміда в мить розсипається на частини, ЗІС безпорадно сіла задом, як підстрелена курка, загальна ситуація похмура. Запасових коліс більше немає, і єдина рада — використати подвійність задніх коліс, зредукувавши їх з чотирьох до трьох і відповідно до цього зменшити вантажність. Невмолимість цього грізного факту всі прекрасно розуміють, отаман збентежений, братва замовкла:

— Хоч не хоч, а прийдеться ділитися, — вибачливо розвів руками отаман і навіть, ніби для облегшення, скинув свою шкіра-тянку, яка давно вже цього вимагала, бо була виразно не по сезону.

— Половина з нами — половина на власне сумління. Мечи жребій!

Братва, з виглядом приречених на смерть, за винятком отамана, шофера, жіночого пасажира і мене, почала тягнути за язик долю ... І поки шофер возився з колесами, шестеро з них випало з нашої піраміди, і всі вони одразу метнулися шукати порятунку, який чекав на них тут же на шляху. Почали зупиняти військові авта, і не встигли ми всістися назад до ЗІС, як усіх їх підобрали, і вони погнали далі скорше, ніж ми. Отаман одначе мав далі збентежений вигляд, бо йому все здавалося, що це з його вини таке сталося ...

У зредукованому вигляді ми вже парадніше всідалися на свої місця, отаман нарешті також дістав місце, бочка стала безверхою і виглядала, як вежа замку. Знов рушили і по короткому часі, пересікши славетну річку Полтву, ми переможно в'їжджали до Бузька над не менше

славетним Бугом. Зупинка, перепочинок, обід. Чверть нашої дороги за нами, і лише два вибухи. Перемога очевидна!

У місцевій кооперативній харчівні чимало народу, досить руху, на стінах Коновалець і Бандера, і жовто-сині прапори. Вливаємося до загальної маси, знаходимо місця при столах і жадаємо щось поїсти. Наша поява викликала, очевидно, зацікавлення, хто ми, що ми і куди ми? До отамана обережно приглядаються, мабуть, інші отамани: їм, мабуть, хотілося б якось з ним зачі-питися, але жовто-синя опаска на його рукаві, мабуть, була їм на перешкоді.

Дістали, як годиться, борщ, дістали, вже не пам'ятаю що, друге, і навіть по пиву, і навіть без карток, смак мали вовчий, а тому насолода повна. І без особливих сантиментів. Мовчазно і просто.

А як тільки скінчили з цією процедурою — наша Одиссея негайно продовжувалася. Далі здовж шляхом закиданим радянськими танками, второваним історією, по якому не раз текли назад чи вперед потоки якихсь рушійних сил цього проточного простору. Чи то Русь древня, чи орди Чингіз-Хана, чи Річ Посполита, шведи чи полки козацькі, аж до цих ось гітлеро-сталінських днів, через курені Січових Стрільців, бригад Пілсудського і Бу-дьонного . . .

Для мене цей твердий шлях — це носталгія, мрія, початки свідомости про той світ, де заходить сонце, куди не раз скеровувалися погляди і летіли думи, туди, де Берлін, де Париж, де океан. Не знаю чому хотілося Заходу. Тоді це ще була тільки тривога, інстинкт, потяг, спрага. Здавалося, що там лежить та точка опертя, з якої зможемо бачити наш власний світ більш виразно, і це допоможе нам розв'язувати наші складні життєві проблеми.

Але ось сталося. Я знаю Захід. Я пізнав його дотиками власних пальців. Я задоволений. Справді, я бачу контрасти, світла, тіні і також своє місце на цій плянеті. І я вертаюся, бо моє місце не тут, а там. їдемо

назустріч Сходу, звідсіль починає дихати озоном того простору, яким насичена моя кров, душа, призначення. Історія — це така хемічна лабораторія, у якій примхливі майстри перемішують сонце, вітри, небо і землю, роблять з цього білі і червоні тільця нашої крові і цим висловлюють нашу природу не лишень фізики і хемії, але й ту "подобу Божу", що дає музику Бетговена і філософію Арістотеля. Безліч контактів єднає нас з нервом простору, в якому появляємося на світ, і все те, що звемо патріотизмом, це також своєрідна біологія, естетика і мораль. А з цього — біль і туга за кожним шматком того оточення, з якого виходили у простір свідомости.

Ось ті поля .. .Стерні, півкопи... І ця ось ЗІС з такими пасажирами. Це, можливо, шматок географії, побуту, але разом з цим це божество, культ, міт. Ще кілька тижнів тому не вірилося, що прийде такий п'янючий день і ми будемо душею й тілом на цих дорогах. Між нами стояли незбагнуті мури, грані, мертві смуги і навіть смерть з своєю косою, але ось щось сталося, увірвалася нова стихія, появилася сто двадцять дивізій, закутих в залізо людей, і наша планета раптом змінила свій напрямок.

Що це таке справді історія? Чому вона саме така? Яке її призначення? І яке місце наше в її володіннях? Відповіді справжньої нема, бо все, що діється, — діється поза нашою волею. А наші відповіді — лише здогади. Треба бути свідомим атомом в її космічній структурі і розрізняти контрасти. Щоб уміти їх узгід-нювати. Щоб був процес. Огонь і вода для того огонь і вода, щоб могли зварити шматок м'яса.

Попри нас, як в калейдоскопі, біжать і минають Ожидів, Одесько, Ясенів. .. Назустріч біжать Броди. Наша тритонова візія з своїм вантажем, ігноруючи всі вимоги дивізій, як сон, стремить до сходу, обертаючи мрію в немрію. Десь під вечір влітаємо до самих Бродів.

ЗІС вдоволено зупиняється, мов би розуміє, що це її остання точка по цьому боці. М'яка, сантиментальна, з вигорілим голу. бим небом погода. Сонце, що безучасно западало за обрій, теплі тіні від жовтогарячих дахів і зелених старих, обчухраних лип, безробітна юрба людей, що вешталася

по нерівних цегляних хідниках, стіни і паркани, заліплені в перемішку плякатами "За родину, за Сталіна", "Слава переможній армії Гітлера" і палкими привітами Україні та її героям, з тризубами і жовто-синіми прапорами — все це разом творило загальний тон часу, у якому Україна рвалася назовні з усіх щілин землі, як сила вулкану, закованого силою землі.

І приємні для нас вісті: границя ще не закрита і ми можемо котитися далі нашою дорогою. Перед нами ще половина дороги, яких сто п'ятдесят кілометрів, бо ж мета наша — Рівне. Але чи витримає герой сталінської індустріалізації ЗІС, чи подолає всю віддаль? Ніч обіцяла бути місячною, бочка з пальним не порожня, настрої ударний, отже мусить витримати. Знов сідаємо на свої місця, знов рушаємо і знов добрача беззуба бабця ЗІС гомонить свою казку про огненного дракона, мимрить своїми моторами, Гарантуючи нам перемогу.

Границю ж пролетіли сливе непомітно поміж спілими житами, зеленими гайками, і, за винятком мене, ледве чи хто інший думав про неї, бо хлопці, як звичайно хлопці, почали саме щось про Сагайдачного заводити, "що проміняв жінку на тютюн та люльку", що їм, очевидно, живцем з самої душі виходило і що так чортячо пасувало до загального справді козацького настрою, без якого наша людина погано почувала б себе на землі, і що так виразно промінювало з кожного загорілого на бронзу обличчя.

Назустріч летіла відома стара "волинська тиха сторона", моя прабадьківщина, яка давно вже затратила свою "тихість" з її бурхливим, асфальтовим шляхом на Київ, по якому справді, як дракони, гнали машини, щоб, бува, не спізнитися і зловити того бика за хвоста, на якому, як відомо, примостилася блудна Європа. Не менше блудним почував себе й я на цьому її порозі, ніби той син з Євангелії, який вертався з далекої чужини, переповнений непевністю, що саме знайде на місці родинного огнища і як зустрине його земля предків. ЗІС нестримно бігла назустріч Ра-дивиліві.

"ВОЛИНСЬКА ТИХА СТОРОНА:

Може, Москва випалила і Дніпро спустила в синє море, розкопала
Високі могили — Нашу славу.

Т. Шевченко ("Сон")

І ось, нарешті, Радивилів! Волинь. Яка ж це година? Сьома. Сонце все ще на небі. Машина якось сама зупиняється, а я механічно зіскакую, щоб торкнутися рідної землі. І як тут багато знаків доби: і прапори, і тризуби, і хлопці в ритуальних мазе-пинках, і плякати, що сливе захрипло пропагують "нашу славу". Просто не віриться, що це те саме дерев'яне, колись прикордонне, багато разів згадуване містечко, де і я одного разу, під осінь, якогось там десятиот-енного року пожинав лаври слави на чолі танцювальної групи безсмертних Авраменкових гопаків та "запорожців", разом з моїми юними друзями — Сергієм Снігуром, Женею і Надею Шудраківними, Вірою Тимофієвою. Повна заля публіки, повно захоплення, бурхливі оплески. На сцені вибиває навприсядки чумак-гонимітер з своїм батіжком, і навіть не хочеться вірити, що це був той самий добродій, що ось тепер вертається через це містечко з далекого свого Криму і дивується, мов би він уперше все це бачить. Пригадуються танці до ранку, бурхливі залицяння, блискучі очі, вишиті сорочки, гарячі ревності... І другого дня гостина у Батькові, три кілометри від міста, у незабутніх товаришів Антона і Володимира Гакенів з їх чарівною сестрою Юлінькою, романтичним млином, поетичним ставом, човном і.. . "ніч яка, Господи, місячна, зоряна" .. . Пригадується ліричний Василь Суханів з його "ніжними" віршами, не менш ліричні сестри Шпаченки у квітчастих вишивках, невтомний жартун Марко Маркопольський ... То були вірші, співи, гопакі, вишивані сорочки. Цікаво, що з того вийшло за двадцять років. Тоді ще хотілося лишень кудись "тікати", за якийсь кордон ...

Але "наш отаман Бульба, отаман завзятий", наглить. Брат-ваааа! їдемо! І от ми їдемо. Крупець, Почаївська Рудня, Верба, Птиче ... Назви, чуті з дитинства, сильно пахне дулібами, вайлуваті, дебелі, раз на тиждень голені дядьки, розливний, лінивий говір, знайомі будови, знайомі

вози, вишневі хутори. Колгоспний лад встиг уже й тут торкнутися своєю лапою, але ще не до кінця "пройшла соціалізація", і тому одразу видно, що тут ще все по-старому "обильем дьшіет". Не дурно наші хлопці, які верталися з волинських рейдів, завжди виглядали відживлено.

Забагато сантиментів і лірики, я внутрішньо горю і не згоряю, хотілося б обіймати кожного репаного дядька.

Біля села Верби натикаємося на справжній слід війни. Праворуч і ліворуч погорілі танки, самоходи, гармати ... І димарі на місці, де було село. Тут німці напоролися на більший опір, були оточені й знищені три советські дивізії.

ЗІС байдуже біжить далі, її завдання виразне, терен поволі спадає, і вже біля Птичого дорога біжить понад долиною ріки Ікви, ген аж до самого Дубна. Коли ви читали "Тараса Бульбу" Гоголя, вам не треба пояснень, що таке Дубно. Це одразу нагадає автентичного Тараса Бульбу, який десь тут, у тих дібровах, мав діло з "проклятими ляхами", а також з своїм романтичним сином Андрієм. "Розігнався Андрій на коні і мало, мало не настиг Голокопитенка, коли враз якась міцна рука схопила за повід його коня. Оглянувся Андрій: перед ним Тарас! Затрясся він всім тілом і нагло зблід..." О, наші Тараси жартів не люблять.

Це містечко над Іквою з руїнами замка належало колись князям Любо мирським, пізніше, після польського повстання, перейшло до князів Демидових, за царя було моїм повітовим чи пак "уездным" містом, сюди ходили наші хлопці "до побору"; сюди їздили на ярмарки, тут на Судобичах стояв якийсь піхотний полк, у якому відбував свою трирічну "унтирцерську" службу мій дядько Ялисей, про що він з нагоди і без нагоди любив оповідати.

Час так наглив, що славне Дубно ми минули без зупинки, перед нами ще шістдесят кілометрів дороги, а вже на передмісті

Панталії починало смеркати. Ой, чи доїдемо? Мабуть, таки доїдемо. Наш Геркулес-шофер, здається, вимагає милосердя, не так для себе, як для ЗІС, бо її світла поважно ослабли. Проїхавши ще кілометрів з десять, вже затемна, біля чеського села Молодава наш "Тарас Бульба" велів зупинитися.

Це було колись, як і всі чеські "колонії", багате, упорядковане село, до якого тепер помітно торкнувся дух колективізаційного мору. Шукаємо якогось начальства і знаходимо старосту, десь аж на краю села, чи не єдину українську родину, і той призначає нам нічліг. Чеські "седлаці", які живуть тут у третьому поколінні, все ще говорять між собою виключно чеською мовою, з місцевим населенням не мішаються, дуже горді своїм походженням і своєю культурою і так само, як і їх предки в Чехії, дуже відрізняються від решти слов'ян своєю поведінкою. Мій покійний батько жив по сусідству з ними і мав ділові контакти, поважав їх за розум, такт, поведінку, цінував їх як добрих господарів і радив іншим брати з них приклад. І треба визнати, що вони багато спричинилися для піднесення господарської культури цього краю. Уявляю, як нелегко було їм давати раду з більшовицькою голотою, хоча треба й те сказати, що за минулих революцій, коли "влади" мінялися мало не кожного місяця, від чого населення мало завжди багато клопотів, чехи умудрялися найменше потерпіти, що треба завдячувати їх політичному тактові і культурі поведінки. Але на цей раз, видно, найменше їм пощастило, бо село почало виразно занепадати.

Нас поділено на дві групи, і господар, до якого мене приділили, не здався вельми привітним, але коли я заговорив до нього його мовою та сказав, що я недавно з Праги, його настрої змінився, з'явилися відомі "бухти", масло, кава і почалися розмови на тему минулої "грузовлади" (влади жаху), яка обкладала їх нечува-ними податками, вічно грозила Сибіром, так що з дванадцяти голів худоби лишилася йому тільки одна корова. Було повно машинерії, тепер немає плуга, казав він. Все забрали, все пожерли, людей з обіди ли і самі не стали багатшими. Як ті єгипетські корови. З них такі самі господарі, як з кобили соловейко. . .

Ліжко, до якого мене поклали, з його важкими перинами, ще раз пригадало Прагу, і це був, здається, останній речевий спогад про той світ, що його залишив я назавжди. Вранці, зі сходом сонця, ми подякували нашим господарям і вирушили далі в дорогу.

Була середа, шостого серпня. Був теплий, після недавньої зливи злегка туманний ранок. Наша мета — Рівне.

Місто Рівне, що його більшовики вперто величають Ровно, ніколи не відзначалося красотою краєвидів чи вибагливістю архітектури. Це типова творчість російського, казьонного походження, без традиції, гармонії і тепла. Невелика болотяна, лінива річка Усте перетинає його з півдня на північ і десь там далі, за

Городком і Ожовом, впадає до Горині. Єдиним його привілеєм є його положення: на середині головного шляху Львів-Київ — лінія, яка творить також єдину головну і справжню його вулицю, що перетинає місто з заходу на схід, яка за царя, здається, звалася Головною, за Польщі Третього Мая, за советів Леніна, тепер Герінга, щоб пізніше стати Німецькою.

1919 року тут деякий час перебував уряд УНР, тут відбувся горезвісний бунт Оскілка, тут помер на тиф і був похований відомий шеф генерального штабу армії УНР Василь Тютюнник. Тепер це місто відзначилося ще шматком незвичної історії: його весь центр здовж головної вулиці, від річки Усте на заході до передмістя Грабник на сході, зірвано повітряним налетом німців зараз на другий день війни, тут отаборився штаб німців, а від листопада цього року оселився і перебував до кінця окупації знаний Райхскомісаріят України, з відомим його сатрапом Ері-хом Кохом на чолі.

Наша бурхлива ватага патетично в'їхала в ці руїни і попростувала на другий її кінець. Купи звалищ, поламани стовпи телеграфу, потовчені хідники, юрби людей і валки машин супроводжували наш в'їзд.

Зупинилися ми ген аж під Грабником, на узбіччі вулиці, в тіні алеї молодих ясенів. Мої супутники мали намір їхати далі на своє Полісся, а я залишався тут. Сам на вулиці, не знаючи, хто тут і що тут, не маючи ніяких плянів, ніяких знайомств, ніяких організаційних зв'язків. їхалося навмання "додому".

Але, крім різних наших планувань, раціональних передбачень, існують також ще й іраціональні пляни і норми, як нагода, випадок, призначення, що в такі часи відіграють вирішальну роль.

Ми були з дороги, зім'яті, запорошені, але не встигли зійти з наших висот на землю, щоб розправити ноги, як побачили, що назустріч нам, стежкою від Грабника, наближається двоє добродіїв, один старший, смаглявий, у рейтузах і чоботях, другий молодий, у звичайному одязі... І знов таки не встигли ми здивуватися, як наш чудовий отаман і смаглявий добродій уже міцно по-козацьки чоломкалися, ніби зустрілися рідні брати.

— О! Яка несподіванка! Отамане! Звідки і куди? Ідем зі мною! Загальне здивування, отаман звертається до своєї братви:

— Отже, хлопці! Відправляйтеся з шофером! Я скоро вернуся! А ви, маестро, з нами!

Не встиг я взяти наплечника, як наш отаман та його новий приятель рушили в напрямі міста, захоплено розмовляючи. Я забрав своє майно, долучився до молодого добродія, і ми мовчазно пішли за ними. По короткому часі ми опинилися перед більшим двоповерховим будинком, над дверима якого був напис: "Рівен-ська міська управа". Тут отаман пригадав мене:

— А чи знаєте, кого я вам привіз? — запитав він театральню.

Наші суїгутники байдуже глянули на мою не дуже блискучу подобу.
— Та це ж сам У лає Самчук! — додав отаман.

— Не може бути! Чого ж ви мовчите, отамане! Вибачте! Приємна несподіванка! Вітаю вас у Рівному. .. Дуже добре, що ви прибули... Йдемо до нашого голови, він буде дуже радий.

Ми познайомилися. Це був відомий колишній посол від Волині до польського сойму — Степан Скрипник. А другий, молодий добродій, його шваґер Юрій Вітковський. З цього моменту почалася моя бурхлива рівенська епопея. Темп мого життя одразу змінився. Ми негайно опинилися на другому поверсі будинку, багато людей, уряди... Увійшли до високих дверей просторого кабінету, де за великим столом урядував поважного віку добродій, ще один Бульба, але не з Гоголя і не отаман, а Полікарп Васильович Бульба — голова міста Рівного.

Він заклопотаний, перед його столом черга відвідувачів, збоку біля дверей — секретар, але наша поява виразно порушила урядову рутину. Нове здивування, нові вигуки. Привітання з приїздом ... І не лише привітання, але й запрошення на обід, як тільки скінчиться урядування. Я маю лише трохи зачекати...

Здивування велике, нічого подібного я не чекав, початок моєї Волині — блискучий. По деякому часі Скрипник з отаманом відійшли, а ми з Цолікарпом Васильовичем та його сестрою Галиною сиділи у просторій совєтській "емці", яка везла нас назад на Грабник і зупинилася перед невеликим чепурним, у квітах і зелені будинком, де нас радісно привітала господиня дому Марія Іванівна у білому кухонному фартушку.

— Ану, чи вгадаєш, хто це такий? — питав по козатгьки Полікарп Васильович.

— Ой, не вгадаю, — сміялась Марія Іванівна.

— Та це ж Самчук! — заявив Полікарп Васильович демонстративно.

— Ах, ти Боже мій! Така несподіванка! Яка я рада! Вітаю вас у нашій хаті! А ми ваші книжки читали, зачитувалися, перед більшовиками у землю їх ховали і переховали. І маємо, — казала Марія Іванівна і одразу вибачилася, заметушилася, забігала.

По короткому часі я вже був знайомий і з їх сином Андрієм, а ще згодом ми сиділи довкруги великого круглого стола, який після нашого львівського раціону здавався верхом кулінарної розкоші. Іскристий борщ зі справжньою сметаною, якої я вже не бачив роками, і велрова печеня, і салата, і різні пиріжки, і карафка білої, і якась наливка. А Марія Іванівна вибачалася за таке скромне прийняття, бо коли б вона знала, що будуть такі гості... А то по-домашньому .. . Годі було щось казати про різні наші мандрівні гаразди, я лише розсипався в похвалах її кухні, ми одразу, як годиться, випили за зустріч і празників-празник почався.

Цей мій перший обід на моїй Волині здався мені символічним. Я був дома ... У рідних ... Це, розуміється, випадок, але разом це певна закономірність. Я почував себе дуже добре, безпечно, радісно. Багато розмов, а разом я вже пляную і відвідини рідні на селі. Полікарп Васильович негайно взявся допомогти. Поперше, треба набути якийсь тутешній особистий документ, бо з моїм празьким чужинецьким пашпортом тут годі рухатися. Подруге, — засоби транспорту. Те і друге не є в цей час легка справа. Але й не безнадійна. По обіді вертаємося до уряду, і одразу починається оформлення. Багато нових знайомств, привітань, появляється ціла делегація молодих людей з Анатолем Демо-Довго-пільським, якого я знаю ще з Закарпаття і Праги, — цікава, кольоритна постать, балетмайстер, актор, автор опереток, керівник революційного театру в Хусті "Летюча Естрада", а разом безпосередній учасник відомих хустських боїв з чехами, де він на моїх очах був тяжко поранений вибухом Гранати. Пристрасний націоналіст-мельниківець, звеличник Ольжича, який самотужки прибув сюди. Він організував групу молоді, і ось вони прийшли привітати мене з приїздом,

а разом запросити на якесь засідання, що має відбутися вже сьогодні після урядових годин у цьому самому будинку.

Отже маємо й засідання, я, розуміється, обіцяю там бути, але тим часом за діло. Перш за все особистий документ. Це дуже просто: секретар Полікарпа Васильовича сідає за машинку, і за кілька хвилин папірець з двома, українським і німецьким, текстами у моїх руках. Це прекрасний експонат чималої збірки моїх документів того часу, з досить кумедним німецьким текстом авторства місцевого знавця цієї мови, який по-нашому звучав так: "Рівенська Міська Управа. 6 серпня 1941 року. Посвідка. Пред'явник цього Улас Самчук, народжений 22 лютого 1905 року в Дермані Здолбунівського повіту на Волині, — український письменник. Посвідка видана на право вільного руху на Волині. Голова Міської Управи — П. Бульба". Плюс моє старе пражьке фото і дві зелені печатки з тризубами. І з помилкою в даті мого народження: на два дні пізніше. Ми так і залишили, не бажаючи турбувати такою дрібницею секретаря.

У кожному разі по багатьох роках це мій перший урядовий особистий документ українською мовою, а щодо тризубів, то перший в моєму житті взагалі.

Для більшої його дійсності мені радять зайти ще й до німецького коменданта міста, який урядує на другій половині цього ж будинку, і додати ще й його печатку.

Для мене це нова ситуація: за весь час моїх мандрів, починаючи з Праги, я ще не мав діла з німецькими, та ще й воєнними, урядами. А що як він захоче зацікавитися ближче моєю особою, яка фактично появилася тут нелегально. Розуміється, я не мушу йому сповідатися, моя посвідка свідчить виразно, хто я і звідки, але його можуть поінформуєати про мене збоку.. . Трохи вагання, але йду. Комендант — високий, міцний, червоне обличчя, гостро питає чого мені треба. Обережно пояснюю. Що? Документи? Ніяких тепер документів! І ніяких поїздок! — заявляє з місця. Намагаюся пояснити, що я довго не бачив своїх рідних ...

— Я ще давніше не бачив своїх, — перебиває той мене, і на цьому наша розмова кінчається.

Ніяких печаток. Добре, що він бодай нічого не вимагав і нічим не цікавився. Обійдемося і без нього.

— О, він у нас суворий, — казав пізніше Полікарп Васильович. — Він і мені не одне відмовив. Нічого. Вистачить і цього. Тепер за цим ніхто особливо не слідкує, якийбудь папірець і досить. Завтра мобілізуємо машину — і поїдете.

Під вечір заходжу на засідання Демо Довготльського. Застаю пару десятків людей, нові привітання, знайомства, головує заступник голови міста д-р Савюк. Засідання досить своєрідне. Обговорюється не більш не менш, як якась революція, зміна місцевої влади. Виявляється, що адміністрація країни в руках політичних противників, і треба це змінити. Має це зробити не хто інший, як я особисто. Феноменальний курйоз, нічого подібного не чекав. Я старанно прислухався до мови промовців, особливо Демо-Довго-пільського, з наміром зрозуміти справу, але мені це не особливо вдавалося. На його думку, це дуже просто: він знає, що все населення буде за мною, організація мені допоможе — словом, кілька чарівних слів — і справа полагоджена, щось як з тією посвідкою.

Було далєбі шкода розчаровувати моїх шановних компатріотів, але вірний своїй не революційній вдачі, я обережно почав в'ясняти, що я щойно приїхав, що я тут ще гість, що не знаю ні людей, ні умов, ні настроїв, а до того я взагалі проти всіляких переворотів в таких умовах, і для нас тут усіх досить місця і праці, багато практичніше заходитися коло чогось потрібного, замість вести непотрібну між нами усобицю. Мені вказували, що "нас" до праці не пускають, що "вони" посіли всі місця, на що я вперто вказував, що це залежить виключно від нас самих. У нас так мало, г ділових людей.

Розуміється, така мова вносила болючий дисонанс до настрою моїх друзів, без сумніву їм хотілося чогось ефектного, якогось Леніна з запльомбованого вагона, який прийде і розрядиться полум'яними промовами, підніме священний прапор боротьби з узурпаторами.

Розуміється також, що це дрібний епізод, але він безпосередньо прикметний нашій людині. Тут справді були "при владі" ті самі бандерівці, нам ще у Львові казали, що вони старанно оберігали свою першість, але їдучи сюди, за різними справами, я якось про це забув, тим більше, що мої земляки-волиняни холоднішої вдачі і їм наші емігрантські партійні герці не конче були цікаві.

А до того мені особисто ніяк не імпонували наші політичні стандарти взагалі. Доктрини нашої емоційної, відрухової, механічної політики мене разили. Як не розумів я й ідеологічної політики, побудованої на пристрастях, де кожна не стандартна поведінка обов'язково розцінювалась як єресь.

Але в цей час з усім цим треба рахуватися, особливо на цьому терені, де ще не було взагалі ніякої політичної традиції, а мали місце лише певні невиразні імпульси, що мали замінити політику .. . Взагалі морочлива справа ... Не хотілося встрявати у цей комплекс молодечих розгр на ґрунті вождівства, що засадничо перечило моїй засаді політики як логіки, договору, законності.

Засадничо весь курйоз у тому, що здебільша природа нашої людини не витримує політики як політики, як мистецтва керування державою, як розв'язання проблем, як політичної поведінки взагалі. На цю тему написано гори книг, починаючи з Арісто-теля, це тема ясна і зрозуміла, але не кожне суспільство має дар користуватися цією ясністю.

Наша теперішня поведінка, а можливо, і поведінка взагалі, мало скидалася на політику, це був скорше певний газард. змагання за догму, виконання вимог декалогу віри. Витворився певний жарґон мови —

терміни, поняття, діалектика. Не так висловлене речення, не так вжите слово ставило людей у ворожі позиції, дармащо між ними засадничих різниць не було. Зловживання словом "світогляд" доходило до безглуздя, філософія "принципо-вості" набрала виразу параної, політрукство ставало зморю, основна мета губилася у мряковинні забобонів.

Ми мали безліч курсів "ідеологічного вишколення", але ні одного курсу шоферства — в результаті ми були перерозвинені морфологічно й недорозвинені практично, кожна конкретна проблема ставила нас у становище безпорадності, кожна незалежна поведінка вважалася злочином.

Туму не диво, що Демо-Довгопільський був мною розчарований. На його мові це звалося "опортунізмом", "сидіти на двох стільцях", "не мати виразного світогляду". На щастя, всі ці терміни мене мало зворушували, я свідомо не брав їх до серця і робив своє діло. Спочатку це не давало ефекту, бо довкруги були самі "принципіялісти", але згодом, коли прийшло до справжнього діла та коли умови життя стали складнішими, це дало дуже гарні наслідки.

А тим часом я лише потішив Довготгільського, що на песимізм нема причини, що в скорому часі ми будемо мати повні руки доброї, корисної роботи.

Бо вже цього самого вечора, у розмові з моїм першим знайомим на цьому терені Степаном Скрипником виникла думка, що я не маю потреби аж надто поспішати до Києва, що тут також широке і вдячне поле діяльності, першим нашим завданням є організувати добрий пресовий орган і саме для цього я тут ідеально надаюся. Газету й видавництво. Є тут для цього потрібна матеріальна база. Тут збереглася частина друкарні, де друкувалися більшовицькі видання, залишилися чималі запаси паперу, як також чимала кількість технічних сил, які потребують роботи. Розуміється, я мріяв про Київ, але ця конкретна думка видалася мені також привабливою. Коли ще там Київ, а тут уже діло. Засадничо ми на цьому й погодилися.

Цього ж таки вечора прецікаве знайомство з групою людей Київської кіно-студії, які прибули сюди напередодні мого приїзду і оселилися якраз насупроти мого тимчасового приміщення. Режисер Іван Петрович Кавалерідзе, його асистентка по монтажу Тетяна Федорівна Прахова, кінооператор Іван Іванович Шеккер і дружина Шеккера Віра Михайлівна.

Справді інтригуюче товариство — частина фільмової групи Кавалерідзе, яка в Карпатах робила фільм "Пісня про Довбуша", тікала від війни до Києва, під Дубном біля села Птичого була перейнята німцями, зазнала багато пригод і ось аж тепер добрела сюди. Полікарп Васильович приділив їм цілий порожній будинок, що належав колись репресованому докторові Могильницькому, де вони й оселилися.

Наше знайомство було винятково просте й винятково приємне. Вони, до речі, випадково вже знали про мене з оповідань одного селянина з Панталії біля Дубна, у якого вони деякий час мешкали. Іван Петрович — високий, тяжкуватий, з кістлявим характерним обличчям, сивавим волоссям, займав окрему невелику кімнатку. Ми зустрілися, як старі друзі, по кількох хвилинах розмови ми вже мали багато спільних зацікавлень — кіно, література, спогади... Я засипав його питаннями про Київ, про відомих людей, він багато про це знав і багато міг оповісти.

Мене цікавила також його власна особа — один з перших піонерів українськог фільму ще перед першою війною, з часів так званого ательє "на Сирці" біля Києва, найвидатніпгий після Довженка майстер кіномистецтва, творець таких фільмів, як "Коліївщина", "Перекоп", "Злива", "Штурмові ночі", "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм" і багатьох інших, як також видатний скульптор, автор чисельних скульптурних праць. Тетяна Прахова, спочатку акторка у фільмах "Земля" Довженка, "Транс-балт" Білинського, пізніше видатна кіномонтажистка у фільмах О. Довженка, І. Кавалеридзе, І. Аненського, І. Савченка. Вона працювала над такими фільмами, як "П'ятий океан", "Прометей", "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм", "Богдан Хмельницький" ... Іван Шеккер — один з визначних кінооператорів, учень славного Дмитра Демуцького, співторець чисельних відомих фільмів

... І, нарешті, його елегантна дружина Віра, яка працювала в кіностудії як секретарка.

Для мене всі вони були винятково атракційною появою, я був жадібний на людей з Києва такого стилю, мені хотілося їх пізнати і багато від них довідатися. І я їх зрозумів. Ми розумілися взаємно. Ми зустрілися, познайомились і стали друзями. На довгі часи.

Не можу сказати, коли від'їхав на свою Січ отаман Боровець, він мав багато власних справ, і ми скоро втратили один одного з поля зору. Тим більше, що весь мій другий день був до вінця виповнений зустрічами, знайомствами, нарадами, плянуваннями, а також підготовкою до виїзду, спочатку до міста Крем'янця, де я свого часу вчився в гімназії, а після до села Тилявки, біля Крем'янця, де жили мої брати й сестри. Я був весь готовий, затримка була за автом, яке мало звільнитися для нас аж завтра.

А взагалі проблема комунікації у ці виняткові часи була дошкульно складною, потяги для цивільних ще не ходили, ніяких інших публічних засобів пересування також не існувало, коней після двох з половиною років совєтського господарювання залишилося дуже мало, а тому доводилося або йти пішки, або користатися тими дуже нечисельними приватними, звичайно, нелегальними автомашинами, що їх декому пощастило якось затримати, але для них завжди бракувало пального, яке розцінювалося на вагу золота. Використано невеликі запаси бензини й оливи, десь випадково залишені совєтами, випомповувано з залишених цистерн, з розбитих танків. Міська управа мала, деякий свій запас цього нектару, інколи щастило їй дістати щось від німців, але засадничо німці ніякого пального для потреб місцевого населення не відпускали і дозволів на вживання машин не давали. А коли ці машини дуже зрідка ще їздили, — їздили переважно нелегально, півлегально на різні підроблені або фіктивні дозволи. Навіть міська управа на дві свої машини не мала постійних дозволів, а користалася лишень тимчасовими від місцевого коменданта або своїми власними, які німці не завжди

визнавали. І то користалася такими машинами лише дуже нечисленна кількість щасливців, до яких хотів також належати й я.

Бо все таки завтра їдемо ... А увечорі цього дня на помешканні С. Скрипника, який жив недалеко від Бульбів, відбулося інтригуюче прийняття. Розуміється, запрошені також наші київські гості. Винятково хвилююча зустріч людей, поділених різними забобонами доби, на тлі великої війни, які зійшлися з різних кінців світу і одразу на перший погляд відчували між собою глибоку людську приязнь. Ніяка доба, за винятком хіба середньовіччя та еспанської інквізиції, не була так перевантажена трагікомічними забобонами у між людських взаєминах, як наша, а тому людина виривалася з-під того морального бруду, як тільки могла. Ця моя перша зустріч з людьми "з того світу" була виповнена по вінця дуже інтимними, глибокими й щирими переживаннями, які хотілося висловити назовні якоюсь особливою мовою. Пісня, музика, танець, радісний сміх — ось мова, що нею найлегше говорити в таких випадках, а тому невелике помешкання Степана Івановича було виповнене саме цією мовою, відчувався ідеально добрий настрій, всі хотіли вирватися з війни, з ідеологій, з пересудів, бути людьми між людьми. Пригадується чудова Віра Шеккер з її креольським, кокетливо-усміхненим, дискретно-приманливим, дуже жіночим обличчям, з блискучими, кольору бурштину очима, з буйним каштановим волоссям. І з її "Чубчик, чубчик кучерявий", якого вона виконувала з такою пристрасною експресією і такою вибагливою ніжністю. Або знов пригадується Таня Прахова — гостра протилежність Віри: на-пружено-спокійна, внутрішньо-схвильована, з чудовими великими і глибокими карими очима і свіжими, яскравими рум'янцями на алябастровобілих щоках. У ясночервоному светрі і чорній сатиновій сукні вона творила ідеальний модель для картини стилю Ренуара — поєднання українсько-чорноморського і французько-провансальського типу.

Іван Петрович Кавалерідзе був спокійний, рівний, зовсім непитущий, але однаково товариський, повний гумору, а коли почалося змагання у співах, він своїм невеликим глухим голосом дуже гарно виконав "Чорноморець, матінко, чорноморець", і ця пісня в його інтерпретації

залишилася в моїй пам'яті на все життя. Натомість Іван Іванович Шеккер — худорлявий, легкий, по-своєму елегантний, не виявив ніяких музичних талантів, натомість побивав рекорди у виконанні танго, чи то з Танею Пра-ховою, чи з господинею цього дому, дуже гарною пані Лідою.

А взагалі це був чудовий вечір, було багато розмов, сміху, і це протягнулося до пізньої, дуже гарної української ночі. Неохоче розходилися додому під спів білоруської "Бувайце здарови", що її, здається, фаворизував Степан Іванович.

А вже другого ранку, біля дев'ятої години, у товаристві Івана Шеккера, з його неодмінною советського виробу "Ляйкою", авто міської управи бадьоро мчало нас хвилястою асфальтовою дорогою в напрямі Дубна. Перед нами рівно сто кілометрів віддалі: до Дубна шістдесят і далі ще сорок. Наш шофер розуміє своє діло, він добре виконує своє завдання, яке кінчається десь там у Крем'янці. Він там нас залишає, і вже далі до Тилявки я маю шукати іншого транспорту. Цього самого дня він мусить бути у Рівному...

Як звичайно, зворушення велике, я все таки, признаюсь, творіння сантиментальне, за мною чимало пережитого, було досить часу розгубити ті різні залишки минулого ... Але ні. Вони цупко тримаються мого нутра і при кожній відповідній нагоді безсоромно зловживають своїм правом.

Але далєбі це не звичайна подія — зустріч з рідними по такому часі, величезна несподіванка, бо вони ж напевно цього не чекають. І кого там застану? Кого ще знайду? До кого звернуся в Крем'янці? Чи мене ще там пам'ятають? Питання, самі питання, а одночасно острахи і враження, краєвиди, настрої. Хочеться все затямити. До речі, ласкава жнив'яна, з серпанком погода і гостре відчуття рідної стихії.

Їдемо переважно мовчазно, нема теми, все в почуттях. Шеккер помітно вдоволений, для нього це нова пригода у серії інших чисельних

пригод, відколи вони, на другий день вибуху війни залишили Жаб'є в Карпатах. Весь цей час вони в дорозі до Києва. Полон, фронт, німці, небезпеки, чуже середовище. І, можливо, це вперше почуття певноети та міцнішого контакту з оточенням.

Година часу — і ось Дубно. Безцеремонно лишаємо його праворуч, круто повертаємо ліворуч, дорога гіршає, починається курява, але годі на це зважати. Наша мета Крем'янець, минаємо села, городи, соняшники, коноплі. Коли я бачив це? Давно. Минаємо Кам'яницю, в'їжджаємо у Смижський ліс — місце шкільних наших пікніків, а тепер дорога завалена німецькими і советськи-ми розбитими машинами, які валяються безладом, мов сміття. Немає часу, вперед!

Це не наш клопіт, маємо свої завдання і біжимо їм назустріч, ось вирвалася і розгорнулася перед нами остання сторінка нашої епопеї — Білокриницька долина, ген аж до Крем'янецьких гір на півдні і до річки Ікви на заході, пам'ятна мені ще з першої війни, коли тут стояв фронт і звідси постійно доносилися до' нас гарматні перегроми. А ось знову знані казарми, що чомусь мене цікавили, за царя якийсь кінний полк, а за поляків 12 уланський з малиновими обводами на рогатівках. Як це все гостро тримається в пам'яті — занедбаний воєнний собор, знайомі крейдяні, всипані кременем поля, зелені луки ... І той самий Крем'янець — колиска мого юнацтва, захований в долині, як якийсь скарб, з його маленьким залізничним двориком, з якого я не раз кудись виїжджав і останній раз виїхав одного сьомого березня. За той час наша планета зробила чотирнадцять своїх оборотів довкруги сонця, як доказ, що ніщо не стоїть на місці і кудись спішить, як і наше авто, яке має свою орбіту також ... Воно повертає ліворуч і сповільнено стрибає по не дуже рівній кам'янистій вулиці в напрямі міста. По дорозі кілька об'єктів: отам далі будинок, де мешкала моя велика любов Станіслава Грудзінська, мешкання моїх приятелів по школі Сергія Снігура й Василя Тимофієва, ресторан Отави, де ми зустрічалися, і невеличкий в'язничний будинок, що свого часу виправляв мої українські гріхи. Але нема часу. Авто швидко біжить, це лише хвилини, вже ось стара дерев'яна церковця між

каштанами та липами, а ось і Василіянський монастир, де була духовна семінарія ...

А далі вже Крем'янець, вузька вулиця, яка звалась Широкою, низенькі будиночки, все постаріле, все мале, все сіре. Киди далі? Просто! На Костельну вулицю, де було моє останнє мешкання.

І коли ми зупинилися на перехресті біля старого колодязя з великим колесом, я побачив невеличкий будинок за парканом з двома вікнами, що здався мені малим, постарілим — "будинок Куцикевичів", знаних колись міщан, у яких ми з Павликом Да-нилевичем, винаймали кімнату. Тут же, у дворі, їх другий дім, двоповерховий, колись червоний, тепер кремової барви, недоброї пам'яті, бо в ньому містилося саме те огидне повітове староство з його "офензивою", де нас часто карали за різні наші українські гріхи. Хіба зайти і поглянути на колишнє мешкання та привітатися з старими знайомими. Знайома фіртка, східці до ганку, скляний ганок .. Але жінка, яка мені відчинила, не знає ні мене, ні Куцикевичів .. Вони ту давно вже не живуть, правдоподібно їх вивезли. .. Не випадає пояснювати чого мені треба, тому питаю лишень, чи не знає вона тут ресторану, де можна пообідати. Ресторани там у місті, але тут поблизу, у ліцеї, нова їдальня. Це зовсім близько ...

Вирішуємо цією радою скористатися, це справді зовсім близько, йдемо всі троє вузьким хідником попід залізною огорожею колишньої садиби Галяницьких, не вірятьея, що це дійсність, бо колись могло таке лише снитися, але зараз мури і вежі ліцею виразно свідчать, що це не сон. Цим хідником я багато ходив, головне до школи, — цікаво чи існує ще той ветхий "будинок Ба-кімера" на Директорській вулиці, ген там далі аж "під горами", у якому містилася наша вбога "Українська мішана приватна ім. Івана Стешенка гімназія" з її імпозантним директором Сергієм Уліяновичем Міляшкевичем. Такий гострий спогад — учителі, товариші ... Найпопулярніший наш математик Василь Пилипович Кавун, великий наш татор латини і української літератури Віктор Андрійович Гнажевський, бурхливий історик і географ Куц, блискуча вихователька і вчителька французької, красуня Катерина Леонтіївна Міляшкевич ... І

інші, й інші. Де вони і що з ними? Багатьох уже нема, а інші розсіпані по цілому світу, і як цікаво було б когось ще тут зустріти. Де наше "Юнацтво" з його журналом тієї ж назви? Андрій Уданович, Анатолій Чорнобай, Сергій Цикуцький, Павло Заяць, Антін і Володимир Гакени, Павло Білосюк, Федір Гаврилук... І інші, й інші ... І моя бен-тежлива Станіслава Грудзінська з її романтично-трагічним фіналом, що в дев'ятнадцять років поповнила самогубство разом з своїм нареченим... Саме оцим хідничком стільки разів ходив з нею, бо там трохи вище, напроти парку "Тіволі", вона наймала невелику кімнату з білими серпанковими занавісками на двох малих вікнах з виглядом на парк.

Тоді ще тут була Польща в її перші роки відродження, з величезною жадобою можливо скорше знищити нас як народність, як казав її один міністер на ім'я Грабський, який мав за двадцять п'ять років обернути нас на поляків. За царя у цьому ліцеї Чацького містилася славетна Волинська Духовна Семінарія з її духовним училищем та єпархіяльною школою для дівчат, за революції тут почалася наша гімназія, за Польщі все було вигнане геть і вернувся знов ліцей Чацького.

Ми в той час мали дуже небагато місця у цьому просторі, всі вулиці, написи, уряди, школи — все було виключно польське ... Єдина наша гімназія якось трималася, але дуже вбого, без права, без засобів, без належного приміщення, під постійним наглядом і терором державної адміністрації. Всі ми були на списку "непожондних", наші дипломи не були дійсні, щоб перейти до вищої школи, треба було робити додаткові державні іспити з дуже суворими вимогами, з наміром нас "різати" ... Але й ті, що проходили крізь те вухо голки, не завжди могли потрапити до вищої школи в Польщі. Залишалася заграниця, на яку рідко хто з нас міг собі дозволити ...

За советів це все знову радикально змінилося. Зник ліцей Чацького, появилися інші середні школи і також музей Волині.. А тепер ще примістилася тут і Жіноча служба Україні з їдальнею. Війна обійшла це містечко порівняно безболісно, все стояло на своїх місцях ...

Казали, що десь там за містом впало кілька німецьких бомб, бо при відступі поляків тут деякий час перебував їх уряд з міністром закордонних справ Йозефом Беком. Але це лише спогад . . . Тепер тут інші порядки. Наприклад, вулиця, на якій ми зупинилися і яку я знаю як Костельну, тепер носить назву Симона Петлюри, а над входом до їдальні Жіночої служби Україні повівають два жовто-сині прапори. Всі написи крамниць українські . . .

Наближаємося до їдальні. .. Входять і виходять люди. Входимо також ми. Старовинна будова, грубі мури, склеплена стеля, коридор, двері ліворуч, простора кімната, праворуч столик, а за ним гарна повновида дівчина у пишній вишитій сорочці продає талони на обіди.

Підходимо до столика і просимо три талони. А хто ми є? Це їдальня лише для службовців міста. Називаємо себе і даємо пояснення. На це дівчина лише глянула на нас, нічого не сказала, раптом встала і вийшла до другої кімнати. Ми здивовані і не певні, чи дістанемо обід.

І раптом зчиняється несподіване... Появляються якісь люди, а між ними якийсь дуже мені знайомий добродій з сивиною, який рекомендується як голова міста і питає:

— Чи ти мене, Власе, пізнаєш?

— О! То ж це Бригадир! Дай Боже! — і ми кидаємось чоломкатися.

Це був Трохим Бригадир, мій шкільний однокласник, інженер з Данцігської політехніки. Він офіційно від імени міста нас вітає з приїздом, Шеккер негайно хапається за свою "Ляйку". А тут нова несподіванка: передо мною незабутня Катерина Леон-тіївна Міляшкевич, яка рекомендується як голова Жіночої служби України. Вона лише трохи змінилася, але все ще молода й еле-гантна. Вона говорить до мене не по-російськи й не по-французь-ки, а зовсім гарною моєю рідною мовою, якої вона за мого часу ніколи не вживала. І все нові та нові несподіванки.

Начальник округи Іван Міщена, начальник господарського відділу Леонтій Мальчинюк, начальник транспорту Сергій Снігур, самі начальники, а всі разом однокласники моєї гімназії, самі чоломкання, а при тому Шеккер, який старанно орудує своєю "Ляйкою".

Справді щось приголомшуюче. А за хвилину головна зала їдальні обертається в бенкетну залю, зсуваються столи, прикриваються білими скатертинами, появляються смажені курчата, пляшки, квіти, і ось я за головним столом, праворуч Катерина Леонтіївна, ліворуч Трохим Бригадир, довкруги друзі й гості, наливаються чарки, виголошуються тости, на мене звернені всі очі, я мушу щось сказати, від хвилювання не знаходжу слів, ситуація виглядає скорше на чудо, ніж на дійсність, і коли б не так наглив час та коли б ще сьогодні я не мусів бути в Тилявці, — хто зна, чим би все це скінчилося.

Так, я мушу їхати, мої друзі з цим погоджуються, але Катерина Леонтіївна заявляє, що в них завтра має відбутися ще якийсь бенкет і я мушу на ньому конче бути. Це ж бо час самих бенкетів . . . Отже, до завтра!

Тим часом наш шофер повертається назад до Рівного, і я мушу роздобути інший транспорт. Це тут не проблема. Сергій Снігур заявляє, що весь його обласний транспорт до моєї диспозиції, і я негайно дістаю візника на весь час мого тут перебування. А поки це полагоджується, ми цілим гуртом начальства йдемо від уряду до уряду, від вулиці до вулиці, де мені показують здобутки нового режиму. За моїх часів все це було таке чуже, а тепер, диви: і Шевченко, і Франко, і Хмельницький, і Мазепа, і Петлюра, і різні установи, навіть фабрики, наприклад, тютюнова, де я дістаю гарний подарунок — папушку тютюну для моїх київських друзів. І ще одна несподіванка: мене ведуть ген далі на Туніки, і там на перехресті двох вулиць на стовпі бачу табличку з моїм скромним прізвищем. Розуміється, зворушення велике, головне несподіване, можливо, перша нагорода за "Волинь" від Волині — зелена, кучерява вуличка, по якій колись весняними вечорами ми робили прогулянки і на

якій, у помешканні Чорновая, була головна квартира нашого "Юнацтва"
... .

Шеккер шкодує, що не має при собі фільмового апарату, бо це варто зафіксувати, і тут же вирішує їхати до Рівного, щоб завтра вернутися з апаратом.

Мені це дуже до речі, бо хочеться лишитися самому, мені ніяково переживати своє зворушення при свідках. Ніколи не забуду цього дня і цих вражень.

Як також моєї подорожі далі візником... Третя година по обіді, легка бричка, запряжена парою гарних гнідих коней, повільно піднімається вгору кам'янистою дорогою попід горою Боною з її руїнами замка, в напрямі сходу. За мною лишається знайомий краєвид долини зі схилами гір, умаяними садами, гаями і білими точками розкиданих будівель. За топографією це одно з найкращих місць Волині. Передо мною п'ятнадцять кілометрів дороги, на якій немає місця, до якого б не торкалася моя нога. Безліч разів по ній їздив, а ще більше ходив у час, коли явища сприймаються винятково гостро, коли наша свідомість знаходиться в ембріоні, коли все ще лише загадка. Дитина тисячолітнього села, яка рветься до міста, яка з болями виривається з свого середовища. Весь той зачумлений духом неволі клімат — чужий, ворожий, холодний, Дамоклів меч постійного втручання чужої поліції, з містами, у яких лишень базарні сидухи та ярмаркові дядьки говорили твоєю мовою. Ганебне, нестерпне становище! І це тут, на цій дорозі, найбільше було пережите, як також тут зародилося бажання "йти на Захід" і шукати там відповіді. Я був завжди в гострій опозиції до сковородинського "не шукай щастя за морем", бо яке щастя між людьми, які не потрапили зформувати норм вищого рівня, відцуралися міста, торгівлі, промислу, підприємств, індустрії, замкнулися в колі найнижчих інтересів і лишень віками безсило нарікали на якусь абстрактну долю, яка ніби завинила в їх становиші. До чорта з таким щастям! Ніхто і нічого нам не завинив! Завинили ми самі! Завинив передусім я! А тому я мушу знати чому. І питати там, де є відповідь.

А тому я йшов на захід, бо наша домашня розв'язка питання мене ніяк не переконувала. Ні царі, ні Ленін, ні Пілсудський не йшли по лінії свободи, я ще тоді не знав Лінколна, але я вже цілковито розумів, що свобода явище неподільне. Рабом є не тільки той, що кориться, але й той, що неволить до покори. Це загальний неподільний клімат рабства.

Чи знайшов я відповідь на Заході? Засадничо так. Передусім я виразно зрозумів, що свобода це творення вищих і найвищих форм життя, це моральна незалежність духа, це нестримне прагнення до космосу. Вільний тільки той, що перемагає хаос. В дусі, в мисленні, в діянні. ..

Не можу сказати, чи їдучи до Тил явки, я про це думав, можливо, що я не мав на це часу, правдоподібно я був до вінця переповнений лише емоціями. Я безконечно вдивлявся у простір, мене цікавила кожна подробиця, десь там далеко в мені яскравими барвами барвіла молодість, дуже гостро виступали з глибини спомини минулого. Моя дорога майже порожня, я сиджу на задньому сидженні брички без речей, без нічого, так ніби я виїхав на якусь прогулянку, перед моїми очима спина візника у якійсь військовій вилинялій блюзі і хвості коней, які йдуть, повільно вицокуючи по камінню.

Дуже рідко зустрічав когось і один тільки раз зустрів людину, яку пізнав, — старий різник Чернов з борідкою на подобу Леніна у приплюснутій кепці. Він купував у мого батька худобу, і мені захотілося з ним поговорити. Зупиняю візника, звертаюся до нього, називаю себе, питаю, чи він пригадує це прізвище.

— А! Пригадую! Олексей!

— А я, — кажу, — його син.

— Його син? А котрий?

— Той, що вчився в гімназії...

— Міляшкевича? А, знаю! Що втік до Чехії і пише книги. То це ви? А звідки?

Коротко пояснюю, він зацікавлений, ставить питання: а що там, а як там, а що буде, але у мене так мало часу. До побачення! їдемо далі, а старий Чернов стоїть і дивиться нам услід. Візник пояснює, що він тепер дуже бідно живе, хоч син його при советах був на якомусь видатному становищі.

Їдемо далі, минаємо приміське село, яке ми звали "Міщани", скоро лишаємо биту дорогу, що прямує через Людвищі на Шум-сько, і звертаємо ліворуч униз до глибокої долини. Зліва село Чугалі, праворуч поля. У деяких місцях ще дожинають пшеницю, і кбли ми зустрічаємо женців, вітаємося: "Бог-поміч". На що нам відповідають: "Спасибі". І дивуються, що це за така бричка тут появилася. Дорога м'яка, не мощена, за останні роки звужена, поволі виїжджаємо на друге узгір'я долини і вже їдемо рівниною, по якій за моїх часів було багато дубів, гайків, розкиданих хуторів, тепер же тут майже голе, порожнє поле. Зліва колись стояв темний мур "Казьонного лісу", тепер той мур також зник. Робиться сумно, що наша земля так оголюється і її краєвиди стають ще більш однотонними, ніж були раніше. Я знаю, що там зліва в долині село > Башківці, а просто перед нами, також у долині, — Ти л явка.

Це не моє родинне село, ми приїхали сюди 1913 року з Дерма —ня, тоді на Дубенщині, але я тут виростав, виходив початкову школу, пережив юнацтво і зберіг багато спогадів та переживань.

Село, як здебільша села цього повіту без особливого минулого, невеликої культури, малозаможне, понад триста дворів, стара дерев'яна церква, маленька на три кляси "церковно-приход-ська школа", поміщицька садиба, монопалька, або "шкальня", і жидівська родина

торгівців Зільбербергів. За минулі роки тут збудовано нову церкву і нову школу.

Розляглося село на північному схилі долини з вигоном, по якому ліниво протікає невелика брудна річка з замуленим ставом, невеличким млинком, рядом головатих верб і табунами гусей та качок, які наповнювали долину рухом і гамором. Протилежний, північний схил був покритий гаєм, далі садками, городами й квітниками, між якими білили "панські покої" — колись гарні і пишні, тепер не існуючі.

З моєї родини жили тут два брати — Василь і Федот, і дві сестри — Катерина й Василина, які вже мають свої родини. Тут також має свій хутір найстарший брат мого батька, мій улюблений дядько Яліеєй, з своїми синами Василем і Григорієм. Останній загинув недавно у відомих львівських в'язничних масакрах.

І як звичайно турбує питання — хто там ще є з рідних і близьких? Покищо по дорозі не бачу знайомих облич, вітаюся з зустрічними: "Добрий день" або "Бог-поміч". На полях скрізь косарі та женці, жнуть і косять старим знаряддям, знайомим мені ще з часів дитинства, коли я брав у цій роботі активну участь. П'ятнадцятилітнім хлопцем я вже цілими тижнями косив грабками овес, ячмінь, гречку разом з дорослими косарями.

Ще один пагорбок — і тоді перший хутір нашого села, що зветься "Богів", бо його колишній власник мав вигляд Саваофа, як його малюють на іконах... І нарешті саме село! Здіймаю капелюх і мовчазно вітаю його згори, звідки видно усе протилежне узгір'я, усипане хатами, серед яких бані двох церков.

Я завжди хвилювався, коли вперше бачив щось надзвичайне: високі гори, море, Берлін, Париж, Рим, Дрезденську галерію, але я не думав, що це саме село, яке я стільки разів бачив з цієї самої гори, викличе в мені таке зворушення. Мені хотілося сказати візникові, щоб він скоріше їхав,

або зіскочити з брочки і бігти назустріч тим хатам. Хапаюсь за свій "цайс-ікон" з наміром зафіксувати це перше враження, що мені одначе не дуже щастить, бо не маю відповідного устаткування для зняток на далеку віддаль.

А вже їдучи через село, весь час зустрічаю знайомих, і тут не можна минути їх, щоб не зупинитися і не кинутися в обійми. Це переважно самі приятелі, з якими я разом ходив до школи, пас худобу, влаштовував читальню, театр, кооперативу, бавився на музиках. Дуже знайома колись не мощена, а тепер вимощена камінням вулиця з тими знайомими, постарілими хатками. Ось та маленька, з трьома вікнами і малим ґанком, крита соломою, "наша школа", у якій я здобував свої перші знання. Тепер школа має інше приміщення, а ця виглядає, як пустка. За школою, в городі, нова церква, ще далі — церковна садиба, сад і стара церква. Хати ті самі, що й колись, лишень постарілі, а їх солом'яні стріхи здебільша поросли мохом.

Поволі минаємо село, наближаються "наші дерманські хутори". Це тепер окрема частина села, заросла садами, а колись це були десять поселенців на чистому полі, яких мій батько вивів з Дерманя і які викупили землю у поміщика Петрова. Пригадую, батько мав з ними безліч клопоту, але тепер це найкраща частина села, удвоє побільшена, з гарними садами, городами, будівлями. Навіть, здається, не дуже торкнувся цього всеруйнуючий комунізм. Кажу візникові їхати скорше, щоб менше зупинятися, бо ось уже зовсім близько і наш хутір.

Я його ледве пізнаю. Це вже не хутір, це вже село ... Зо всіх боків сади і хати. Це густий, мов ліс, сад з високим висадом від дороги, де за моїх часів був лише зовсім молодий садок. Висока і довга здовж дороги дерев'яна клуня, з'єднана з мурованим хлівом критим брамою, яка зовсім закриває подвір'я. І зовсім тихо, брама зачинена, ніякого руху. Це ж бо п'ятниця 8 серпня, жнива, робочий день, всі напевно на полі. Злажу з брочки, відчиняю фіртку, входжу на подвір'я. Передо мною простора мурована, крита черепицею хата, перед хатою колодязь. І ніякого ніде руху. Відчиняю широку браму і кажу візникові в'їхати на подвір'я. Бачу,

входить із-за хати з городу підтикана, з оберемком якогось зілля незнайома молодиця, дуже здивована появою таких несподіваних гостей. Догадуюсь, що це жінка мого брата Люба, якої я ще не бачив, а лише знаю з листів. Підходжу до неї і називаю себе. Молодиця кидає своє зілля і радісно викрикує:

— Невже Улас! Боже, яка несподіванка! — і ми кидаємося в обійми. — Наші всі в полі! Біжу їх кликати! — і вона справді лишає мене і кудись біжить.

По короткому часі з'являється весь спотілий, загорілий від сонця, дуже подібний до нашого батька наймолодший брат Федот, а за ним двоє його малих дітей — дівчинка Лідія і менший хлопчик Віктор. Обійми, вітання, перші запити: хто є, кого нема. За винятком дядькового Гриця і старшого Василевого сина Володимира, який був у червоній армії і десь, мабуть, у Фінляндії загинув, решта всі дома і всі живі та здорові. Були колективізовані, але з цього села нікого не вивезли і всі господарства цілі.

Трохи згодом з радісним плачем вбігає наймолодша сестра Василина, за нею невдовзі її чоловік Василь Трифонкж з двома своїми малими синами — Лонгіном і Віктором. А там появився і найстарший брат, також Василь (у нашій родині аж чотири Василі), з своєю жінкою Ганною.

Але це не все. З'являються один за одним сусіди й інші селяни. Вість швидко рознеслася, і люди кидають працю і сходяться з усіх усюдів. Невдовзі ціле подвір'я заповнене народом: чоловіки, жінки, діти; безупинне вітання, багато незнайомих, які вже вирости без мене ... І безліч запитів про всіх і все, так що братова ледве вирвала мене з юрби, щоб щось закусити з дороги. Ми пішли до хати, але люди не розходяться. Навпаки.

їх все збільшується. У дворі, мов на весіллі, стояли гуртами й гупорили до пізньої ночі.

Щоб трохи звільнитися від людей і побути з родиною, залишаємо мого візника у Федота і з сестрою Василюю та її родиною заднім ходом, через сад, відходимо до її хутора. Там я заночував. Спалося небагато, сливе всю ніч прогугорили з сестрою, бо було про що. Василина, моя улюблена сестра, яку я залишив ще підлітком, вже без мене, дуже молодою, бо їй не було ще шістнадцять років, вийшла заміж за дуже здібного, також молодого хлопця, Василя. Це цікава, дуже працьовита пара, вони мали вже троє дітей — Лонгіна, Віктора і дворічного Володьку. З сестрою ми завжди дуже добре розумілися, вона відзначалася ясним, розумним і логічним думанням, завжди сприяла в моїй культурницькій роботі на селі, першою з сільських дівчат брала участь у аматорських театральних виставах, вважалася нашою "примадонною", і взагалі ми з нею мали постійний духовий контакт. Тепер вони з чоловіком мали невеличкий, під самим селом хутір, невелику, але гарну хатку і дуже упорядковане господарство. Були всі дані, що з них вийдуть добрі господарі, але прийшов комунізм — і їх надії розвіялися. Колгосп скоював всю їх ініціативу і не збуджував ніяких зацікавлень.

Від сестри я довідався про останні роки життя батьків та їх смерть. Мама померла у тридцять третьому році, порівняно ще молодою: мала всього лише п'ятдесят шість років ... Вона багато років страждала астмою, була перепрацьована, вмирала повільно і майже на ходу. Дуже сумувала за мною, хотіла ще побачитись, якась циганка наворожила їй, що я вернуся, і вона цією надією весь час жила. Але вмираючи, останнього дня вона попросила подати їй мою фотографію, що висіла на стіні, довго на неї дивилася, поцілувала її і, віддаючи сестрі, сказала:

— Неправду вона сказала ... Не побачимось більше ... — Того самого дня вона померла.

Батько помер три роки пізніше, багато років страждав на рака, мав тяжку смерть. Був також перепрацьований. Ціле його життя було виповнене працею на землі, громадськими справами і турботами "вивести в люди" своїх дітей. Моє письменство було для нього не дуже потішаючим явищем, він знав, що це "не дасть йому хліба", але за своєю

звичкою він мені в цьому не перечив. Мої батьки хотіли б бачити мене якимсь доктором чи інженером, а матері найбільше імпонувало щось як учитель чи професор... На жаль, ці їх сподівання не здійснилися. Помираючи, батько мав шістдесят шість років, і село справило йому дуже величавий похорон.

Наступного ранку цілою родиною ми поїхали на могили наших дорогих батьків, які були на невеличкому занедбаному кладовищі за селом. Два звичайні скромні насипи землі з великими дубовими хрестами... Трохи пізніше брат спорудив на їх могилах кам'яні пам'ятники, але покищо це виглядало дуже примітивно ... Ми помолилися над ними і вернулися додому.

Була субота, звичайний робочий день, але на наших хуторах було свято. Приходили й приходили святочно одягнуті люди, прибула ціла родина дядька Ялисея — Василь з жінкою Вівдею, їх сини Андрій та Леонтій... Появилася найстарша сестра Катерина з дітьми ... Прибули мої колишні приятелі — Кирило Ярем-чук, Софрон Приймає. Прийшов колишній наш поміщик, тепер дуже опущений народний учитель Роман Лех... Почалися гостини... Спочатку у сестри Баси лани, пізніше у брата Федота ... Було багато тостів, привітів і різних "Ой, ти Галю" та "Ой, ти хмелю", і коли б я не мусів ще сьогодні вертатися назад до Крем'янця, це протягнулося б до безконечности... Але я обіцяв бути сьогодні в Крем'янці з тим, що в понеділок повернуся назад до Тилявки.

Біля п'ятої години по обіді ми від'їхали, а вже біля восьмої вечора я був у великій залі ліцею, де стояло багато пишно прибраних столів, за якими було багато гостей, а в тому числі також німецьких військових з якимись трьома генералами. Це прийняття було влаштоване для німців, як подяка за звільнення від більшовизму. Такі прийняття в ті часи відбувалися по всій Україні, вони були щирі і спонтанні, але трохи згодом населення зрозуміло наміри нових окупантів, і щирість обернулася у велику ворожість ... З приводу цього Геббельс, у відомому своєму щоденнику роком пізніше (25 квітня) писав:

"Населення України на початку було більше ніж схильне вважати фюрера спасителем Європи і вітало німецьку військову силу якнайщиріше. Це наставлення змінилося цілковито протягом місяців... Ми вдарили росіян, а особливо українців заміцно по голові нашою манерою поведінки з ними. Удар по голові не завжди є переконливим аргументом, і це стосується також українців та росіян..."

Догадалися. Ліпше пізно, ніж ніколи. За наші прийняття для німців сердяться також у Москві і навіть у Варшаві, але ці не можуть зрозуміти навіть стільки, як розумів Геббельс. Політика Москви і Варшави до нас була завжди винятково ганебною, і коли б сюди прийшли не німці, а турки чи китайці, повторилося б те саме. Треба бути бездушним, глухим, сліпим і елементарно дурним, щоб цього не розуміти.

Багато нових зустрічей і знайомств. Ночував у старого знайомого, відомого на Волині кооперативного діяча Йосипа Жигле-вича. Оповідав мені про минулі роки Крем'янця, останні місяці польського панування, коли вони виарештували і вивезли до Берези Картузької багато (а в тому числі також і Жиглевича) наших людей... Про прихід більшовиків, нові арешти і нові заслання, розстріл без суду нашого спільного знайомого, відомого просвітянського і кооперативного діяча, посла до польського союму і учителя Семена Жука. Згадували моїх гімназійних учителів: Кавуна, Гнажевського, Куца і взагалі багато говорили, так що спання не було багато.

А вже рано появився Шеккер, який повернувся з Рівного з своїм фільм-апаратом. Несподівано появився в Крем'янці голова Українського Центрального Комітету проф. Володимир Кубійо-вич з своїм заступником Василем Глібовицьким, прибув також Степан Скрипник, появився відомий волинський діяч, колишній посол до союму і довголітній директор Луцької гімназії Іран Вла-совський, відомий інженер і громадський діяч Арсен Шумовський, лікарка і громадська діячка Ганна Рощинська, наша колишня учителька Катерина Міляшкевич... У цьому товаристві я провів цілий час до полудня. Оглядали місто, фотографувалися, багато розмовляли. Обідав разом з Шеккером у Жиглевичів, а по обіді нас

запросили знов до Жіночої служби Україні. Там чекало на нас велике товариство, переважно молоді, дівчат у пишних народних убраннях. Запляновано велику прогулянку в гори, яку Шеккер мав зфільмувати. До нас приєднався голова міста Трохим Бригадир, його заступник Кирило Крестямпіль, і ми великим гуртом через ліцейський парк простували в напрямі гір. Незабутня прогулянка серед чарівної природи, гаями, ярами з препишними виглядами на місто, з співами й забавами. Пригадалось юнацтво на цих самих горах. Чудове, молоде, барвисте товариство. Шеккер весь час орудував своїм апаратом, було багато сміху і жартів.

А під вечір того ж гарного погожого дня, переповнені чудовим настроєм, разом з Шеккером, тією ж бречкою ми поїхали знов до Тил лявки. Приїхали сливе затемна, ночував Шеккер у брата, а я у сестри, а рано весь наш чисельний рід зібрався у дядька Яли-сея на другому кінці села, за долиною. Мені було дуже приємно застати дядьки ще живим, здоровим і навіть бадьорим, не дивлячись на його ісімдесят п'ять років. Ціле своє життя активний, оптимістичний, обвантажений своєю господарською, а разом з тим громадською роботою, невтомний читач книжок, старий вправний ткач і добрий муляр, він і тепер ще не дармував, а працював по господарству, пас худобу, співав старих пісень, які він дуже любив. Мав він щиру, просту, добру, пряму вдачу і любляче вра-жливе серце. Його незабутня дружина, наша дядина Одарка, померла кілька років тому, але він все ще почував себе дуже добре, ніколи не скаржився на здоров'я. Може тому, що я ніколи не чув, щоб він на щось скаржився взагалі.

У дядька зібралось багато гостей, пригощалися, співали, ходили до сусідів. День, вечір і ніч минули дуже скоро.

А у вівторок нова гостина. На цей раз у сусідньому селі Угорському — нашому районovому центрі, де на нас чекало начальство цілого району. Це вже було урядове прийняття: бучний обід, тости, а після обіду великою кавалькадою поїхали назад до Ти-лявки, де на нас чекало закінчення цієї церемонії — парада імпровізованої районovої міліції, якою командував мій шкільний товариш Арйон Кухарук. Я стояв на ґанку

старої школи, а передо мною проходила колона наших хлопців, у звичайних домашніх одягах з жовто-синіми опасками на рукавах, які намагалися "тримати парадний крок". Оригінальне видовище: парада міліції, яку приймає письменник. Але це не була парада міліції, а парада серця, щастя й захоплення.

Та на цьому наші несподівані урочистості далеко не скінчилися. Головне чекало нас на другий день, у середу, у день нашого від'їзду з Тилявки. І зроблено це було так само несподівано ... Головним аранжером цього був наш чудовий молодий народний діяч і священник о. Палладій Дубицький. #

Втомлені парадними, гостинами, зустрічами, обвантажено численними подарунками, біля години десятої рано, після безконечних гарячих обіймів і прощань, ми з Шеккером нарешті вирушили назад до Рівного. Нас проводили численні наші родичі, а дорогою весь час ми мусіли зупинятися, щоб потиснути на прощання руки багатьом іншим сусідам і знайомим.

А коли доїхали до середини села, що проти старої церкви, побачили перед нами багато народу, переважно молоді у святочних одягах, з вінками квітів та збіжжя і різним господарським знаряддям у руках. Спереду цього зборища ми побачили застелений настільником стіл, на столі буханець хліба, солянка соли і пишній вінок з пшениці. За столом стояв о. Палладій, староста села Софрон Приймає з прапором і двоє дівчат у гарних народних одягах.

Коли ми наблизилися до них та зійшли з брички, о. Палладій почав привітальну промову, а після того одна з дівчат подала мені хліб і сіль, друга вінок пшениці, а разом з цим до мене підступило двоє хлопців, які

піднесли мене на схрещених руках і рушили вперед. За ними рушила ціла маса народу, яка почала співати мою улюблену обжинкову пісню "Живо, женчики, живо", яку я часто колись співав з моїми товаришами. Так усі ми разом пройшли здовж селом аж до громадського будинку, колись "громадського магазю", а тепер сільської хати-читальні. Я не почував себе дуже вигідно у цій позиції, але зворушення було надзвичайне. Стільки молоді, стільки вінків, усе те їх знаряддя праці і їх спів наповняли мене великим щастям, якого я ще не встиг до кінця збагнути. Ми дійшли до хати-читальні, увійшли до її середини, і тут я виголосив коротку промову, пригадавши колишню нашу роботу в цьому самому селі, подякувавши за таке привітання і таку чудову зустріч. А коли після цього — ми вийшли знову надвір, ми побачили нашу брчку, яка від низу до верху була завітчана вінками із збіжжя і квітів. Розуміється, весь цей час Шеккер мав досить роботи з своїм фільмовим апаратом. Після ще й ще зворушливе прощання, дякування, проводи аж ген за село і від'їзд.

Це було щось з тієї казки, яку нам інколи розповідає саме життя. Пригадується початок її. Мені було років дванадцять-тринадцять, я пас на полі корови і, як звичайно, завжди про щось мріяв. Між тим часто мріялося про далекі чужі краї, про людей, про світ, бо земля наша мало давала нагоди жити великим життям. Особливо у цих наших рамцях глибокої провінції, національного безправ'я і соціальної безпорадності. Бо хіба ніде на планеті так мало уявляли про історично діючий час, як серед мого середовища. Та маленька, крита соломю хатина, що на її ганочку я приймав параду міліції, з однією клясною кімнаткою, одним учителем, "трьома групами", кількома десятками випадкових школярів, які приходили сюди, як "упаде сніг", і відходили, як "сніг згине", не була школою, а хіба лише її символом. Сюди приходили не вчитися, а пізнати кілька знаків, щоб з них могли зложити свій підпис, або як "підеш у москалі" — могли нашкрятати додому "письмо".

Відколи ця школа тут стояла, ніхто ще не вийшов з неї грамотним, і треба додати, що й таких "шкіл" на так звану цілу, волость, що складалася з шістнадцяти сіл, було не більше трьох.

Розуміється, між нами були школені "батюшки", плекані поміщики, вчена інтелігенція ("пани"). У Крем'янці була гімназія, у Києві університет, у Москві "Художественный театр", у Петербурзі "Императорский балет". Був Достоевський, був Чайковський, був Менделєєв ... Але нічого цього не було у сфері мислення і діяння того оточення, в якому я народився і ріс. Ми перебували у стані історично задоволеної стагнації ... І, здається, мені першому вдалося це зрозуміти, а коли я це зрозумів — переборення і знищення такого стану стало моєю життєвою метою.

Це був складний процес, поки з мене, "истинно-русского малороса" і царського патріота, волею шевченківського слова став запорозько-український романтик, щоб пізніше стати просвітянсько-кооперативним реалістом. Я спігся з моїм селом, як кінь з плугом, ми брали приступом кожну хату і кожну душу, усю мою гімназіяльну мудрість я намагався перенести на моїх Кирилів, Савок, Корніїв, ми затирали різницю, створену темними віками поміж "паничами" о. Данилевича чи поміщика Леха і моїми босими Грицями, ми не ділилися ні на яких правих чи лівих, не вірили в які чудодійні амулети Марксів-Ленінів, а йшли всі разом до читальні, до кооперативи, на спортове грище, на вечорниці ... І не тільки читали Кащенко, ставили "На перші гулі", грали в футбол, сггивали "Ой, ти хмелю", але робили також цеглу, били камінь, возили колоди, мурували хати, мостили вулицю ...

І коли я цього дня по довшому часі прибув до свого села, воно вже було не колишнє село, а теперішнє. Різниця воно від решти сіл, як різниця здорова людина від хворої. А з огляду на те, що ми розогнювали не клясову, а скорше людську, національну, політичну, господарську свідомість, село було збережене від провокацій, взаємоненависті і доносів, а тому його не зумів розкласти більшовицький режим останніх років і воно найкраще зберіглося. Ми не ділилися на панів, куркулів, підкуркульників, між нами не було партійних гістериків, бомбастичних пропагандистів, паперових "героїв праці", а звичайні розумні трудові люди. Мій колишній товариш Кирило Яремчук, вроджений незаможник, якого я вчив арифметики, історії і навіть альгебри, став головним бухгалтером колгоспу, а наш колишній

поміщик і також товариш, Роман Лех, вчив колгоспних дітей грамоти. І все було в найкращому порядку.

Пригадується, як нелегко було свого часу намовити перших хлопців, щоб вони, замість горілки, виписали собі першу газету, щоб ходили не лише на вечорниці, але й до читальні, щоб, замість розбивати один одному голови, грали у футбол, робили вистави, будували кооперативу, але це було переможене, і коли мої товариші по праці пронесли мене сьогодні на руках, це не був випадковий порожній жест чи примха, а вияв тріумфу зробленого нами діла.

І роздумуючи над цим, я завжди пригадую думки Гоголя з приводу подібних справ: "Які нерівні, глухі, вузькі, непролазні, що зводять далеко вбік, дороги вибирало людство, бажаючи досягнути вічної істини, в той час як перед ним була відкрита проста путь, подібна до тієї, що веде до великої храмини і призначена цареві на чертоги. За всі інші путі ширша вона і осяяна всю ніч огнями; однак в глухій темноті пливли люди ..."

Нав'язуючи до цього, хочеться сказати, скільки непотрібних томів Леніна треба було написати, скільки треба було вимордувати людей, зруйнувати майна, щоб не досягти навіть того, що ми досягли в Тилявці, користуючись лише звичайним "здоровим людським розумом". Усе совєтське господарство засадничо не господарство, а складний, тяжкий, виповнений забобонами ритуал, видуманий кабалістично зформованими індивідуумами. Це культ, і, як кожний культ, він засадничо вимагав ентузіазму, фанатизму, жертви, але не логіки й розуму, а тим самим треба чекати від нього не "земних благ", а, дозвольте так сказати, благ небесних.

Однак до теми: наша завітчана брочка патетично в'їжджає до Крем'янця о годині, мабуть, третій по обіді, нас там уже ждали. Ми ж навіть забули, що маємо там замовлений публічний виступ і на нас вже чекає вщерть наповнена зала, колись модного "Інтимного театру". Та сама зала, у якій стільки доводилося вистояти "на гальорці" (задні стоячі місця) і буревійно оплескувати різні виступи: Комаровський,

Котко, Авраменко, Вертин-ський, Аверченко та інші, а потім ще різні збори, віча, курси. Тепер ця заля здається мені ганебно малою і безнадійно занедбаною.

А моє чергове підприємство особливо непривабливим. Попер-ше, влаштовують його сопартійники, тобто (мельниківці) "наші", тобто "проти", ніколи не почував я добре себе в цій ролі, а за останні дні вибився з неї цілковито. Подруге, це ще захоплення "визволенням", вимагається певних ритуальних фраз, які не проходять через горло, а потрете... Вже трохи досить паради і хотілося б відпочинку.

Але сталося. Говорив про відбудову господарства, потребу вияву ініціативи, торгівлю, освіту — виразно справи трагічно буденні і ніяк не письменницькі, а вже возсім не в дусі доби, бож Крем'янець і всі інші волинські міста виразно ігід контролем "узурпаторів" (бандерівців); вони вимагають конечно "визволення" ... Фатально невдала промова, але мені все таки плескали і всі вітали, за винятком хіба (мабуть, першої за цього режиму на Волині) газетки "Крем'янецький вісник", яка, як і годиться чесним "узурпаторам", не помістила про мої пригоди ні одного рядка, дармащої її редактор Аркадій Ткачук був не меншим моїм прихильником, як і всі інші. Пізніше я довідався, що все це сталося на "наказ згори", що я їм з приємністю вибачив, бо я дістав стільки "знизу", що ніяка "гора" мене більше не цікавила.

Але і на цьому наша епопея не кінчається. Не встигли вийти з "Інтимного", як нас вже чекало тягарове авто, що мало везти нас кудись далі. Заправляють нарадою Михайло Медвецький, Петро Остапчук, Євген Міцевич; все це, розуміється, чудові хлопці, але куди вони нас везуть? На цей раз не так далеко, яких двадцять кілометрів у напрямі Дубна, до села Верби. Чекає нас там знову повна заля, і я вже вдруге говорю про розбудову господарства, освіту і політику... Нас знову вітають, а після того, вже затемна, заходимо на вечерю, далєбі ми вже її заслужили. .. Дуже мила, приємна, сердечна родина Скрипнюків, великий, повний, блискучий стіл, як на Великдень, і три на диво співучі сестри ... І повно гостей ... Скінчилося це сливе над ранком...

Але вже другого дня їмо обід у Дубні... У мого прекрасного друга, начальника округи Олексія Сацюка та його чудової дружини Марії. На щастя, на цей раз без промов і без вітань, зате оповідання Сацюка винятково тяжкі. Оповів нам про масакру політичних в'язнів у лубенській в'язниці при відступі советів. Було просто в камерах розстріляно з кулеметів п'ятсот сімдесят людей. Сацюк був також між ними, але йому вдалося, сливе чудом, врятуватися під трупами. Мотив, що звучить тепер по всій

Україні і звучатиме так довго, поки житиме цей народ на землі.

По обіді тяжка, трагічно хвора "емка" Лубенської окружної управи з охами й ахами та постійним втручанням шофера до її мотора відвозить нас до Рівного. Велика радість. Вітаємося з нашими киянами, мов би ми вернулися з експедиції до Африки. Шеккер роздає подарунки. А увечорі в Полікарпа Васильовича офіційне прийняття.

НАРЕШТІ ДЕРМАНЬ

Справді, нарешті Дермань .. . Після десятка днів моєї Волині, які минули для мене, як одна мить.

Субота, шістнадцятого серпня, гарний, погожий жнив'яний день. Давно вже на цей день чекаю. Дермань для мене центр центрів на плянеті. І не тільки тому, що десь там і колись там я народився ... До речі, як оповідала мати, серед незвичних обставин — на весіллі дядька Омелька... Але також тому, що це справді "село, неначе писанка", з його древнім Троїцьким мана-стирем, Свято-Феодорівською учительською семінарією, садами, парками, гаями, яругами, пречудовими переказами та легендами.

А також і тому, що тут родилися, вмирали і знов родилися мої батьки, діди, прадіди і прапрадіди, з яких я знав лише діда Улі-яна та бабу Євдокію по материній лінії, а діда Антона та бабу Лу-кію — по батьковій.

Знаю, що мій прадід по батьковій лінії звався Кирилом, а прапрадід Йосафатом.. А прабабуня звалась також Євдокією . . . По материній лінії прадід звався Михайло Ру-дий-Мартинюк, а прабабуня — ще одна Євдокія, дочка ще одного Кирила.

Батько мій Олексій Данильчук-Самчук, народився 27 жовтня 1869 року, був одружений двічі, перший раз приблизно 1889 року, жінка його Марія з села Мизочика померла нагло 1899, залишивши двоє сиріт — Катерину і Василя. Другий раз він одружився 1900 року, жінка його, моя мати, Настасія з роду Руда-Мартинюк, народжена 23 грудня 1877 року. Від цього шлюбу було п'ятеро дітей — Петро, Пилип, Улас, Федот і дівчина Васеа, яку ми звали Василиною. Петро і Пилип померли на шкарля-тину, коли першому було три роки, а другому два. Обидва померли одного місяця, і я їх не пам'ятаю. Федот народився 1908 року, а Василина 1912.

Оце і є те коріння, що в'яже мене з Дерманем. Усі мої предки були хлібороби, за панщини кріпаки, за винятком одного з давніх предків Данила Гуци, який прибув на наш куток Запоріжжя ще за давніх часів. Оповідали, що за Хмельниччини, і що він був козаком. Мій батько залишив Запоріжжя (Дермань ділився на "кутки", і наш куток звався Запоріжжя) 1907 року і вибрався на хутір Лебедщину — п'ять кілометрів від Дерманя, де мав п'ять десятин землі. Згодом він помножив свою власність на ще одну десятину, а 1913 року залишив і це місце, переїхав до Тилявки, де вже набув чотирнадцять десятин.

А взагалі мій рід не походив з багатих. Мій дід Антін мав дев'ять десятин паншизняного наділу, але на них він мав чотири сини — Ялисея, Олексія, Омелька і Парфена, а до того дочку Лукію. Лише впертою й послідовною працею мій батько і мій дядько Ялисей набули більше ґрунту на Крем'яниччині, дядько Парфен залишився на нашій прабатьківщині, а дядько Омелько був відданий у приймаки до Півчого. Цей останній ніколи не був господарем, здебільша гуляв, байдикував, за революції був "за бідний клас" і належав в родині до постійної опозиції. З таких у нас звичайно рекрутувалася "савецька власть" ...

Не дивлячись на те, що мій батько мав лише "три групи" народної школи, а мати знала лишень три літери — А — як кроківка, Ж — як жук, і О — як калачик, вони намагалися дати своїм дітям кращу освіту, "посилати на вищі школи", з чого скористався лише я, бо решта моїх братів воліли зістатися дома і бути далі хліборобами. З синів мого дядька Ялисея дістав вищу освіту — історично-філологічний факультет Варшавського університету — лише Григорій, який пізніше був доцентом Львівського університету, десь 1940 року був заарештований і більше не вернувся.

Таке родинне тло мого Дерманя. І хоча мій батько залишив це місце ще перед першою світовою війною, я був тісно зв'язаний з ним духово і фізично значно довше, бо коли я скінчив 1917 року народну школу в Тилявці, я одразу перейшов "на вищі школи" до Дерманя, вступив до так званої двоклясової школи при семінарії, яка пізніше, за української влади, була перейменована на чотириклясову вищу початкову школу, з якої я мав намір перейти до учительської семінарії. Але 1920 року, коли я був у третій класі вищепочаткової школи, всі ці школи поляки нам закрили, і цього ж року я склав іспит до п'ятої кляси української гімназії в Крем'янці, якої не скінчив, бо перед самим закінченням мене покликали до війська. Наша приватна гімназія від рекрутства не звільняла.

Можливо також, з помсти за це я вирішив взагалі звільнитися від опіки "братів слов'ян" і стати бездержавним громадянином світу, скориставшись претекстом військової служби.

Але все це було... За царя, за війни, за революції, за перших років Польщі. То були винятково нерівні часи, повні зривів, змін, перешкод, труднощів. Ми не могли систематично вчитися, нормально розвиватися, надіятися на нормальну працю.

Але що таке Дермань тепер? Не бачив його добрих п'ятнадцять років. Час майже одного покоління. Горів бажанням скорше там бути... І взагалі я завжди любив "їхати до Дерманя", ще в дитинстві, коли ми їздили туди з Тилявки кілька разів річно з приводу різних okazji. Теперішня поїздка

має значення виняткове ... Вибралися ми втрійку: я, Степан Скрипник, Іван Шеккер, і ще шофер Трифом — маленьким автом Скрипника "фіят-польський".

Як звичайно, ми не знали, до кого їдемо, де зупинимося, правдоподібно, це мав би бути мій двоюрідний шваґер Семен Андру-щук, бо він найзаможніший і йому найлегше дати раду з такою ватагою гостей. Але з попереднього досвіду ми вже знали, що цим турбуватися не треба. Все населення країни було моїми рідними.

Виїхали в полудень, перед нами тридцять кілометрів не дуже доброї дороги, через Басів Кут, Здолбунове, Здовбицю, Лідаву, Гільче, Лебеді. Я, розуміється, як звичайно, переживав . . . Людина здебільша живе життям минулого, особливо раннього, початкового . . . Дитинство живе в людині від початку до кінця її життєвого кола, бо це найкраща частина її центру, вічно освіжаюча субстанція, яка утримує її в чистоті й оптимізмі. І грізний загартований в боях воїн, і одчайдушний злочинець, і мудрий старець у хвилини глибоких криз стають дітьми з іменням матері на устах.

А які вражаючі ті місця, які б не були вони скромні, де наше дитинство протікало. Кожна точка такого простору лишається в пам'яті, кожний звук, кожний настрій, кожна пора року, кожна зміна погоди ... І небо і земля, рослини і живі тварі, жива і мертва річ — все це лишається з нами назавжди.

Моє дитинство проминуло ось у цьому просторі. Бачу його виразно тому, що це місце було для мене заборонене. Це лежить ось там далі, зараз за Гільчем, починаючи з села Лебеді з його долиною, лугом, річкою, ставками аж до Дерманя. Швидко минаємо великий залізничий вузол Здолбунове, такий пам'ятний мені з часів революції. Тут відбувалися сутички різних сил того виняткового часу, які мене інтригували ... Минаємо села Лідаву, Гільче, минаємо Лебеді. Ці назви врізалися в мою уяву назавжди. Ось те саме Гільче, куди ми їздили "на Миколи" на "отпуст". А ось Лебеді, куди посилала мене мати за три верстви "до лавки" за "керосиною", сіллю, сірниками та оселедцями.

Типове українське село-присілок, розложене здовж долини з річкою двома рядами хаток з садками, городами й сіножатями. Воно не мало ні школи, ні церкви, лебедяни ходили за цими потребами до Дерманя, Гільча або Верхова, але вони мали добрий земський банк, а тому їх село виглядало заможнo. Тепер воно має також свою школу.

Минаємо Лебеді... І ось та моя Лебедщина — долина з лугами і річкою, де був одинокий наш хуторець з трьох будинків: хати разом з хлівом під одною покрівлею, клуні на мурованих з каменю стовпах насупроти хати і свининця, курника та дровітні під одною стріхою навпоперек ... Під пригірком, над дорожиною, з молодим садом і городом та виглядом на луг, на протилежний схил долини покритий молодим сосновим лісом і на млин з західнього правого боку. Чудове, затишне, поетичне місце, виповнене містерією перших дитячих вражень.

І от, повний спогадів, я наближаюся до того місця, і яка шкода, що я не сам і їду автом, а не йду босими ногами витоптаною стежкою здовж лугу, покритого зеленою травою, ромашками, коню-шинкою, Петровим батогом, від нашої криничини "з кадубцем" під вільхами з її дуже прозорою холодною водою, до цього ось місця, де стояв той хутір. Як добре було б побути тут деякий час з самим собою.

А що сталося тут за ці двадцять вісім років, відколи ми це місце залишили? Безконечно багато. Зникли не тільки всі ознаки хутора, але й ті ліси, що оздоблювали обидва схили долини, і ті верболози над річкою, і те стависько з його пишними очеретами, і навіть сама річка та млинок звузилися і зменшилися до не-впізнання. Яка шкода, що природа нашого краю так на очах бідніє і немає ніякої ради, щоб запобігти цього спустошення. Тепер тут усе довкруги виглядає, як один великий, стовчений вигін.

Ми зупинилися приблизно на тому місці, де стояв наш хутір, але все довкруги так змінилося, що я не мав певности, чи воно те справжнє. Поблизу на полі працювали люди, які, мабуть, були здивовані появою нашого авта в такому безлюдному місці, і я покликав чоловіка, щоб він

допоміг мені розібратися в ситуації. Він був здивований і зраділий, коли довідався, хто я і чого шукаю, бо він чув про мене, і про Скрипника, і про мого батька, і про наш хутір... Ми вже спільно розшукали те місце, нічого там не знайшли відмінного, лише Шеккер зробив при цьому кілька сротозняток, і одна з них була пізніше поміщена у першому числі нашої газети "Волинь".

Після цього ми поїхали далі, побіля "чеського млина", побіля того місця, де колись був млин і монастирський став, від яких не залишилося тепер ніякого сліду, через "Городне" до "Лисів" і виїхали на майданчик поміж семінарськими будинками і мана-стирем з його трьома старими липами, між якими все ще стояв пам'ятник, так званий Дволикий Ян, призначення якого не знаю і до цього часу. Це центр села, яке на кілометри, по ярах і горбах, розляглося на всі боки, неділями і святами тут звичайно великий рух, сюди сходяться дерманці з усіх своїх "кутків", колись тут крутилися каруселі і відбувалися малі ярмарки. А ось ті великі будови школи, в яких я побирав свою мудрість, і старовинний, оточений муром, з високою дзвіницею, монастир, з яким пов'язано стільки спогадів і пригод.

Зараз тут порожньо, безлюдно і тихо. І сумно. . На всьому помітне спустошення. Майже зникли чудові сади — сливи, яблуні, горіхи... Ясеновий гай під мурами і алея високих ялин за муром, які так гарно виринали з-за мурів і шуміли навіть при тихій погоді. Все це тепер зникло. Лише рештки дерев, лише пара смерек і занедбані будови з поржавілою бляхою дахів.

Мо поїхали далі побіля великої приходської церкви, зробили кілька зняток на тлі монастиря, пробували заходити до о. Куль-чинського, не застали його дома і поїхали далі на моє Запоріжжя.

Але доїхати туди модерними засобами комунікації не було простою справою. Це таки справді Запоріжжя, на горі, на краю села, за лугами та ярами ... Круті, не мощені, старосвітські дороги... Наша машина зо всіх сил намагалася вивезти, але "взяти" гору до Балабів їй не вистачило

снаги. На одному дуже критичному, бо вузькому й глибокому, місці вона одчайдушно загарчала, зупинилася і не пішла далі. Ніякі зусилля нашого прекрасного шофера не дали наслідків. Отже ми засіли, можна сказати, на середині дороги.

Розуміється, сама поява якогось авта в такому закутку була не абиякою сенсацією. З дворів, садів і городів почали збігатися спочатку собаки, за собаками діти, за дітьми жінки, за жінками чоловіки .... Несподівано появився і мій двоюрідний брат по материній лінії Андрій Рудий. Почалося пізнавання, дивування, чоломкання. Нам треба звільнити дорогу, яку ми зовсім затара-сували, поблизу була садиба моїх старих знайомих Шевчуків, і ми попрямували до них. Застали їх у клуні при скиданні снопів, і вони були дуже здивовані, що до їх двору ввалюється якась юрба людей, а до того ще й впихають якесь авто. Ще більше було їх здивування, коли вони побачили і пізнали нас, чого вони аж ніяк не могли сподіватися.

До речі, Йосип і Мотря Шевчуки обоє мають закінчену середню освіту, він учительську семінарію в Дермані, а вона спочатку вчилася у відомій жіночій гімназії в Острозі ("Острозьке братство"), а після закінчила гімназію в Крем'янці. Це жертви польської екстерміна цієї політики, яка їм обом, як українцям, заборонила працювати за учительським фахом, і вони мусіли залишитися при сільському господарстві.

Отже це хлібороби з нужди, але хлібороби прикметні. Мотря, дочка відомого в Дермані господаря Михайла Мартинюка, всі діти якого дістали порядну освіту. Найстарший його син Іван скінчив землемірство, молодший Федір, мій однокласник, закінчив медицину в Женеві. Всі вони визначалися як господарі, як люди громадської ініціативи, як фахівці. .. Вони мали гарно упорядковані господарства в селі і на хуторі і могли бути зразком господарювання взагалі.

Вістка про наше прибуття швидко рознеслася, подвір'я Шевчука повнилося людьми, переважно моїми співпастухами, спів-школярами, співпарубками Макарами та Архипами. Появився і Семен Андрущук аж

"із-за рову", до якого ми властиво прямували. Багато розмов, запитів, здивування. На нічліг наше товариство поділилося: ми з Шеккером пішли до Семена, а Степан Іванович з шофером залишилися у Шевчуків. Завтра маємо зустрітися біля церкви.

Вже затемна йдемо навпростець стежкою через яр, на другий куток Запоріжжя. До болю знайомі місця, з залишками колишніх гійшних садів та ярів, гаїв, городів. Стільки тут було цвіту та соловейків. Зараз це місце майже спустошене. Це були переважно багатші садиби, їх обложено неймовірними податками, до того додалися суворі зими, сади вимерзли, а гаї, дерева, плоти вирубані на паливо. "Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні", — казали про таке селяни.

Велика радість зустрічі з моєю найдорожчою двоюрідною сестрою Палажкою, жінкою Семена, матір'ю двох дітей, дівчини Антоніни і хлопця Тараса. З Палажкою в нас багато спільно пережитого, ще поки дядько Ялисей не виїхав до Тилявки, я постійно у них жив, ходив від них до школи і почував себе, як дома. Палажка була моєю і сестрою, і господинею, і втаємниченим у різні проблеми другом. Коли вона виходила за Семена, я був дружбою на весіллі.

А Семен — це особливий розділ нашої дійсності. Найчистіший колись пролетар, сирота, бундючний матрос Балтицької фльоти з крейсера "Перссвет", перший з перших, що піднімали "красный флаг" революції "великого жовтня", один з організаторів протиукраїнського повстання тут у Дермані 1919 року (відомий напад на Здолбунів), гнаний і переслідуваний пізніше польською поліцією, а разом тепер перший з перших "куркуль", перший господар на цьому кутку, перший розкуркулений і перший кандидат на вивіз до Сибіру, який уникнув висилки лише випадково. Впертою, послідовною, розумною працею вони обоє почали 1920 року з маленької хатини пустки, без вікон і дверей, побудували прекрасну велику, криту залізом хату, прекрасну муровану клуню, такі ж самі хліви і повітки, мали дванадцять голів рогатої худоби, шість безрогої, безліч дробу, невеличку крамницю і троє гарних коней... Тепер з того лишилися голі мури будинків, одна корова, одна ялівка і

пара худих коненят. "Все з'їв Сталін" ... Але вони знов зводяться на ноги і думають починати наново.. . Тепер йому не згадує про його героїське матро-ство ("Ет, були сліпаки"), він сам і його родина давно вже не ті.

І яка радість, що ми знову зустрілися, але ми й тут уже не самі. Скоро і сюди почали сходитися люди — далекі і близькі, переважно ті, з якими ми зналися від дитинства. Прибув і найближчий нащадок нашого роду, наймолодший брат мого батька, кривий дядько Парфен, що живе тут поблизу, за гаєм, на нашій прадідівщині, прийшло кілька дуже близьких сусідів Бухалів, Серед Андрущуків... Несподівано появився, весь етотілий, тяжкий доктор Федір Мартишок, який мешкає аж біля монастиря. Він довідався про наш приїзд, розшукував нас по цілому селі, ледве знайшов і тепер вимагає, щоб ми йшли до нього ночувати, проти чого зняв рішучий протест Семен, заявляючи, що хоч він і не доктор, але хата його не гірша від докторової і для нас тут вистачить місця.

Щоб полагодити справу любовно і не доводити до гострого, Семен роздобув негайно кілька старих, гранених пляшок легендарного волинського самогону, зсунули два столи, покрили білими скатертинами, Палажка додала до цього порядне кільце не менш легендарної ковбаси, ще кілька перерізків традиційного сала, і славетна запорізька гостина почалася.

Приємно і радісно бути в такому товаристві, це ж бо все "герої" моїх писань, найближчі стражі роду. Дермань та його Запоріжжя завжди тримали мене при житті, наповняли мене надією, і коли я буваю між цими людьми, здається, що я в якійсь старовинній, барвистій легенді, переповненій чудодійними пригодами, мов би з оповідань Одиссея.

Наш бенкет протривав до пізньої ночі, було гармидерно, рухливо, безтурботно. Перший раз за всі минулі роки ці люди почували себе вільними. До цього часу вони були переважно кандидати на вивіз до Сибіру, і той Дамоклів меч протягом двох з половиною років надавав загальний настрій їх щоденному побуту. Мало ночей спали вони споїгійно, бо звичайно вивозили людей ночами. Ця дивовижна система

"соціалізму" видумала саме таку форму поведінки з живими людьми, вважаючи це за велике досягнення гуманізму. Історія напевно зуміє це належно оцінити, і людство майбутнього, з перспективи часу і простору, виділить цей період своєї минувшини як приклад великого затемнення людини в людині.

А другого ранку, як велить закон цього села, ми всі збиралися до церкви. У Дермані "йти до церкви" значило виконувати певний ритуал. Це значило йти до церкви, на концерт, в оперу, на виставу мод, на прогулянку, на зустрічі й залицяння одночасно. Йшли масово, урочисто, святочно. Біля церкви (приходської чи монастирської) зустрічалися зо всіх близьких і далеких кутків рідня, куми, свати, приятелі, закохані. Для молоді це карнавал, парада, вистава. Парубки і дівчата, гуртами і поодинці, у найкращих одятах повільно проходили туди й назад від "приходу" до "монастиря", одні одних оглядали, мінялися привітаними, заувагами, робили знайомства, домовлялися "на вечорниці", на музики, на побачення. Дуже часто це було перед грою їх одруження.

Дорослі і старші віддавали також данину Богові, відстоявши офіційну частину богослужби до "достойно" чи "отченаша", виходили після статечно, без поспіху на широке, обгороджене залізним парканом подвір'я під липи, акації і горіхи і тут творили форум, стояли мальовничими гуртами, обговорювали погоду, урожай, сільські сенсації, велику політику і поточні справи. Жінки звичайно обсідали всі колоди, всі лавки, а при добрій погоді і всі травники. Розуміється, теми їх невичерпні. Не було таких таємниць, яких би вони не знали, не було таких залицянок, заручень, шлюбів, яких би вони не обговорили до останнього рубчика. Все це вимагало особливої делікатности, винятково вишуканої мови, надзвичайно тонкої інтерпретації. "Дороженька кумасю", "милий сватуню", "хороша сусідонько", "ваш гарний синочок", "ваша красуня донечка". Сумніваюся, чи найвища англійська аристократія могла похвалитися більш вишуканою мовою, ніж дерманські кумасі на церковних колодках.

Перед брамою звичайно стояли рядами підводи. Було добрим тоном приїхати до церкви гарно вимощеним і застеленим килимом возом і добре вичищеними, з заплетеними гривами кіньми. А під час сезону весілля до цього додавалися ще розкішні оздоби з барвистого паперу. Хто з дерманців не хотів блиснути своїми кіньми або своїм гарним возом. Це вже така людська прикмета ...

Приходська церква була простора, широка з великою банею. Служба відбувалася повільно, довго, урочисто з безконечними парастасами, панахидами, вінчаннями, хрищеннями. Правив звичайно священник-благочинний, колись Клавдій Іваницький з дияконом о. Дам'яном і дяком з сільської громади. Прислужували два малі присугужники у відповідних підрясничках і звичайно пишній та солідній церковній староста. Співали два хори, один вгорі, "на хорах", і один внизу, "на крилосі". Хором заправляв досвідчений диригент, виконували найскладніші херувимські Бортнянського, Веделя й інших композиторів.

При церкві діяло дуже старе, ще з сімнадцятого століття братство, що складалося з братчиків і сестричок старшого віку, завданням яких було утримувати церкву в належному порядку, дбати про її красу, світити "на євангеліє" свічки, влаштовувати громадські обіди. Цей останній ритуал користався особливою увагою і відбувався досить часто. Влітку на звичайному свіжому травнику в саду, а зимою в залі спелДяльного церковного будинку, який звався "проскурницею". Пили, їли, братчики дбали про "півока", а сестрички про смажену капусту, вареники, сметану, піріжки. Бо-ханці, паляниці, книші споживалися в незчисленній кількості і були невід'ємним додатком при кожній оказії.

З церквою пов'язане ціле життя тутешньої людини, особливо в її ранніх роках. І не лише релігійне, а передусім соціальне, громадське, суспільне, культурне. Для селянської дитини це було єдине місце, де вона відривалася від нудної буденщини. Великдень, Трійця, Різдво, Водохрищі, крашанки, коляда. Сюди сходилися різні люди: "пани", учителі, учні, службовці, чехи, жида, "москалі" (солдати), що приходили на відпустку, матроси, гвардійці. Все це давало поживу фантазії,

викликало бажання пізнати світ і життя поза обріями цього простору. Це було свято серед буднів, барвистість серед сірости, музика серед беззвучности.

Пізніше я мав нагоду бувати в Нотр-Дам у Парижі, в соборі св. Петра в Римі, я подивляв їх монументальну величність, багатство і розкіш їх будови, але не знаходив у них тих емоцій, що якимись особливими чарами в'яжуть нас з божественністю. Пригадую, коли я дивився з висоти Сакре-Кер на Париж, я чомусь думав про цю церкву св. Трійці в Дермані.

А тому ця неділя була для мене подією. Я повернувся назад і знов "ішов до церкви". У Дермані. З Запоріжжя. Дуже знайомими стежками, на яких не було місця, до якого б не торкнулися мої босі ноги. Спочатку перелаз з "нашої Гуцівщини" на "Мотрине", далі стежкою попри Мотрин лішник до Ляшового займиська, вниз займиськом з його старими березами, дубами й липами, до перелазу "на вигін". Далі вигоном з "криничиною" і копанками, до ще одного перелазу "на Шавронське". Далі Шавронським лугом, з високими, стрункими вільхами здовж потоку, до Манастирсько-го... А там уже вгору твердою, пирокою стежкою з виглядом на манастир праворуч, все вище і вище, аж поки не покажеться зі-за гори позолочений хрест приходської церкви, який починає на очах рости, аж поки не виросте у широку алюмінійового кольору баню, що домінує понад зеленим простором садів.

На жаль, на цей раз я не йшов дослівно до церкви через Мотрине і Ляшове займисько. Не дивлячись на довге бенкетування минулої ночі, я прокинувся дуже рано. Було не до снання. Я ж на Запоріжжі. Треба все бачити, до всього доторкнутися. Перш за все треба піти на "нашу Гуцівщину", місце мого роду з прапрадіда, і далі. Мене поймає нетерплячка дитини, бож це справді те по-дитячому вразливе місце нашої душі, яке не визнає норми чи стриму. Постають в уяві батьки, діди, рід, покоління, у цій землі їх коріння, у цьому повітрі їх дух, а тим самим і моє коріння, і мій дух. Я вирвався звідсіль і пішов у світ, але я тут побачив світ і пізнав його. Це та точка плянети, що дала мені перше опертя з ембріону моєї матері і мого батька, з атома їх духа і тіла, щоб пізніше я

став частиною великого, видимого космосу, буття. І саме тому ця точка плянети для мене така дорога.

Від Семена до Гуців всього лише чверть кілометра ходу стежкою через Трихонове і небагато далі дорогою поза садами. Ходили звичайно стежкою, спочатку через густий, молодий лішник вниз до перелазу, далі Трихонів сад і город, і знов перелаз, і, нарешті, Гуци. Назва Гуци це назва нашого роду, назва якогось нашого далекого предка, як і назви інших мешканців Запоріжжя:

Бухалів, Серед, Балабів. Нова наша прийшла назва Данильчуків-Самчуків не прищепилася на цьому місці, вона лише в урядових паперах, але тут вона чужа й нелегальна. Ціле село нас знає як Гуців — колись і тепер.

Територія нашого гуцівського царства невелика, це лише північна частина запорізького горба, вкритого садами, лішниками, бгіжами, городами, порізаного ярмом і відділеного з півночі від решти села стрімким, глибоким кам'янистим ярмом, з його долиною, криницею під трьома вербами і вигоном. На найвищому місці горба примістилася садиба Гуців, двох братів: мого діда Антона і його молодшого брата Івана. Це були переважно дерев'яні забудівлі: хата, зложена з кругляків "у зруб", дильована клуня, хліви та повітки. Все крилося соломною, стріхою, сніпками з стропами, підстрішками й капіжами. Довкруги був сад, переважно сливи-угорки, але також яблуні, груші, черешні, вишні й горіхи. А далі город і "другий", молодий сад, що разом з лішником і сіножаттю простягався до одного з потоків, з яких починається річка Устє, що десь там далі, біля Рівного, впадає до Горині.

Антін та Іван, дармащо рідні брати, вдачу і долю мали різну. Жили вони межа в межу, ріг у ріг, до них доїжджали через одну браму, їх стежки далі вниз до води перетиналися, але жили вони дуже по-різному. Антін, як сказано, мав чотири сини і одну дочку і жив "по-мужицьки", тобто селянином-хліборобом. Але брат його не женився, а "пішов у світ" і десь там, "у Корці чи де інде", у графа Сангушки "за льокая состояв". І

жив "по-пан-ськи". Мав чисті руки, фрак, "часи" і на ногах "штиблети". Але все таки він чомусь повернувся "на своє", привіз з собою свою шані", тобто міщанку з Здолбунова, і вони почали гослодарити. У них родилися "паненята": чотири дочки — Ліза, Надя, Оля і Маня, та два сини — Трохим та Методій. Але так само, як "з Івана не буде пана", так і "з пана не буде господаря". У них було гарно в хаті, на стінах висіли фотографії, на вікнах фіранки, їх дівчата вдягали кальоші і носили парасолі, вони грали на балалайках і до них заходили паничі з семінарії, але господарство їх виглядало мізерно. Всі їх будинки були бідні, клуня городжена плотом, "пара хвостяк" худоби і пара миршавих коненят. І не завжди досить хліба.

Зовсім відмінно було в його брата-мужика Антона. В початках це було приблизно те саме, що й в Івана. У невеличкій з трьома віконцями хаті з "хатиною" через сіни жило 12-14 душ, три покоління — діди, сини і внуки. Була нужда, тіснота, нестача. Часто під весну звичайний хліб бував ласощами.

Так було за діда ... Але відмінні порядки внесли сюди його сини — Ялисеї і Олексій. Спочатку це був лише Олексій, дармащо молодший, бо Ялисей відбував трирічну військову службу. Олексій дуже молодим одружився, бо треба було господині, і працював, як кінь, за десятьох. А коли вернувся з "москалів" Яли-сей, вони вже разом дуже швидко почали розширяти свої володіння ... Прикупили в Лебідшині п'ять десятин землі, збудували там хутір для Олексія, молодшого дядька Омелька видали в прийми до Півча, а дядько Ялисей з наймолодшим братом Парфеном (ми вимовляли "Пархвен") та молодим ще сином Василем заходилися коло Гуцівщини. Збудували простору на мурованих стовпах клуню, мурований з каменю хлів, велику шопу-майстерню, при ній комору, окремо магазин на збіжжя, показну в'їздову браму, свининець, дровітню. А скінчивши з цим, 1912 року знесли стару дерев'яну хату і збудували нову, муровану, криту залізом, на три кімнати з кухнею і подвійним склепом на яблука. їх садиба виглядала заможна, солідно, дуже відмінно від садиби Івана, у якого нічого не змінилося.

Але згодом і цьогр, стало замало. Одружився дядько Парфен, одружився Василь. Гуцівщина з її вісьмома десятинами стала рішуче затісною. А тому 1924 року Василь забрав свою родину, разом з батьками і по слідах свого дядька Олексія виїхав до Тиляв-ки, де у поміщика Леха набув тринадцять десятин поля. На Запоріжжі залишився лише Парфен з своєю не дуже щасливою родиною.

Одначе для всіх нас Запоріжжя лишилося тим, чим було — дорогим старим родинним гніздом. Ми його ніколи не забували, щороку, особливо "на празник", на Зелені свята, туди з'їжджа-лися, щоб побути всім разом на старому місці. Для мене це місце мало виняткове значення, це був другий мій дім, звідсіль я виходив вищу початкову школу, тут пережив бурхливу дерманську революцію, тут мав багато друзів, тут також почав перші кроки знайомства з великим світом. Покищо через книжки. Учительська семінарія, монастир, а також і наша школа мали великі бібліотеки, і з ними я мав дуже близький, постійний контакт. Запоріжжя мало для мене також велике чуттєве, емоційне значення, воно було пов'язане з великою містерією, про нього було багато легенд та переказів, його предки походили з запорожців, вони викликали в мене уяву про їх романтичне минуле, нагадували чимось вікінгів, і навіть ці їх нащадки — Бухали, Бал аби, Середи та мої Гуци здавалися мені іншими від решти наших селян. А з цим різні легенди про "вішальника Ляша", відьму У літу, упиря Казмірця, злодійську банду, що тероризувала село і багато такого іншого, що давало безліч поживи для уяви й фантазії. За винятком кількох, тут були прекрасні господарі, іншДя-тивні люди, думаючі філософи, шукачі земель ... Але саме за це їх жорстоко переслідував і майже розгромив новий більшовицький режим.

Коли я прибув тепер на Запоріжжя, я його сливе не впізнав. Ще недавно, за Польщі, це було квітуче, пишне селище, тепер же воно виглядало, мов би після пожежі або чуми. Майже зникли дерева, вимерзли зовсім сливові сади, горіхи, делікатні сорти груш і яблунь, зникли всі огорожі. Великі господарі, як Семен Андрушук, Архип Бухало, Балаби ледви трималися, бідніші голодували ... А моя ГуїДвщина майже перестала існувати ... З неї лишилася тільки дуже занедбана хата, кусень

мурованого хліва, напіврозвалений свининець, муровані стовпи з клуні, кірат без машини серед двору і єдиний віз без якогобудь накриття. Від великої майстерні, магазину, комори не залишилося й сліду. На половині діда Івана, де тепер жив його син Мифод з родиною, залишилася тільки стара дерев'яна, пів розвал єна хатина і більше нічого. У нашій гуцівській хаті жив тепер дядько— Парфен з жінкою Вівдею і двома дітьми Віктором і дівчиною, ім'я якої вже не пригадую. У Парфена була одна коняка, корова, віз і січкаря. У свининці було поросся, а по дворі, що виглядав, як вигін, ходило мало курей. На половині Мефода, крім його старої матері та численних дітей, не було дослівно нічого. З чого вони жили — було для мене великою загадкою. Назовні вони виглядали, як цигани, всі босі і, здавалося, навіть не миті. Таке сталося з колишніх наших "панів".

Розуміється, я зробив серію зняток своїм "цайс-іконом", Шеккер "Ляйкою", ми побули коротко у Парфена, просили не турбуватися за гостину, видно було його достатки, а потім відійшли. На душі у мене було тяжко. І чомусь соромно.

Соромно за нас, за наш світ, за більшовизм, за Леніна, за Маркса. Хотілося когось просити вибачення, до когось апелювати ... Здавалося, як легко було з нашої людської маси зробити людей, народ, націю. Приклад Тилявки, Балабів, Андрущуків, Бухалів. Чи не могла б з цього постати Данія, Англія, Америка? Але на місці того ця тотальна, універсальна духова і фізична руїна. Кому і для чого це потрібне?

І це ж не тільки Запоріжжя, Дермань . . . Це ціла Україна, весь "союз" республік. Весь народ, група народів. Всі вічні голоди, недороди, посухи, зриви, саботажі, не виконані госяни, кари, заслання, вигнання! Нічні вивози, гістерії пропаганди, органи безпеки. Для кого і для чого все це потрібне? Щоб отак виглядало оце квітуче колись гніздо — Запоріжжя?

Мені соромно. Перед цілим світом соромно. Перед історією. Перед розумом і логікою. Чому ми найкращих наших людей знеславили, покарали, вигнали? За їх розум, за їх ініціативу, за їх труд. Чому віддали життя в руки ледарів, бідних духом, хворих і немічних. Яким треба було

помогти, але яким неї можна було віддавати в руки керма правління. Інакше бо все впаде.

І все впало. І невідомо, чи коли знов встане. Життя тяжко поранене ... Воно при смерті.

Ми не були довго на Гуцівщині, зробили лише кілька зняток, я поговорив з старою "панією" — єдиною представницею найстаршого нашого роду, яка виглядала тепер, як жебрачка, поговорив з її сином, моїм колишнім товаришом Мифодом, який був нашим музиком, бо грав на скрипці. Він і тепер мав скрипку, але чобіт не мав, хоч за советської влади належав до її аристократії, і, здається, його єдиного з нашого роду влада визнавала за гідну уваги особистість.

Поруч з гуцівською садибою була багата, пишна, велика садиба Бухалів ... її колишній власник Трихон уже не жив, але жила його дружина Христя, яка мала вже вісімдесят п'ять років. Це була виняткова жінка. Колись ми знали її завжди вагітною: вона породила шістнадцять дітей, з яких вижило щось половина. Щороку вона ходила пішки на прощу до Почаєва, два дні ходи в один бік, при чому туди йшли "з постом", тобто нічого не їли аж до "святого причастя". За советів це обірвалося, але вже цього року вона знов ходила. І знову пішки. І знов з постом. Лише з нею мусів йти один з її синів. Вона ще мала звичку кожного великого посту два рази сповідатися й причащатися, а на страсний тиждень, від четверга до розговіння на Великдень, також нічого не їсти. Вона дуже добре виглядала, ніколи не хворіла і завжди була при праці. У них було велике господарство, багато худоби, свиней, птацтва, вона ніколи не мала наймичок. Підросли діти — і вже від раннього дитинства всі мусили працювати. Троє з її синів — Максим, Василь, Євген і дочка Федора скінчили середні школи, а решта — Грицько й Архип господарі-ли. Інші дочки повиходили заміж ...

Вони мали велику й багату забудівлю, великий сад, гарний город, але тепер все це було на дорозі до упадку. З колишнього саду стояли лише ігівзасохлі сторчани; лішники й-огорожі зникли, а будинки ледве

трималися — кандидати на руїну. Господарив тут один з братів Архип з матір'ю і своєю численною родиною, а решта всі розійшлися хто куди. Максим і Василь були священниками на Холмщині і обидва загинули від польських партизан.

Для мене ця родина з сусідніх була найближчою, бо з Архипом і Василем ми дружили від раннього дитинства, з Василем кілька років ходили разом до школи, до тієї самої кляеи.

З інших наших сусідів тут жили ще Корній Андрущук, Антін Андрущук (Антін Мотрин: по матері Мотрі) і ціла серія інших Андрущуків, як також залишки родини Серед. Деякі з них все ще господарили, деякі належали "до пролетарії", колись були "за советську власть", але тепер однаково всі без винятку "проклинали ту власть на чом світ" і виглядали не багато краще, ніж мій дядько Парфен та Мифод.

Запоріжжя справило на мене гнітюче враження, хотілося не бачити, скорше відійти. Пригадувалися читанкові вірші Грін-ченка:

Не став би дивитись,

Хотів би забути,

Так сили забути нема.

То ріднії села,

То ріднії люди,

То наша Україна сама.

Так воно є. Але до церкви ми того дня не йшли, а їхали, і навіть тим самим наровистим "фіятом", якого наш шофер все таки змусів рухатись і

рано прибув за нами. Це одначе не справляло мені аж надто великої приємности, бо хотілося бути ближче до землі, до людей і все бачити. Подорож автом цьому не дуже сприяла. Але мало було часу. Хода до церкви вимагала доброї години. І ми поїхали. По дорозі заїхали за Степаном Івановичем, який ночував у Шевчуків, і так усі разом у скорому часі появилися біля монастиря.

Мені хотілося обійтися без уваги, без парад і зустрічей, але цього годі тепер уникнути. Ми не могли рухатися вільно, за нами постійно йшло багато народу, багато "признавалося" з рідні, з старих знайомих, товаришів. Заходили до обох церков, манаїстир ледве животів, але приходська церква не дуже змінилася. Правив богослуження велетенського росту о. Кульчинський, співав гарний хор, було повно народу. Зараз після богослуження до нас підійшла делегація обох старостів села (Дермань ділився на дві частини — "панську" й "казьонну" з окремою адміністрацією, і цей поділ залишився до цього часу), яка просила мене "сказати щось до народу". Не було ради. Ми пішли до семінарії, де за советів містився учительський інститут, і тут, у великій залі колишньої їдальні семінарського інтернату, на нас чекало по вінця повно народу. Привітання виголосив один з старостів, після один з учителів, Іван Мартишок, а після того говорив я. Звичайно, я був так зворушений, що не знаходив потрібних слів. Але мене бурхливо вітали, а коли я зійшов зі сцени, до мене підбігла якась дівчина, яка кинулася на шию і з плачем палко поцілувала. Це була одна з моїх далеких родичок, якої я вже не пам'ятав. А поза тим було повно народу, знайомих, близьких, рідних. Моя хлоп'яча любов Ніна дорікала мені, що її забув, що я говорив не про те, що треба було розповісти "щось про себе", а не про політику... Появилися і такі, яких я "описав" у моїй "Волині", а один з них, якого я представив "за більшовика", обіцяв, що "подасть на мене в суд за образу", дармащо за революції він належав до штабу більшовицького повстання. Я обіцяв йому виправити цю "помилку". Появився один з моїх кривних, який користався в селі поганою славою, бо за Польщі належав "до хрунів", а за советів "перейшов до них" і "займався доносами". Через нього багато вислано до Сибіру. Він вперто мене весь час тримався, мабуть, з наміром підтримати свою репутацію.

Мені радили "прогнати його", але він виглядав так пригноблено й мізерно, що мені було чомусь його шкода. Він намагався щось говорити, виправдуватися, "що все те наклепи", що його "хочуть знищити", що він має багато ворогів. Я обіцяв поговорити про це іншим разом, а покищо просив залишити мене. Мені здавалося, що всі ті "наклепи" відповідали правді, але судити його я не був уповноважений.

Цього самого дня тут мала відбутися величава маніфестація з приводу похорону-жертв більшовицького терору, що їх перевезли з Дубна і мали поховати на дерманському цвинтарі. Готувалися до великого походу через ціле село на цвинтар, і ми з Степаном Івановичем були запрошені взяти в цьому участь. Похід мав прибути до села біля години другої, але ось наближається третя година, а його не видно. Був час обіду. На обід запросив нас доктор Мартишок. Не дочекавшись походу, біля години третьої ми пішли на обід. Доктор жив тут таки на семінарському подвір'ї, у будинку, де колись жила семінарська обслуга. Тут він мав також свою докторську амбуляторію. На обіді, крім нас, були присутні інші члени великої родини доктора. Обід видався, як звичайно, величний, дружина доктора, чудова пані Маруся, про це наперед подбала. Було багато тостів, привітань, згадували минуле, наших батьків. Батько доктора Михайло мав на Лебед-щині дуже гарний хутір, це був колись єдиний найближчий наш сусіда, я ще знав їх могутнього, найкращого в селі господаря, діда Федора. Похід все ще не приходив, ми мали досить часу, обід протягнувся, тостів було багато, настрої був далеко не похоронний.

І аж біля п'ятої години нам донесли, що похід наближається. Ми зібралися і через колишній семінарський сад, з якого залишилося тільки декілька сторчанів, пішли під гору до цвинтаря. Це не було так просто, дехто з нас був під сильним впливом обіду, але обставини вимагали поваги. Дерманський цвинтар знаходиться на найвищій горі села, з нього довкруги розгорталися прекрасні краєвиди, посередині цвинтаря стояла прикметна старовинна каплиця св. Онуфрія, через цілий цвинтар проходила широка алея, тут відбувалися дуже барвисті, багатолюдні зустрічі на Великдень, а особливо тиждень по Великодні, на так звані

проводи, на які сходилося все село, правили панахиди по мертвих, а опісля на могилах або в саду на травнику влаштовували поминки з великими гостинами. Це було також місце прогулянок для молоді протягом цілого теплого сезону року. У мене з цим цвинтарем було пов'язано багато спогадів з дитинства, а після хлоп'яцтва, тут також були поховані всі покоління моїх предків, могили яких звичайно зрівнялися, бо в ті часи про мертвих не більше дбали, ніж про живих. Всі засоби мої батьки віддавали "на землю", на роздобуття нових десятин, а на пам'ятники мертвим вже на лишалося.

Після переходу Сяну, ми їхали до Львова таким транспортом. Олені це винятково подобалось

Більша частина міста Рівного була в руїнах, але його ринок торгував завзято

Зустріч з рідним селом Тилявкою відбулася в такому незручному для гостя положенню, але це діялось з щирим серцем

"Наша" французенка, часів моєї гімназії, Катерина М:ляшкевич, тепер в ролі голови Жіночої Служби України, привітала нас першою при зустрічі з громадянством Кремянця

Але клуня і решта будівль були сколектизовані. Рештки нашої родини на тлі решток нашого господарства. По середині — дядько Парфен

Автор на тлі Дерманя. 16 серпня 1941.

Дерманський монастир, спалений советами під час боїв з УПА 1945-го року. Сади і внизу "ставок" з осоками, знищені

Наш норувистий "Фіят Польський", який часто зупинявся там, де сам хотів, не рахуючись з вимогами його пасажирів

Перше засідання Ради довір'я в приміщенні Рівенської Міської Управи 31 серпня, яка складалася з 23-х членів. На фото (зліва): Улас Самчук, єпископ Полікарп, Степан Скрипник (промовляє), прот. Никаноо Абоамович, Михайло Редько, Іван Власовський, Микола Пирогів, Борис Козубський, Григорій Рибак

І, як сказано, з цього місця на всі боки розгорталися пречудові мальовничі краєвиди. На південний схід широкий луг з Городищем, Застав'ям і далеко на обрії заставським лісом, на південь і на захід густі сади — семінарські, монастирські і церковні, а в садах білі будови семінарії з зеленим дахом, старовинні будови монастиря з його знаменитою дзвіницею, у якій колись містилася друкарня відомого українського першодрукаря Федорова, і широка баня приходської церкви. Інших будинків, яких тут було чимало, влітку за деревами не було видно. Внизу, під самим цвинтарем на захід, стояв двоповерховий будинок старої так званої земської народної школи. Свій цвинтар дерманнд дуже любили, старанно його упорядковували і звали його "могилки" з наголосом на о.

На жаль, тепер і сюди було внесено спустошення. Передовсім, як і скрізь, майже зникли колись пишні сади, а все, що залишилося, це були лише незначні рештки. Як звичайно, зникли гарні огорожі. Дуже занедбано будинок семінарії. Вже за Польщі почався його упадок. За царського часу це була одна з найкращих шкільних будов цілої Волині, привілейована школа учителів під окремою опікою відомого в той час архієпископа Антонія Храповицького — всемогутнього члена Святійшого Синоду Православної Церкви — найвпливовішої інституції Російської Імперії. Дерманська семінарія була особливо фаворизована, бо завданням її було спеціально вишколювати учителів для русифікації "западно-руського края", тобто Волині і Холмщини, як також "привіслянського краю", тобто Польщі. Для цієї школи 1912 року був побудований дуже модерний на той час просторий, двоповерховий будинок з водогоном, модерними меблями, великою бібліотекою, фізичним, природничим і музичним кабінетами, вигідним інтернатом,

дуже гарним експериментальним садом, городом і пасікою, як також чудовими квітниками та стартовими грищами.

При семінарії була підготовна двоклясова школа, як також так звана зразкова народна школа для вправи вихованців семінарії.

За Польщі всі ці школи були закриті, їх вихованцям не визнано права учителювати, в будові приміщено семиклясову народну школу з польською мовою навчання, як також сюди перевели з Крем'янця так зване дівоче епархіяльне училище, яке кілька років пізніше було також закрите.

Коли ж прийшли совети — тут відкрито не більш не менш, як Педінститут, тобто високу учительську школу. Була подвоєна кількість клясів і значно збільшено контингент учнів. Але все це було зроблене дуже по-советськи —■ прибавлено клясів, але не прибавлено приміщення, скасовано головну залю і приміщено в ній додаткові кляси за перегородками з звичайних дощок. Було дуже тісно, імпровізовано, невігідно, занедбано. Назовні місцями зі стін відпав тинк, бляха на даху поржавіла і почала гфотікати. До того не стало колишніх пишних квітників, а морози знищили сади, які не були відновлені, як це робилося в таких випадках у минулому.

Але ось ми знову на дерманських "могилках". Дуже гарний, теплий, соняшний передвечір. Усе цвинтарище залите народом, переважно молоддю, правиться панахида, розлягається сумний похоронний спів, повільно гойдаються полотнища жовто-синіх прапорів, ряд відкритих могил, і біля них ряди виструнченої молоді у мазепинках.

Виступають промовці, говорять про Україну, її боротьбу, її жертви, її поневолення, про недавні роки більшовицького терору, про зникання людей, заслання і, нарешті, масакри по всіх тюрмах. Всі слухають напружено — сумні, міцні, загорілі молоді обличчя ... Гарячі патріоти з

гарячим бажанням допомогти своїй землі, своїй батьківщині, своєму народові.

Виступив з промовою Степан Скрипник, а також я. Ті самі слова, ті самі думки і ті самі бажання. Напружена, насичена жалем і гнівом атмосфера. Враження, яке ніколи не забудеться.

А далі поворот назад, розходили, прощання. Ми з Шеккером ночуємо знов у шваґра. А другого ранку, в понеділок, відвідавши ще кількох знайомих на Запоріжжі, вертаємося до Рівного. І вже не через Гільче, а через Мизіч, щоб бачити інший шматок дороги.

Мизіч типове мале жидівське містечко, сім кілометрів від Дерманя на захід, з цукроварнею, ґуральнею і галузкою залізниці від Озеран. Тут за царя була волость, за Польщі ґміна, тепер район. З цим місцем пов'язані у мене перші спогади про місто. Сюди ми їздили на ярмарки, "бити олію" і взагалі "до міста".

На цей раз ми тут не мали наміру зупинитися, але все таки зупинилися, і подбав за це наш "фіят". Дуже химерна і примхлива машина, яка своєю вдачею нагадувала осла. Іноді вона зупинялася несподівано і без всякої потреби, зовсім на рівній дорозі. Це саме сталося з нею й тепер. Зупинилася вона саме тоді, коли ми проїжджали попри станицю районної поліції, на якій уже красувалася урядова вівіска з відповідним написом і тризубом.

Становище досить курйозне. Розуміється, поява нашого авта викликала зацікавлення. Шо робити? Шофер негайно вдався до мотора і почав з ним сваритися; Степан Іванович пригадав, що тут начальником району є якийсь його знайомий, і пішов його відвідати, а ми з Шеккером зісталися в ролі асистентів шофера.

До речі, цей будинок поліції щось мені пригадував. Одного разу, це було давно, чи не 1925 року, я тут побував у досить непривабливій ролі.

Пригадую того літа, під осінь, я приїхав до Дерманя з наміром улаштувати там курси українських народних танців, що їх ми навчилися від Василя Авраменка. Я ж був інструктором і цього мистецтва і мав відповідний диплом. Пригадую, я проходив біля монастиря і несподівано зустрів двох поліціантів. Невідомо чому вони зупинили мене і запитали про документ. Мабуть, я здався для них підозрілим або вони вже чули про мій антидержавний танечний намір. Документ я мав, але не такий, якого хотіли стражі порядку. Це була лише звичайна посвідка моєї крем'янецької гімназії, а вимагалось державного паш-порта. З цього почалася моя містерія. Від мене забрали посвідку і сказали, що вже завтра я маю прийти за нею аж до Мизоча до станиці ґмінної поліції. Розуміється, я мусів прийти... І там мені сказали, що мою посвідку вони відсилають до староства в Кре-м'янці, що я маю негайно вертатися до Тилявки і чекати, поки мене викличуть до староства. Розуміється, я негайно виїхав до Тилявки і чекав виклику, а коли він прийшов і я там з'явився, мені просто сказали, що я поповнив великий злочин, що я мусів посідати державний пашпорт, що я мушу негайно зажадати його у моїй Білокр^шицькій ґміні, а покищо за мою провину я дістану тридцять злотих кари. Ніякі мої виправдання, що я учень, що до цього часу я завжди користувався моєю шкільною посвідкою, що ніяка поліція нічого проти того не мала, мені не помогли. Я мушу заплатити тридцять злотих або відбути два тижні в'язниці.

Це була дошкульна кара, бо тридцять злотих були для нас великі гроші, а сидіти також не хотілося. Ніяких відкликів не було, а тому ми мусіли платити. Це належало до системи поліцій-ного терору, зі мною це трапилося вже втретє, щоб ми не дуже давали собі волю і не захоплювалися "вивротовими" (підривними) ділами, до яких належали і наші народні танці. Не дивлячись на це, я все таки такі курси танців у Дермані влаштував і вони справді багато спричинилися для збагачення культури нашого побуту.

Отже цей будинок поліції пригадав мені минуле, і було приємно, що над його дверима вже не було польського напису з білим орликом, а на його місці був український напис з тризубом. Можливо, що коли б цю

просту проблему належно розуміли у Варшаві чи Москві, нам легше було б бути "братами слов'янами", замість ворогами.

Розуміється, наша поява у такій гротесковій ситуації не могла не викликати зацікавлення мешканців того урядового будинку, у вікнах появилися силуети молодих людей, вони нами цікавилися, а можливо також пізнали. Пізніше двоє з них у якихось півуннормах і відомих мазепинках з тризубцями вийшли з будинку, підійшли ДО' нас, назвали мене по прізвищу, по-військовому привіталися і запитали, чи не був би я ласкавий зайти до них на хвилинку, бо вони хотіли б зі мною говорити. Вони, мовляв, мої земляки, бо ціла їх станиця складається з дер-манців.

З приємністю прийняв їх запрошення... Там уже чекала на нас ціла команда, ми привіталися, назвали себе, декого з них я знав з прізвища, і ми почали розмову. Передусім їх цікавило, що сталося з організацією націоналістів, чому вона поділилася на дві групи і чому вони ведуть між собою боротьбу. А також чому я належу до тієї групи, яку вони мусять поборювати? Вони знають мене як письменника, якого читають і якого шанують, а їм чомусь заборонено навіть мене вітати. Що це за диво?

Я пояснив, як міг, радив не перейматися антагонізмами, робити своє діло, не сіяти ворожнечі, не слухати демагогів і не робити між нами ніяких різниць. Всі ми однакові і всі маємо ту саму мету, що ж до мене особисто, то я засадничо не належу до гру-повців, не люблю "івства", а хочу бути просто українським письменником і помагати нашому народу чим можу. Це засадниче моє переконання.

Не знаю, чи вони зрозуміли мене належно, але говорили ми приязно, спокійно і попрощалися сердечно. Мені було приємно, що вони звернулися саме до мене і саме в цій справі. І здається, пізніше це багато нам допомгло.

Була обідня пора, начальник району Даниленко був радий нас бачити, запросив на обід, погостив добрим індиком і доброю "са-

тилівкою", наш "фіят" також почав діяти, і вечерю ми вже їли в Рівному, у гостинній господі Степана Івановича і в товаристві наших киян. Як звичайно, було гарно, радісно і дружньо.

НАШІ БУДНІ

Властиво, які будні . . . Це насторожені, хвилюючі дні виняткового в історії світу часу. Біля нас і в нас руїни, а разом динаміка, метушня. Ми розбиті, розкидані, приголомшені. Кожна річ вимагала уваги, ніщо не було на своєму місці.

Що маємо робити наперед? Господарство, освіта, культура, політика? Все вимагало рук і голів. І не можна чекати. Хто зна, що буде завтра. Виривати, що дасться вирвати, робити, що дасться зробити.

Я лишаюся в Рівному, і не тільки тому, що до Києва ще закрита дорога, а також тому, що і тут безліч роботи. Нам потрібний добрий пресовий орган, добре видавництво, це робота для мене, і ми одразу за неї взялися.

Що наперед? Організація приміщення, персоналу, засобів. На розі вулиць Топольової і Шкільної, на південному передмісті, стояв ще не розбитий і майже порожній, триповерховий бльок. Оглянули і закріпили за собою двоє помешкань на десять кімнат: тут мала розміститися наша редакція. Оглянули і закріпили міську друкарню, оглянули і закріпили склад паперу, і в основному це все.

А можливо не все. А як же з дозволом на газету? Чи вистачить лише нашої міської управи? На всякий випадок Степан Іванович забезпечився своїм перекладачем, склав візиту якомусь там генералові — і дозвіл у кишені. Генерал не мав на це ніяких повноважень, але це не наше діло. Маємо папірець, маємо печатку якогось польового штабу, цього досить. Додали ще звучну назву "Волинь", і справа в решеті.

Тепер лише справи технічні: набір персоналу, меблі, знаряддя, їдальня. Слово' за міською управою, і по короткому часі всі наші кімнати заповнилися меблями: редакція й адміністрація — Топо-льова 32, перший поверх. При вході вивіска першорядного графіка Ніла Хасевича, по кімнатах столи та бюрка, на столах "Ремінгтон", "Україна", на стінах портрети, на дверях наріжної кімнати напис: "Головний редактор".

З розподілом ролей нема клопоту: Степан Іванович вроджений адміністратор, і тепер він "головний керманіч", а я, розуміється, "головний редактор". Пізніше наша редакція й адміністрація роїлася від "штату", але покищо сливе вся робота лягла на цих двох "головних". Степан Іванович по друкарській справі, а вся редакція моя. Ніл Хасевич оформлює "голівку", на секретарку почали школити Віру Шеккер, яка вже писала одним пальцем на "Ремінгтоні" і робила на кожному слові не менше однієї помилки. На огляд преси дали Таню Прахову, а фоторепортаж перебрав Іван Шеккер.

А як з напрямком, політичним обличчям? Ніякої офіційної напрямної лінії ми ще не мали, ніяких компетентних урядів ще не було, залишалося діяти на власну відповідальність. Маючи на увазі суворий воєнний час, як також загальне політичне настав-лення наших "визволителів", мусимо бути подвійно обережними. Покищо на нас не звертають уваги, але довго це не буде тривати.

А хотілося б, щоб газета була максимально своя, не лише мовою, але й змістом, щоб вона щось казала, за щось змагалася, відстоювала якісь інтереси. Розуміється, оминати "кесареві — кесареве" годі, не такий час. Не можна порушувати справ української державности, організації української воєнної сили, критикувати офіційні розпорядження, мати незалежну лінію поведінки .. . Як також не можна порушувати наших шжпартійних проблем.. . Але поза тим широке поле для ініціативи. Господарство, підприємства, шкільництво, культурні справи. А головне, піднесення рівня свідомости — інтелектуальної, культурної, політичної. Позбутися нашого інфантилізму.

І от у неділю, 31 серпня, з датою 1 вересня перше число "Волині" появляється. Великого розміру, чистий друк, непогане оформлення, добрий папір. Перша справжня газета на території окупованої України, видавана незалежними силами і засобами. Скрипник власноручно цілу ніч її верстав, а на ранок, коли ще всі спали, сам розніс її по знайомих, виголошуючи:

— "Волинь"! Газета! Нова газета! "Волинь"! П'ятдесят копійок!
"Волинь"!

Від початку до кінця моєї редакції, з моєю передовицею "За мужню дійсність", моєю другою статтею "Завойовуймо міста", з моїм репортажем "Сян", з ілюстрованим есеєм Ніла Хасевича "Про графіку", з відділом Демо-Довгопільського "Фізичне виховання", з розповідкою о. Юрія Шумовського про "Охорону мистецтва й пам'яток", з дописами про Бабинську цукроварню, Рівен-ський обласний банк, про Холмщину, Українську раду довір'я, далі огляд преси, інформації з місць, хроніка, оповістки, розшуки. І порівнюючи скромна данина кесареві — портрет "фюрера" з невеличкою допискою.

Перша моя спроба редагування газети і, здається, не найгірша. В кожному разі її поява викликала велике зацікавлення, яке не вгавало за весь час мого редагування. У моєму архіві свідчать про це пакунки листів, а в таборі наших противників списано про це багато паперу аж до останнього часу. Он інію ворога я ціну найвище.

Поява "Волині" викликала сенсацію, її дванадцять тисяч початкового тиражу виявилися разюче малим числом. Ми брали на увагу передвоєнні наші норми, коли п'ять тисяч тиражу ледве розходилося. Наші дванадцять тисяч дослівно зникли першого дня ще до полудня, і тут же, на вулиці міста, без ніяких зусиль, її не купували, а розхапували, наші хлопчики-кольїортери ледве встигали виносити її на вулицю, і нам ледве вдалося зберегти кілька примірників для архіву... А наша редакція заповнилася передплатниками, люди стояли в черзі, замовляли масово на села, райони, округи.

Одразу стало ясно, що тираж треба у багато разів збільшити, але як з папером? Друкарнею? Наш запас паперу досить обмежений, а інших джерел постачання покищо не було. Наша друкарська техніка також дуже слаба. Не було ротаційної машини, оперували засобами Гутенберґа. Одна пласка ляда витримувала ледве десяток тисяч копій. Але все це ми надіялися перемогти. Головне, маємо великий ринок, читача, масу, зацікавлення. Сотні тисяч накладу ставали виразно реальними.

І ще головне, — ми мали в руках важливий, справді живий і справді учинний орган друку, безпосередній контакт з найширшими масами, які горіли бажанням почути від нас слово. Стільки років казьонщини, штапованої балаканини, сірої пропаганди, нещирої патетики. І раптом щось інше, безпосереднє, щире, кольоритне. Все що ми писали — писали від глибини серця і глибини потреби, і читач це одразу відчував.

А взагалі ця неділя 31 серпня в Рівному видалася рухливою. Поперше, ранком з великою помпою на численних блискучих машинах в'їхала до міста перша німецька, покищо військова, влада на цілу Україну генерала Ганса Кіцінґера.

Подруге, в обідню пору відбулася величава маніфестація української молоді з приводу похорону жертв більшовицького терору. Багато тисяч, як цвіт, переважно сільської молоді, з прапорами, транспарантами, портретами та вінками, добре організовано пройшло головною вулицею міста. Правдоподібно вперше за всю історію молодь цього краю мала нагоду виявити себе таким імпазантним походом, і було приємно на це дивитися.

А одночасно була й друга сторінка цього явища. Маніфестація відбувалася не тільки з приводу похорону жертв, але також проти приїзду генерала Кіцінґера. Молодь хотіла показати, хто тут господар: "Україна для українців", "Хай живе Бандера — вождь України". І ті різні портрети. Ні, ні! Для Геббельса це рішуче загостра порція, не допоможуть тут і ті кілька "хай" для "фюрера" і його "переможної армії". Знаючи

настанову наших нових "визволителів", можна чекати клопотів. І, можливо, з політичної рації з цим не конче треба було поспішати, особливо тепер, коли ці кіцінгери в такому розгоні. Зграї фоторепортерів в есесівських уніформах дуже старанно фотографували це підприємство, і напевно не для преси. Пригадується, що одного разу чехи у Празі дуже дорого за таке заплатили. Можна чекати біди.

Я навіть дозволив собі обережно натякнути на це головному шефові цього видовища Ростиславові Волошинові, але він зрозумів це по-своєму. Над ним гостро тяжів комплекс сакраментальних "бе" і "ме", і він пояснив моє зауваження як вислів опозиції, чого я не міг спростувати, бо між нами не було бажання один одного розуміти.

І взагалі наскільки легко мені було знайти контакт з широкими масами народу, настільки тяжко було з офіційними представниками ОУН(б). Вони на мене за щось гнівалися, не казали, за що, — "догадайся мол сама", дармащо я нічого їм не зробив поганого. Вони демонстративно мене ігнорували і потайки слідкували, чи, бува, не роблю проти них чогось підривного.

Особисто— ми звичайно зустрічалися, щось говорили, але дуже сухо, стримано, ображено. Очевидно, для мене цей комплекс по^ведінки цілком зрозумілий, і я не гніваюся на них, як це робили інші мої компартійні. Це виглядало інфантильно, а тому гротесково, смішно, і тільки брак почуття гумору рятував нас від жалю-гідности.

І потрете, цього самого дня у Рівному сталася ще одна подія — відкриття інституції з назвою "Українська рада довір'я на Волині" у головній залі міської управи, яку відкрив Степан Скрипник.

Що це за рада?

У першому числі газети "Волинь" з приводу цього вміщена така; замітка: "Державне міністерство для окупованих теренів сходу доручило

п. Степанові Скрипникові, був. послові від Волині, організувати і обняти провід Української ради довір'я на Волині.

"До складу ради п. Ст. Скрипник запросив пл.: о. прот. Ника-нора Абрамовича, відомого церковно-освітнього діяча на Волині; Миколу Багрянівського — адвоката в Рівному; проф. Бориса Білецького — був. директора гімназії в Луцьку; Полікарпа Бульбу — голову міської управи в Рівному; Олександра Бусла — нач. шкільного відділу рівенської області: проф. Івана Власовського — був. посла і ген. секретаря Т-ва ім. Петра Могили; Ростислава Волошина — заступника голови Рівенської обласної управи; Михайла Кобрин — культурного діяча з Крем'янця; Бориса Козубського — був. посла і відомого громадського і політичного діяча; Івана Корноухова — голову Рівенської обласної управи: Мокія Нестеровського — директора промислових підприємств був. Крем'янецького ліцею; Андрія Марченка — голову обласної управи в Луцьку; Володимира Онофрійчука — був. посла з Волинського; Самійла Підгірного — був. посла і адвоката з Ковля; д-ра Миколу Пірогова — голову міської управи в Ковлі; Михайла Редьку — заступника голови окружної управи в Крем'янці; Григорія Рибак — голову окружної управи в Косто-полі; Олексія Сацюка — голову окружної управи в Дубні; Уласа Самчука — відомого письменника; Євгена Тиравського — юриста з Луцьку, та інж. Анатолія Коха — нач. відділу обласної управи в Луцьку".

Згодом до цього списку були ще додані імена Михайла Книша з Горохова і Андрія Мартинюка зі Здолбунова.

На першому засіданні цієї ради були присутні архієпископ Полікарп з Луцького і голова обласної управи Житомира М. Яценюк, разом з делегацією з східних округ Волині, які прибули сюди як гості і обсерватори. Збори привітали їх бурхливими оплесками. У майбутньому вони мали належати до складу ради як її члени. Не прибули на це відкриття лише М. Кобрин і А. Марченко.

Засадничо тут зібралися чільні представники політичного, культурного і громадського життя цієї провінції, які пережили різні народобивчі акції минулих окупантських режимів, багато з них, як Козубський, Підгірський, Власовський, Білецький належали до дуже активних і видатних діячів; за партійними приналежностями тут були представлені всі політичні течії того часу... Багато з них були добрими моїми особистими знайомими ще з давніших часів.

Головними справами наради були шкільні, юридичні, церковні. Потрібно було упорядкувати програму навчання у школах, покликати до життя судівництво і налагодити оправи церкви. Це вимагало обговорення компетентних людей і багато праці. Тут таки були створені відповідні комісії, які коло цих справ мали заходитися. А взагалі ця рада мала б у майбутньому творити певну еманацию українського парламентарного тіла, спочатку на цьому терені, а пізніше і на інших теренах України.

Звідки ж виникла ідея такої ради? В газетному повідомленні сказано, що "державне міністерство для окупованих теренів, доручило" і т. д., але в дійсності це була не думка якогось державного міністерства, бо такого в той час ще не існувало, а ідея, яка виникла з бігом розмов і шукань наших представників з певними українофільськими німецькими діячами, як, наприклад, знаним проф. Робертом Кохом, яким хотілося знайти якийсь компроміс офіційної німецької політики з вимогами українців, а також зробити спробу поставити німців перед певними доконаними фактами. Німці бс не мали наміру творити якогобудь українського представництва, яке представляло б інтереси своєї країни.

За організацію цієї справи енергійно взявся Степан Скрипник, а йому багато допомагав знаний галицький політичний діяч Матвій Стахів, який у той час перебував у Рівному. Ними була пророблена чимала організаційна робота, переборено багато труднощів комунікаційного порядку і, нарешті, скликано раду. Роблено все, що було можна, використовувано кожну нагоду, бо вірили, навіть коли не вірилося.

І не лише в цій ділянці, але й у кожній іншій. Адміністрація, шкільництво, судівництво, медична опіка, торгівля, промисел, підприємства ... І багато з цього було вже зроблено. Діяла адміністрація на чолі з начальником області Іваном Карнауховим, шкільна кураторія на чолі з О. Буслем, кооперація під керівництвом В. Мороза, організувався обласний банк під дирекцією П. Копача, К. Сірика і Р. Іщука. Пригадуються чудово організовані учительські курси під керівництвом відомої педагогічної діячки Надії Шульгин-Іщукової. Пригадую свою промову на тих курсах, оптимістичний настрій учительства, плянували розпочати навчання у всіх школах, як також відкрити цілий ряд різних курсів: садівництва, городництва, тваринництва, куховарства. Моя промова мала також певний характер. Я закликав учительство розгорнути пропаганду на селі для заохочення населення організувати господарство, закладати верстати виробництва, переробки сировини, переходити до міста і забирати в свої руки торгівлю, промисел, підприємства. Потребуємо міста, місто було не наше, завойовуймо місто.

Головна думка, що ми мусимо посісти порожні місця у керівних центрах народної економіки і господарства, інакше прийдуть інші, головним чином наші нові окупанти, які все заберуть у свої руки. Я знав їх наміри, як також їх думку про нас. Була вона ось яка:

"Слов'яни є масою вроджених рабів, які потребують керівництва. Що ж торкається нас, то можемо думати, що більшовизм зробив нам добру послугу. Він почав свої земельні експерименти, але ми знаємо, яким жахливим голодом це скінчилося. Вони створили певний рід февдального режиму в інтересах держави. Але з цього постало велике непорозуміння: якщо колишній власник хоч трохи щось на господарстві розумівся, то, з другого боку, політичний комісар був у цих справах повним неуком.

"Коли англійців виженуть з Індії — Індія зникне. Наша роля в Росії має бути аналогічною до англійської в Індії . . .

"Німецький селянин творить поступ в ім'я поступу. Він думає про своїх дітей. Український селянин позбавлений почуття обов'язку.

"Ми будемо постачати зерно всій Європі, скільки б вона його не потребувала. Крим дасть нам південні овочі, бавовну, гуму (100 000 акрів плянтацій вистачить, щоб забезпечити в цьому нашу незалежність).

"Ми будемо постачати українцям хустинки, скляне намисто і все; що люблять народи колоній.

"А що основне — німці мусять і надалі тримати між собою найтісніший зв'язок, бути ніби фортецею. Останній з наших хлопців на стайні має бути вищим за кожного тубільця".

Кому належить ця цинічна казуїстика? Вже з першого слова видно, що нікому іншому, як творцеві "міту двадцятого століття" про створення тисячолітнього райху "народу панів" на теренах Європи. Це він так мріяв у гурті своїх найближчих співробітників, у своїй головній квартирі "Вольфшанце", в лісі біля Растен-бургу, що у Східній Пруссії, з ночі з 17 на 18 вересня цього самого року. Адольф Гітлер, автор "Майн Кампф", титан титанів, Юлій Цезар, Кортес, Наполеон і філософ в одній особі, якого небо послало на цю грішну землю, щоб він нарешті навів на ній порядок.

Це уривки з його так званої застольної розмови, яку він виголошував кожної ночі перед своїми "соратниками". Появилось воно в друку геть пізніше, але ми знали його наміри вже тоді, коли читали його "Майн Кампф". І взагалі це не була ніяка таємниця — всі ті їх наміри, "дранг нах остен". Саме тому ми так наполегливо настоювали заохотити наше населення інтересами господарства. З точки погляду західноєвропейського спостерігача Східня Європа господарсько порожнє місце, і його треба заповнити. Не заповнимо ми самі — заповнять інші. Головне — місто, комунікація, індустрія, виробництво, торгівля. Не лише ринок, не лише споживання, не лише Індія.

Зрозуміло, що більшовизм зробив для ворога прислугу, він заглушив народну шіціятиву. відобраз волю мільйонам творчих одиниць і передав її сотням нетворчих бюрократів, позбавив населення власности, а тим

самим створив з нього гголетаріят, який "не має батьківщини".
Пропаганда, що людина є власником держави, не переконує, бо на ділі це виходить навпаки, а тому кожний ворог, що воює, воює не з народом, а з державою, тобто рабовласником народу. А кому хочеться захищати свого рабовласника, — ця війна дуже наглядно довела.

Господарство більшовизму з точки погляду економіки ніяке господарство, воно не в силі дати людині хліба, мешкання, штанів, гудзикіє; посилення на тяжку індустрію були б тільки тоді переконливі, коли б вона пропорційно входила у цілість економіки держави, а не творила якесь "деус екс махіна", що споживає всі соки народу, не даючи йому ніякого задоволення.

Економіка, після політики і культури, перша основа держави, і створити її може лише народ. Весь народ. Кожна його одиниця. Не партія, не плянувальне бюро, не резолюції державних органів, а воля, ідея, ініціатива кожної живої і діючої одиниці всього народу. У народі є мільйони одиниць, які можуть створити, кожна зокрема, більше, ніж плянувальне бюро якої хочете держави.

Наш народ віками господарсько був пасивний, але останні десятиліття показали, що його пасивність не природна, а штучна. Російська система господарства, колись кріпоснича, а тепер колгоспна, позбавляла маси можливості вияву своєї ініціативи. А в господарстві пасивні маси, — це лише зайвий, небезпечний тягар, який рано чи пізно потягне корабель держави на дно.

Маючи за собою досвід праці на селі, маючи гарний приклад власної родини, я був переконаний, що наш народ культурно і господарсько може дуже швидко відродитися і догнати в цьому відношенні народи Заходу, а тому мені хотілося про це говорити при кожній нагоді, на кожному перехресті, з кожної бочки. Лише ніяк не засобами колективної волі, а особистої ініціативи. Колективна воля — обман, фікція. Це поле полису для демагогії і ледарства. На місце колективу має бути

суспільство, тобто збірнота вільних одиниць, об'єднаних інтересами одиниць, а тим самим і інтересами цілості суспільства.

Тому й моя перша промова перед учителями мала саме такий характер. І мені здається, що вони мене розуміли. В кожному разі після цього я негайно дістав запрошення на ще одну таку промову перед учительським доростом на 23 число цього ж місяця.

Треба було адміністраторів, фахівців, учителів, ми сиділи на купі руїн з голими руками.

Але вибачте. Ми не сиділи. Ми їздили, ходили, промовляли, писали. І завжди квапилися. Були короткі дні. У одній напій редакції повно діла, черга відвідувачів, але ще більше їх поза рег-дакцією. По цілому місту, по області, по всій країні ... І поза нею. Почала напливати пошта. Поштових урядів ще не було, але пошта різними дорогами завалювала редакцію. І все вимагало відповіді, і завжди якоїсь поради, а то й допомоги. Дошкульно відчувався брак комунікаційних засобів, які надолужувалися імпровізацією, часто гротескового характеру.

Наприклад, пригадується одна така подорож до Луцького в товаристві Степана Скрипника та Івана Власовського. Відомий наш "фіят" по часі зовсім відмовився виконувати свої обов'язки, і ми були примушені віддати його на довшу консультацію з відповідними експертами цього діла. Для цієї поїздки невтомний організатор Степан Іванович організував одного знайомого, який посідав дуже музейного вигляду "форда", десь з років двадцятих, якого він сам зремонтував і змусів рухатись. Той "форд" виглядав, як звичайне корито на колесах, не мав накриття, але їхав.

І от ми їдемо. Другого дня після мого виступу на з'їзді учителів — четвер, 21 серпня. Не дуже погожий день, на небі хмари, які погрожують дощем. У дорозі двічі нас мочить дощ. В Луцькому ми відвідали архієпископа Полікарпа, зустрічалися з діячами міста, там ночували, а другого дня через Дубно підвезли Власовського до його Крем'янця.

По дорозі, у Смизі, заїхали до нашого доброго знайомого, директора деревообробної фабрики Мокія Нестеровського, перекусити. І сам директор, і його прекрасна дружина дуже гостинні люди, а тому перекуска затягнулася. Ми попросили шофера завезти Власовського, а самі лишилися чекати на місці, щоб пізніше їхати далі до Рівного. Завтра у мене важливий виступ перед учительським доростом.

І от ми чекаємо ... Минають години . . . Але шофера нема. Надходить вечір, темніє, а його нема. Ми хвилюємося, це ж усього п'ятнадцять кілометрів дороги, що могло статися? Розуміється, з таким автом могло статися багато, а тому терпляче чекаємо, Нарешті, десь біля десятої вечора шофер з'являється. Вигляд у нього пригноблений. Що сталося? Коли він вертався з Крем'янця, по дорозі зустріли його німці, викинули в авта, забрали "форда" і поїхали. Назад він ішов пішки.

Справи, як у нас казали, махорка. Розуміється, мусимо ночувати у Нестеровських, а рано він відвіз нас тягаровим автом до Дубна. У Дубні начальник округи з великим трудом, але дуже охоче організує свою "емку", яка виглядала, як карета гоголів-ської поміщиці Коробочки, і мала дуже підмочену репутацію щодо її виконних спроможностей. Поїхали далі. О другій годині у мене виступ. Отже треба квапитися. Але десь зараз за Дубном наша "емка" несподівано зупиняється і стоїть. Шофер негайно вривається до її мотора, криє його "на чому світ" матом і по певному часі "емка" їде. Але не довго. У одній долині, вже перед Рівним, вона зупиняється знову. За пів години мій виступ. Нерви мої гуляють. Голова шофера знов у моторі, його зад агресивно звернений до нас, вириваються скретоти. матюки, але ніякого руху. Мій терпець рветься. Бачу, їде військове авто, механічно підношу руку, авто зупиняється, прошу підвезти, дістаю дозвіл, і за чверть години я в Рівному. На виступ я спізнився лише на нормальну академічну чверть години, що в наших умовах вважалось абсолютною точністю. Моїх подорожніх колеґ, разом з "емкою" привезли пізніше на мою інтервенцію засобами міської управи.

Так приблизно виглядали наші транспортні гаражди, але, як сказано, ми все таки не сиділи. Не було справ, до яких ми не мали б відношення. І драматичний театр Демо-Довгопільсько-го, і "Сільський Господар" Петра Колісника, і сільсько-господарська школа в Басовому Куті, і управа цукроварень Сапіги, і міський відділ освіти А. Ковальського. Навіть такі справи, як залізниця, пошта, банк, судівництво, поліцейний батальйон. Усе це тим чи іншим способом переходило через нашу редакцію; я приймав начальника залізниць, начальника пошти, ходив на засідання дирекції банку, просвіти, Жіночої служби Україні, Червоного хреста, шкільних урядів. До того прийшли інтервенції перед німецькими урядами, посередництва за дозволами, перепустками, посвідками.

А ще до того багато гостей і відвідувачів з різних сторін України і поза нею, подорожуючих з заходу на схід, зі сходу на захід, поетів, письменників, агентів політичних угруповань, відпо-ручників церков, сільських делегацій.

Розуміється, склад нашої редакції, адміністрації і співробітників швидко побільшився, уже з перших чисел газети до редакції був прийнятий здібний молодий журналіст Василь Штуль, талановитий графік Ніл Хасевич, невтомний театрал Демо-Довгопільський, пізніше несподівано прибув зі Львова Євген Лазор, який на рекомендацію Ольжича увійшов до складу редакції, місцевий культурний діяч Петро Зінченко почав організацію дитячого журналу "Орленя", сільсько-господарський діяч Петро Колісник підготовляв журнал "Сільський Господар". Започаткували і книжкове видавництво, першою появою якого була "Марія", яка дуже швидко розійшлася. Збільшилась і адміністрація, якою почав завідувати Олександр Петлюра, рідний брат Симона Петлюри.

Дуже зріс попит на газету. Луцьке зимагало 7 500 примірників, Ковель 5 000, Дубно 3 000, Крем'янець 3 000, Мизіч 2 000 . . . І так далі, всі міста і села Волині, а згодом і поза Волинню. Один Дермань відбирав 1 200 примірників, а Тилявка 120. До Києва передавали 500 примірників, які там дослівно розхапувалися. Нам бракувало паперу, не було пошти,

кольпортери самі приїжджали і забирали свій тираж, часто підплачували подарунками наших адміністраторів, щоб більше дістати. Ще згодом зголосилася і Східня Україна, одна Криворіжчина прислала замовлення на 40 000, якого ми не могли, за браком паперу, виконати.

А одночасно справи особисті . . . От хоч би мешканеві, побутові. У такому розтросченому і перевантаженому німецькими прибульцями місті, як наше, це була не легка справа. Тут отаборився головний воєнний штаб, головна центральна військової пропаганди, головний уряд безпеки, а згодом і сам райхскомісаріят з головним державним банком і центральними господарськими установами. Самі головні, і всі вимагали найкращого, а такого було дуже мало. Конфіскували направо й наліво, так що для місцевого населення лишалися жалюгідні рештки.

Я довгий час мешкав у моїх дорогих приятелів Бульбів, але розпачливо потребував власного приміщення. Не було часу шукати, і куди не звернешся, скрізь натикаєшся на "бешляґнайт" (конфісковано). Як звичайно, мені допомогла Марія Іванівна Бульба, яка всіх знала, і в скорому часі я став окупантом невеликого, але приємного помешкання з трьох кімнат і кухні — другої половини одноповерхового будинку проти міського парку, власником якого був один з братів Мучинських. Не обійшлося без драми. На дверях цього помешкання так само красувалася цидулка "бешляґнайт", але до цього часу ніхто туди не зголошувався, мешкання було порожнє, за винятком однієї кімнати і кухні, де мешкала невелика жидівська родина. Можливо, що за нього було забуто або воно було резервоване на пізніше, але тим часом як сам власник будинку, так і мешканці кухні, які мене добре знали, настирливо просили мене зайняти його, щоб не прийшли сюди інші. І я нахабно ризикнув. Поруч з "бешляґнайт" я пришпилів свою візитівку редактора і зайняв помешкання. Пізніше я справді мав з цим клопоти, але їх вдалося перемогти.

Я мав помешкання, дві кімнати, ніщо не було впорядковане, не було досить меблів, речей, але вже восьмого вересня я там спав, приймав гостей, порядкував. Мав чудову господиню Анну Антонівну, яка

прибирала, діставала продукти і варила чудові обіди. Моїми найближчими сусідами були Цісики, Мучинські, Кравці, Багрянівські. І це всього кілька десятків кроків від редакції.

Розуміється, я мав вечорами завжди гостей, як також на цих днях прибула зі Львова моя найцінніша гостя Олена Теліга.

Ми розпрощалися з нею місяць тому у Львові досить холодно, я мав повні руки роботи, змінилися умови життя, а тому все минуле емігрантське почало швидко забуватися. І несподівано, здається, в середу, 12 вересня, по обіді, секретарка повідомила, що до редакції прибула пані Теліга, яка хоче зі мною бачитися. Негайно виходжу назустріч і бачу розчервонілу, усміхнену, у знайомому сірому костюмі Олену в товаристві Олега Штуля. Кидаємося в обійми, ніби ми не бачилися вічність і зустрілися на іншій плянеті.

Розуміється, ця зустріч була для нас особливою, Олена була захоплена, їй подобалася наша редакція і її ділова атмосфера — кабінети, бюрка, машинки, секретарки; і все за працею, все зайняте, черга відвідувачів. Зовсім інакше, ніж було там, у Львові.

Розуміється, нашим гостям було одразу запропоноване місце в редакції, запрошено до мене на вечерю і влаштовано для Олени приміщення у нашому будинку на половині моїх господарів. На вечерю, крім нових гостей, як звичайно, запрошено багатьох членів редакції, було багато розмов, багато сміху і дружби. Олені ця атмосфера дуже сподобалася, вона без перерви забавлялася, наговорила мені компліментів за досягнення і одразу сприятелювалася з Танею Праховою. І було все дуже добре.

Але як тільки ми залишилися самі (останніми днями у мене жив Іван Рогач з Закарпаття, який приїхав зі Львова, але напередодні виїхав на схід), щоб "порозмовляти", Олена, закутавшись у мій плащ, уместившись вигідно по-турецьки за браком канапи на моєму ліжку, почала тоном

інквізитора мене розпикати. Я вже й забув, що існують ті наші різні "бе" і "ме". моя "політика" зовсім зопортунилась, і, розуміється, для ортодоксальної моєї принципіальності набралось досить нищівних аргументів, щоб мене доценту знищити. Це були не тільки її особисті жалі, а й жалі всієї партійної лінії, а Олену, як найбільш недоторкану, висунуто для цієї грізної ролі прокурора... І те, і друге, і третє ... Чому так мало відмічено в газеті таку подію, як трагічна смерть Сеника й Сціборського у Житомирі, чому я вибрав таку невиразну лінію між "бе" і "ме", чому я сиджу на двох стільцях, чому так мало співробітничая з "нашими". Чому, чому і чому... з вашим авторитетом, вашими успіхами ви могли б робити чуда. Ми ж чули про ваші тріумфи, але, замість використати їх для "нашої справи", ви проповідуете "згоду в сімействі", невиразність, компроміси ... Це ж революція! Збурити маси! Поставити їх дуба! На вас діє школа чеських швейків, міщанство, шельмен-ківщина ..."

Мила, чудова Олена! Коли говорить — затинається. їй бракує дихання. Сливе дві години слухаю сувору мову моєї Кассандри. А коли дійшла до мене черга, я говорив приблизно таке: "ви безперечно маєте рацію, але дозвольте також комусь помилятися. Чого можете вимагати від такого вродженого селяха-гречко-сія, як ваш шановний слуга. Мені відома діалектика героїзму — "доба жорстока, як вовчиця" ... І Ніцше, і Гітлер, і Сталін... І навіть Ганнібаль . .. Але що я зроблю, коли в моїй крові так мало того динаміту. .. Правильно, абсолютно правильно! Моя лінія крива й невиразна, але я абсолютно не буду перечити, коли моє місце посяде хтось із більш покликаних ...

Олену це обурило:

— Це ... Це ... Це . .. Це, Влаسه, цинізм! І нахабство!

— Чому аж цинізм? От хочу сказати, що недавно я мусів писати статтю про Гітлера... І підписати її своїм прізвищем.

— А навіщо?

— А тому, що навіщо.

— Переходите на лінію Тичини, Рильського ... Пісні про... того бугая ...

— І за що тільки люди не вмирали. За озірйського бика, за соціалізм ... А тепер ось за расу ...

— Хіба це наші справи? Життя вимагає жертв.

— Саме тому.

— Це значить кривити душею.

— Хіба це вперше?

— Це вам не личить.

— А кому личить?

— Мерзотникам ... Рабам ...

— Ну, що ж ... Доба, як вовчиця ... Партія веде ...

— Партія, партія... До чорта з партією!

— А чи справді?

Хотілося розлитися широкою рікою проповіді про наші вимоги і потреби, але що б це дало. Вона це розуміє по-своєму, вона в ритмі доби, вона має заучені канони, і було б зайве її розчаровувати. Я міг хібащо жартувати. Ми говорили й говорили, весь час контра, часто верталися до того самого і не могли розійтися .. . Ані зійтися... І я знаю, що я її не переконав, але разом з цим у чомусь переконав. Вона більше любила

деяких своїх друзів, ніж мене, але разом з тим більше любила бути зі мною, ніж з іншими. Бо, крім доктринерства, у неї був сильно розвинутий інстинкт порядності і чистоти. І практичності. І коли б я сам не уникав її, як часто зтяжкої, ми були б з нею нерозлучними, вічно сварливими друзями. А так ми були друзями, лише розлучними. Я любив її як цікаву людину, яких у нас так мало, але я не вважав, що з нею можна робити діло на довшу відстань.

І ще одна справа мене турбувала: я боявся за неї на цьому терені. Особливо коли вона буде в Києві. З її прямолінійною вдачею вона туди абсолютно не підходила.

ШМЦІ

Останній з наших хлопців на стайні мас бути вищий за кожного тубільця.

А. Гітлер

Хоч ми жили під ними, але довгий час не мали з ними ніякого контакту. На еміграції приватно я мав між ними чудових друзів, але німці, що ходили в сіро-синіх уніформах по наших вулицях, були далеко не ті самі, що ті там, дома. І причиною цього не була лише сама уніформа. Вони були штучно напомповані "духом фюрера" і стали подібні до бальону, що ось-ось розірветься ... Це ж римські легіони, це фаланги Кортеза, це брі-танські Томмі. А ми лише варвари, інки, Індія. Таке зосередження традиції підбоїв у одному часовому фокусі робило з них трохи комічних маріонеток, що їм, як нащадкам Канта, Гете, Гегеля, Шпенґлера, не дуже пасувало. Люди, що люблять довго і барвисто думати, під командою завжди стають бездумними, а тому безрадними, втрачаючи рівновагу, як ті, що несподівано, не маючи вправи, опиняються на ковзькому льоду.

Щоб зрозуміти це явище глибше в його реальній подобі, потрібно знов таки вернутися до Ортеґи і Ґассета з його дефініцією: "коли хочемо розуміти якусь епоху, то першим питанням має бути: хто управляв тоді світом".

Засадничо нашим світом управляв Ґітлер. Отже хто такий Ґітлер? Про це вже багато сказано, але послухаймо ще і таку відповідь, яку дає англієць Г. Р. Трейвор-Ропер у своїй передмові до англійського видання найбільш цинічного прикладу думання, висловленого людиною так званих "Тіш Ґешпрехе" (застольних розмов), Ґітлером.

"Історія його політичної кар'єри, — каже Трейвор-Ропер, — є твердо удокументована, і ми не можемо заперечити її грізного ефекту. Ціла Генерація може бути названа його іменем, і ми змушені говорити про епоху Ґітлера, як про епоху Наполеона або Карла Великого. Але все таки, не дивлячись на жорстоку очевидність його впливу на світ, якою невловною лишається його вдача! Що він зробив — ясне; його щоденне життя і особиста поведінка була перевірені і вияснені. Але все таки, коли питатися не що він зробив, а як зробив, або ще краще, як він міг це зробити, то історик від цього ковзького питання воліє ухилитися до невизначеної відповіді. Для марксистів, як най старомодніших, він просто був пішаком на шахівниці подій, витвором вимираючого капіталізму в його остаточній фазі. Інші бачили в ньому шарлатана, який використав серію випадків, неперевершеного актора-лицеміра, хитрого балакучого мужика, або гіпнотизера, який зводив з розуму людей своїм чаклунським чаром. Навіть сер Лейвіс Немьєр погоджується з звітом про нього, зробленим розчарованими офіційними німецькими чинниками, як про неграмотного, нелогічного, несимпатичного, блефуючого дилетанта. І навіть містер Баллок (біограф Ґітлера — У. С.) погоджується вважати його як пекельного авантюриста, жадібного влади. І тепер ми мали б розібратися, чи міг би авантюрист, спритний шарлатан зробити те, що зробив Ґітлер, який почав з нічого, як осамітнений плебей великого космополітичного міста, згуртувати і командувати всіма тими темними силами, які він мобілізував, скеровував і мало не підбив цілого світу? Так ми питаємо, але рідко дістаємо відповідь: бо історики відвертаються, і, як

античні герої, ми тільки знаємо, що говоримо з безсмертними тільки тому, що їх більше нема між нами.

"Син скромного урядовця провінційної Австрії, з незначною освітою і дуже латаною минувиною, в кожному разі бідний, безпорадний, безробітний невротик, який живе з дня на день поміж віденською гал айстрою, — він появляється в Німеччині як чужинець і за днів найскладніших її умов заявляє, що німецький народ своїми власними силами і проти волі переможців може не лише відзискати утрачені свої домінії, але ще й додає, що він може домінувати і управляти цілою Європою. Пізніше він заявить, що він сам цього чуда досягне. Двадцять років пізніше він так наблизиться до цієї мети, що решта світу мусить шукати нового чуда, як цьому протиставитись..."

Після довшої вникливої аналізи цього явища автор виносить такий присуд: "Грізний феномен, справді імпонуючий розмірами своєї ж орности, безмежно брудний у своїй різноманітній діяльності, якийсь надмірний, варварський гігант, вислів титанічної сили і дикого генія, оточений купами з гнилих відпадків — старої бляхи, змертвої наволочі, яєчної шкаралуці і непристойної лайки — інтелектуальний детрит століття..."

Він вважав, що для нього нема на землі рівного суперника, за винятком хіба, за його власним окресленням, одного "варварського генія, лукавого кавказця" Сталіна, в якому він вбачав "велетенську особистість", "звірюку, але великого формату" або "пів звіря, пів гіганта" . . . Отже цих двоє гігантів, дітей Урана і Геї або простіше, на мові доби, "двоє гігантських звірюк" управляло нашим світом і вело між собою безоглядну не на життя, а на смерть боротьбу й перегони за першість у цинізмі, жорстокості, безоглядності, ніби двоє залишених на землі тварин епохи динозаврів, як, вмираючи, виявляла такі корчі болів, що від них здригалася планета і блідло небо.

На на птах очах заходило сонце великої гібридної епохи, що в ній вели смертельну боротьбу два контрачинні ідеали — ідеали великого

рабства і ідеали великої свободи. В пересиченій брудними ідеологіями атмосфері відкривалися поволі двері епохи атома, закритої сили найменших частин природи, яка гармонійно синхронізувалася з виступом на сцену буття найширших інфузорних людських мас, які заповняли концентраційні табори, ка-тинські ями, тисячі дивізій армій в ім'я безконечного щастя майбутнього і безконечного нещастя сучасного.

На вулицях мість поселень цієї епохи роїлося від звичайних людських істот, які не думали категоріями гігантів, а жили своїм щоденним, малим життям, як зграї сардинок у морі, побічкількох китів, які пожирали їх нараз тисячами, а до того ще й змушували їх вдавати героїв та кричати ура.

Вулиці нашого містечка Рівного, з їх потовченими хідниками і макабричними видовищами руїн, були переповнені саме цими істотами. Їх було справді багато, більше, ніж іншого часу, і всі були чимось зайняті, як мурашки, яким несподівано хтось розкидав їх муравлище. Багато з них було стривожено, багато об-надіено, багато занепалих і багато тріумфуючих. А відокремлено від цього, ніби контрастова фарба на білому, оберталися окремі сіро-сині точки з досить самовпевненим виявом своєї поведінки. Це й були німці. Ті ж самі частини маси, лише відокремлені іншою барвою.

Згодом до цієї сіро-синьої барви додалася ще одна барва— барва рудої глини, якою наші селянки звикли підмазувати прізьби своїх хат. Це були руді, або "бравне" німці — гомункулюси Гіт-лера, майстри, яких прислано по слідах легіонів, щоб вони змайстрували з нас Індію.

Це вже навіть не німці, це "наці", "вища раса", аристократія розпачу доби, або "гельбе пест" (жовта чума) на мові німців-людей. Цікаві їх наміри: ще одна спроба змести з лиця землі населення цього простору. Яка за чергою? Готи, гуни, половці, печеніги, монголи-татари, ляхи, москалі? "Скільки их, куда их гонят", — сказав би Пушкін.

Як це дивно, що, наприклад, мій Дермань все ще Дермань, а не якийсь Бахчисарай, дармащо там втопилося чимало тисяч відважних "наці" минулого. І Махобеї, і Шавронські, і Полетаєви в моєму Дермані сьогодні однаково добре говорять мовою дулібів, як і Сидорчуки чи Бухали, яку тепер звать українською і вважають за свою.

Цікаво, що станеться з моїм Дерманем тепер? Чи витримає нову навалу смерти? Чи його нарешті зітруть?

У кожному разі проблема морочлива. Багатогранна і складна. Дермань на грані бути чи не бути, як старий дуб, битий скаженими вітрами чужини, на краю прірви.)

Що маємо робити? Я сидів за бюроком свого кабінету і, як звичайно, між десятою і дванадцятою годинами приймав відвідувачів. Щойно відійшов цікавий гість на прізвище Терещенко, який приїхав з заходу і мав намір їхати на схід. Чи не з тих Терещенків, які свого часу були магнатами цукрової промисловости України? Можливо, і не з тих, але і цей Терещенко має цукровар-ські інтереси і ось зайшов по дорозі, щоб порадитися у цих справах.

Ми довше на цю тему розмовляємо, я підтримую його наміри всіма приступними аргументами, я висловлюю свою улюблену думку, що коли б ми в минулому мали Терещенків, Семиренків, Чикаленків хоч так багато, як поетів, щоб ми заповнили ними наші міста, наші Донбаси, Криві Роги, щоб трамвайова компанія в Києві була не бельгійська, а наша, щоб пшеницю, вугіль, залізо видобували і продавали не французи чи німці, а Терещенки та Семиренки — ми були б такою ж нацією, як і німці, французи чи англійці. І не треба було б нам так багато сваритися з "проклятими" ляхами чи москалями за мову та інші наші святощі.

Ця мова, здається, моєму гостеві імпонувала, бо, відходячи, він залишив на моєму бюроку сотню цигарок виробу Львівської тютюнової фабрики, що в цей час були на вагу золота. Звичайно, я їх не вживав, але

в мене досить таких, що вживають, і це буде для них найкращим подарунком.

Такі були наші думки. А що думав про це саме наш великий "фюрер"? У його "Застольних розмовах" з 17 жовтня цього ж року, тобто одночасно з відвідинами Терещенка, читаємо:

"У порівнянні до краси Німеччини нові території сходу виглядають для нас, як пустеля. Фляндрія також рівнина, але яка краса! Російську пустелю ми повинні заселити. Величезний простір нашого східного фронту має стати полем найбільшого бою історії. Вигляд цієї країни ми віддамо минувшині.

"Ми змінимо азійський характер цього степу і його європеїзуємо. З цими намірами ми запланували сітку автошляхів, які сполучать нас з найтвденнішими точками Криму і Кавказу. Ці дороги пов'яжуть цілу низку німецьких міст з містами, які заселять наші колоністи.

"Що ж стосується тих двох чи трьох мільйонів людей, яких ми потребуємо, щоб це виконати, ми знайдемо їх скорше, ніж хто думає. Вони прийдуть з Німеччини, Скандинавії, з західних країн і з Америки. Я вже не буду того бачити, але за двадцять років Україна стане батьківщиною двадцяти мільйонів мешканців побіч тубільців. За триста років ця країна буде найкращим садом у світі..."

Отже, після ленінського ще один рай. Мрії. Але хто не мріє? Ми з Терещенком мріяли також. А найбільше мріяв я сам. Мені здається, що ця наша редакція, за бюрком якої я сиджу і яка вміщається в десятих кімнатах, за певний час матиме ще десять кімнат, а там ще десять. Думалося вже про окремий будинок на багато поверхів. Все так гарно розвивається, люди горнутья, гроші течуть рікою. Десятки тисяч, сотні тисяч, мільйон накладу. Моїугній пресовий концерн, контакти з Європою, з світом.

Чи це були справді мрії, а чи тільки нездійснена дійсність? У кожному разі покищо це дійсність або бодай її початок. Я, як доктор, ігнорую клієнтів і пацієнтів. Ось вийшов Терещенко, хто там на черзі?

Увійшов черговий клієнт, і здається, без черги.. . Яких я ще у себе не приймав. У сіро-синьому військовому плащі (надворі падав дощ). З відзнаками "зондерфюрера". Геккель, Гайнріх Геккель ... І говорить по-українськи. Подає руку. Сідає. Закурює і подає мені. Дуже дякую. Чим можу служити? Він належить до команди військової пропаганди на Україні, заявляє Геккель і цікавиться нашої газетою. Коли вона появилася, хто її заложив, на чий дозвіл, на які фонди, який тираж, які спроможності на майбутнє? Я, розуміється, пояснив. Все добре, але щодо можливостей на майбутнє, то це його турбує. Зараз же він додає, що вони готові піти нам назустріч. Збільшення тиражу, перехід з тижневика на щоденник. Як з машинами, з папером? О, на це можна найти раду, це не є аж така проблема. Нам тут потрібна добра преса. І він чув уже про мене. Це добре, що я вчився в Німеччині і володію її мовою. Між іншим, вони мають намір заложити цілий ряд газет українською мовою, і я міг би їм допомогти в цій справі, от хоч би з підшуком редакторів. Розуміється, що це можливе. За пів години ми домовляємося: наша газета надалі лишається нашою, ніяких засадничих змін, дістанемо готові воєнні звідомлення, політичні директиви і навіть допомогу машинами й папером. Прекрасно. Все прекрасно. До побачення! Скоро знов зустрінемося.

На другу зустріч не довелося довго чекати. Геккель pojavився вже другого дня в товаристві ще одного "зондерфюрера", який назвав себе Фріцом Вайсом. Говорили вже по-німецьки і знову про газету, про її розбудову, друкарню, кольпортаж. Вайс робив гарне враження — солідний вигляд, культурна мова. Наша розмова була приязна, ділова і, здається, щира. На прощання домовилися зустрічатися, я навіть запросив їх зайти до мене приватно. Здавалося, що такі приватні контакти можуть нам інколи придатися, і вони погодилися. Відходячи, Геккель залишив мені "Деякі вказівки щодо термінології і тематики газети", писані на машині українською мовою. Якимось чудом цей папірець зберігся в моєму архіві і звучить він так (подаю без змін):

"Не обговорювати будучого оформлення політичного, адміні-страційного й господарського життя окупованих німцями теренів (до закінчення війни). Обговорювати: большевицьку зраду Німеччини, вину крові, ролю жидів. Увільнення від большевизму й жидівства, бій проти большевизму й жидівства, діяльність III Інтернаціоналу, національне питання в союзі. Боротьба з больше-вицькою ідеологією: передовсім заховання большевиків у останніх часах (використовувати).

"Термінологія: Москалі, а не "росіяни", білорусини, а не "білоруси" ("білороси"), Советський союз, а не "Росія" і т. п. Під словом "Росія" розуміється тільки Московія. Не писати про народності, тільки населення. Большевицька армія, а не "російська армія". (Підкреслювати, що армія в більшості, як 50% складається не з москалів! Що советський патріотизм нав'язує тільки до московських імперіалістичних традицій). Не вживати больше-вицьких назв міст, н. п. не "Куйбишев", а "Самара", не "Кірово", а "Єлисаветгород" і т. д. Не говорити про трактування німців у Радянському Союзі..."

Отже маємо вказівки, нічого несподіваного. Але цензури ще не було. Писали на власну відповідальність. І думалося, що то з того вийде. Інстинкт не вичував приємного.

Приблизно в той же час на нашому обрії появилася ще один представник тієї влади, але значно іншого тону, крою і барви. Дуже молодий, чепурний, обтягнутий, у новенькій рудій уніформі з червоною опаскою і гайовим хрестом на рукаві. Увійшов без попередження, не привітався, не зняв кашкета, у рукавицях і з стеклом. Підійшов до мого столу і величним тоном почав приблизно такий діалог:

— Що це за уряд? — і глянув по стінах.

— Редакція газети, — кажу спокійно.

— А ви хто такий?

— Головний редактор.

— То маєте помістити ось це! — і кинув передо мною на стіл два руді урядові коверти.

Я глянув на них і кажу:

— Гаразд. Але ось цей, здається, адресований не до нас, а до міської поліції.

— А! Не важливо, — і пальчиками в шкіряній рукавиці театралью забрав назад один з ковертів. Але потім кинув його назад на стіл, пробурчав "гайль Гітлер" і помпезно вийшов.

Це не шарж, це факт. Це перша ластівка цивільної влади "наці" у рудих уніформах, перше її розпорядження, розуміється, німецькою мовою, що стосувалося заборони вживання автомашин без дозволу так званого ґебітскомісар, яке було підписане так: "Підписаний — Ґебітскомісар у заступництві — Тіманн, регі-рунґсасесор".

Отже маємо й владу. А одного гарного осіннього ранку нагло рознеслася хвилююча вість: виарештувано майже всю верхівку ОУН(б), щось з дванадцять людей, на чолі з Ростиславом Волошином, який формально був лише заступником обласного начальника Карнаухова, а фактично він був дійсним керівником області від партії, як це тоді звичайно практикувалося. Було знято чимало активних людей, яких тяжко було замінити. І, розуміється, це наслідки демонстрації 31 серпня.

Ця подія наробила шуму, наша редакція, а також канцелярія Ради довір'я заповнилася прохачами допомоги, але чим ми могли допомогти. Я негайно інтервенював у пропаганді, але арешти від них не залежать. Вайс з цього приводу казав:

— І чого вони одразу поперлися з тими своїми демонстраціями? Кого вони лякають? Хай би попрабували зробити таке проти більшовиків ... Там би поплатилися не десятками, а тисячами. Хай би мовчали і робили своє діло, поки їх не чіпають.

З такими аргументами, у таких обставинах годі сперечатися. Я намагався доводити, що це не була демонстрація, а похорон жертв більшовицького терору, що таке не могло пошкодити інтересам німців, а скорше навпаки, що ці арешти недобре вплинуть на наші стосунки. Вайс відповів, що це робило вигляд виразної протинімецької демонстрації.

— Ми, — казав він, — люди західньої культури, і навіть при цьому гострому режимі і в цих умовах з нами можна щось робити, зберігаючи певні норми поведінки. Дивіться на чехів. Вони мають право на більше до нас претенсій, ніж ви, але як вони поведуться. І вони на цьому виграють. Героїзм тоді героїзм, коли він дає героїчні наслідки, час героїчних легенд за нами, ми належимо до епохи реального діяння ...

— Але чи розумно такій силі, як німецька, звертати увагу на такі дрібні інциденти?

— Можливо й не розумно, але велика сила може собі й на це дозволити, а мала, до того й нерозумна, — це вже зовсім погано. Малим силам залишається тільки розум ... Але подумайте, щоб вам зробили за таке ваші брати-слов'яни. ...

— Вони мають за це заплату. Дивіться, що діється на фронтах. Чи доцільно в наш час аж так нехтувати волю населення?

— Можливо ні, але що тут допоможуть наші філософії. Сучасна Європа не розуміє сантиментів. І зважте: поки тут рядимо ми, військо, ви можете собі багато дозволити, але раджу вам бути обережними, коли прийде сюди цивільна влада. Бачили отого Ні-манна? Дурень набитий, але він

буде при кермі. Оце зустрічаю його і питаю: "Ви що? їздите верхи?" "Ні, каже він, не їжджу". <-А чому носите стека?" "О, для престижу". Бачите!

Так, бачу. Наша розмова кінчається, бачу виразно, що Вайсові ті арешти не дуже подобаються, і думаю, що він буде про це в певних місцях говорити, але це не допоможе. Ліквідація наших активних політичних діячів відбувалася за певним пляном, виробленим у центрі, і ніхто тут нічого не допоможе. Це почалося ще тоді, у Празі, і буде продовжуватися з німецькою методичністю і докладністю до кінця. Наше завдання — знайти вихід.

Дуже скоро появилася і сама цивільна влада, покищо низова. У четвертому числі нашої "Волині" вже знаходимо таке оголошення: "Від 15. IX. 1941 р. з доручення Вождя Німецького Народу переймаю становище крайового комісара Рівенської області. В силу цього всі зверхні права і вся виконавча влада цієї області переходить у мої руки.

"Непереможна Німецька Армія прогнала з цього краю большевицького ворога. Вбачаю найбільшим своїм завданням направити всі заповідяні большевизмом шкоди і змагати до піднесення господарського стану області. З цього приводу домагаюся, щоб ціле населення області, бажаючи творчої співпраці і відбудови, допомогло мені ці завдання виконати. Я очікую дисципліни, пошани і зрозуміння всіх виданих мною розпоряджень.

Красвий комісар д-р Беер"

Німецькою мовою з рівнобіжним українським текстом. Дуже зрозуміла тенденція. Праця для реалізації мрій Гітлера, щоб за двадцять років тут постав німецький рай. І ніяких ілюзій для нас.

Невдовзі дістаю запрошення відвідати цей уряд, який примістився на вулиці, що звалася колись Галлера, а тепер ще не звалася ніяк. На моє здивування, знаходжу там людину в ролі "гебітс-комісара", у рудій

уніформі, іншого типу, ніж той Німанн. Баварець, середній на зріст, юрист, добрі манери. Зустрів мене привітно. Хоче познайомитися, просить поради і допомоги. Мене цікавить справа, що станеться з нашою вже діючою адміністрацією. Покищо нічого, а там буде видно. Він думає, що місцева адміністрація залишиться як допоміжна сила. Пропонує мені стати його дорадником. Дякую йому, посилаюся на велике перевантаження іншою роботою, але при потребі він може завжди до мене звернутися. Пізніше його офіційним дорадником став письменник Андрій Крижанівський, який прибув з Варшави.

Але ці справи гостро цікавили українське громадянство, керівні люди сходилися на наради для їх обговорення. Пригадався 1920 рік, коли владу перебирали поляки, які так само гостро і безоглядно усунули від діла всіх наших людей, пригадується зміна 1939 року, коли "визволяли" зі сходу.

Історія повторюється. Стара Європа живе традицією минулого. Спадщиною старих античних культур. Завоювання, підбиття, поневолення. Поява Леніна, Муссоліні, Сталіна і Гітлера підсилила антагонізми. Москва швидкими кроками наближалася до чингісханізму; Берлін, Рим замаршували "римським кроком", ідеологічна література зарясніла "духами минулого". Всім хотілося обов'язково когось завойовувати, але час Азії, Африки, Америки минув, для модерних Чингісханів залишались естонці та латиші, а для Юліїв Цезарів та Фрідріхів Великих Абесинії та Албанії. Донкіхотство стало домінуючою вимогою доби.

Ще раз послухаймо мрії такого дон Кіхота з ночі з 2 на 3 листопада цього року в його бункері "Вольфшанце":

"За сто років наша мова буде мовою Європи. Країни Сходу, Півночі і Заходу мусять вчити нашу мову, щоб могли з нами ко-мунікуватися. У старі часи Європа була обмежена південною частиною Грецького півострова. Потім Європа ототожнювалася з границями Римської імперії.

Коли в цій війні впаде Росія, Європа простягнеться на схід до меж старої германської колонізації.

"На східніх територіях я повинен змінити слов'янські географічні назви германськими. Крим, наприклад, буде зватися Готен-лянд. Ми потребуємо назв, які відтворять наше тут право на дві тисячі років назад.

"Я хотів би пригадати тим з нас, що говорять про "спустошення східніх територій", що в очах давніх римлян ціла Північна Європа виглядала спустошеною. Тепер Німеччина стала країною радісного сміху. Таким саме чином Україна стане чудовою, коли ми її відбудуємо.

"Римська імперія, як також імперія інків, як і всі інші великі імперії, починала з великої сітки доріг. Тепер дороги замінюють залізниці. Дороги перемагають.

"Швидкість, з якою рухалися римські легіони, дійсно дивовижна. Дороги вели просто через гори і доли. Військо мало напевно приготовані чудові табори вздовж доріг. Табір біля Зальцбургу гарно про це свідчить.

"Я оглядав виставку Риму імператора Августа. Цікава справа. Римська імперія ніколи так не виглядала. Досягнуто повноти управління світом! Ніяка з імперій не поширила так своєї цивілізації, як цього досягнув Рим.

"Світ перестає бути цікавим, коли людина почала літати. До того часу ще були білі місця на малі. Містерійність зчезла цілковито. Сьогодні північний бігун став перехрестям доріг, а Тібет вже перестав бути недосяжним..."

В іншому місці той самий дон Кіхот продовжує свої мрії:

"Щоб учинно використати Україну — цю нову Індію Європи, — я потребую лише миру на Заході. Пограничної поліції вистачить цілком, щоб запевнити нам потрібні умови для експлуатації здобутих територій.

Я не приділяю великої ваги юридичному закінченню війни на східньому фронті..."

Отже від початку до кінця "дух минулого". І мрії про майбутнє. І ані сліду сучасного. "Світ перестає бути цікавим, коли людина почала літати", "містерійність зникла цілковито", як і щезли "білі місця на малі". А йому хочеться маршувати римським кроком легіонів, на місці України бачити біле місце, щоб заповнити його квітучим садом. Чи не має слушности Освальд Шпенглер, пророкуючи "занепад Заходу"? Гітлерові і не снилося, що його стиль політики був стилем далеких предків і знаходиться поза орбітою, стилем і ритмом нашої доби на добрі тисячу років. І саме, можливо, через це пару років пізніше він мусів облити себе бензиною і спалити.

Чи його мрія могла здійснитися? Теоретично так. При умові, що на Американському континенті існувала б імперія інків, а не Сполучені Штати Америки. Але людина, яка починає думати лише про минуле, доводить, що вона тілом чи духом старіє і для неї нема місця в майбутньому.

Останню війну виграла не Європа, а Америка. Не забуваймо, що Гітлер — це не тільки "Третій Райх", а й "Нова Європа". Від Кавказу на сході до Бресту на заході, від Нарвіку на півночі до Тобруку на півдні. І вирішили це питання не Сталін, не де Голль, навіть не Черчілл, а Рузвелт та його генеральний штаб. Америка контра Европа, літаючі фортеці контра римських легіонів, дух сучасного проти духу минулого.

При цьому не слід плутати деяких понять. Нам можуть сказати, що виграла також Москва, комунізм, Сталін. Комунізм — це окреме зілля, виросле у зацвілих погребях декадентської Евро-пи, але воно далеко не тотожне з доктринами політики Берліну чи Москви. Це таке ж абстрактне мистецтво в економіці й соціології, як мистецтво Карла Гофера в малярстві. Але воно наскрізь у дусі і ритмі доби, тобто політика Москви наскрізь музейна, від неї на мильо несе Іваном Грозним з ідеалами Чингіс-хана. Чи виграла вона війну? Формально і на перший

погляд — так. Дякуючи, що на Американському континенті, замість імперії інків, були США. Але світ не музей, це живий організм, і рано чи пізно він захоче позбутися цього апендиксу, як позбувся Європи Гітлера, не дивлячись на її прикметник "нова".

Але покищо у Рівному повно тієї Європи, наша редакція має з нею багато клопоту. Наші люди звичайно більше довіряють силі газети, ніж уряду, а також я, здається, сливе єдиний, що говорить німецькою мовою ... А тому ми завалені проханнями про допомогу. Ось, наприклад, дістаю раптом писульку, що до Рівного привели групу наших хлопців з заходу, яких піймали на сході, де вони робили пропаганду, і їх ведуть до концентраційного табору. Щось треба робити. Негайно йду до "ґебітскомісара", здіймаю галас, доводжу, що це ворожа провокація, і несподівано хлопців звільняють, які, до речі, одразу знов таки вертаються на схід робити ту саму пропаганду. Прибігає перелякана моя господиня Анна Антонівна і заявляє, що її чоловіка та його сестру арештовано і їх мають розстріляти. Як, де і завіщо? Її чоловік має комісову крамницю старих речей з цінами вільного ринку, зайшов німець, набрав товарів, заявив, що ціни спекуляційні, покликав поліцію, — і власника крамниці арештовано. Знову до комісара, знову лемент, доводжу, що тепер нема стабільних цін, що вся торгівля на цьому базується, що всі товари — це приватні речі, які продаються з нужди, а не для спекуляції. По короткому часі "злочинців" звільняють.

Це приємне, а разом і неприємне, бо тепер нам не відбитися від пошкодованих. Інколи треба рятуватися й самому. Ось, наприклад, одного разу приходять Олена Теліга і Таня Прахова і заявляють, що на наше подвір'я заїхало військове тягарове авто, яке хоче забрати всі наші меблі. Біжимо їх рятувати. З військом не така легка справа, якщо мати на увазі ту цидулку "бешляг-намт", але в своєму помешканні я застаю сержанта в товаристві жіночої особи, яка говорить по-лольськи, і це справу вияснює. Питаю сержанта, чого він хоче? Дістаю відповідь, що він приїхав забрати меблі, що тут знаходяться. На якій підставі і на чие розпорядження? Все це, мовляв, конфісковане. Він називає якийсь штаб і якогось генерала. Виймаю записник і спокійно прошу сержанта подати

мені його прізвище, до якої частини він належить і хто його сюди послав. Цього ж вимагаю від його дами. Але мої гості не виявляють бажання зрадити свою ідентичність, мовляв, це військова таємниця. Тоді я спокійно, але рішуче заявляю, що я негайно кличу військову поліцію, яка в цьому розбереться. Це магічно вплинуло. За одну мить під якимсь претекстом їх не стало, і справа полагоджена.

Але покищо це лише дрібні і спорадичні випадки, з якими ми легко давали раду, але згодом це набрало розміру пошести. Конфіскували будинки, меблі, речі, наші впливи перестали діяти, "нова Європа" набирала розгону.

А з нею також "стара", хоч би у вигляді залишків наших дорогих братів-слов'ян поляків та різних недоносків "русских братьев", які з приходом німецької адміністрації одразу відчули дух часу, почали вилазити з різних схованок та підносити голови. Для німців це було дуже на руку, гасло "діли і пануй", нацькувай одного на одного якраз їм пасувало, за колишньої Польщі українців не брали на державні посади, ми не мали фахових сил для адміністрації, залізниць, пошти, телеграфу, поляки пригадали, що вони також "в Індії", а тому відновили свої старі рецепти: "не давай ходу кабаньським русіном". Шовінізм тих людей мав унікальні прикмети, він був позбавлений якихбудь ознак глузду, все базувалося на найчистішій культурі мегаломанії. Старі мрії "від моря до моря" не давали їм спати, не дозволяли рахуватися ні з часом, ні з умовами, ні з логікою, ні з якимибудь моральними критеріями. Їх ненависть до нас була елементарно щира і органічно звіряча, а їх наміри абсолютно брудні.

Навіть у час цього найбільшого нашого спільного лиха ми не могли зійтися з ними ні в одній точці, вони вважали за смертельний гріх заговорити з нами нашою мовою, у їх пресі ми могли вчитати такі розважання "зцентей ґлови", що коли вони виграють цю війну, у що вони так само вірили, як і в Матку Боску Ченетоховську, вони поширять свої володіння до Дніпра, все населення наше виселять на схід, а одночасно, на заході, "відзиска-ють" свої історичні землі до Одери і, розуміється,

виженуть німців за Одер . . . Отже бідний Гітлер безнадійно спізнився, наївно вважаючи, що всі ці винаходи його власність.

Під цим оглядом вони феноменальні, з ними годі конкурувати, їм могли б позаздрити і найвідчайдухтші дон Кіхоти, а їх безпосередність безпрецедентна. Володіючи такими талантами, вони з приходом німецької адміністрації з патосом беруться за діло, багато з них негайно стали "срольксдойчами", і багато різних ключових позицій було обсаджено ними. Для цього вони використовували свою традиційну зброю за німецьким гаслом "крафт дурх фройде" і за рецептою відомої панни Валевської, яка свого часу дістала місію перемогти Росію ліжком Наполеона . . . Зброя ця в наші часи діяла непомильно, так що в скорому часі всі німецькі "фюрери" мали своїх валевських у вигляді господинь, секретарок, телефоністок, а тим самим завзятух поборників "пшеклентих гайдамакуф-українцуф" . . .

Наприклад, до нашої редакції почали напливати звіти, що при організації дирекції залізниць у Здолбунові три чверті її штату опинилося у польських руках. Не маючи права критики державних установ, ми все таки ризикнули помістити про це невелику замітку. Реакція була негайна. У моєму кабінеті появився начальник залізниць, також поляк, прізвища якого вже не пригадую, з наміром в'яснити справу. Головний мотив — нема українських фахових сил. Між іншим, наводжу йому приклад поляків з 1920 року, які, обсадивши нашу територію і також не мавши фахових сил, негайно змінили всю обсаду залізниць, наслідком чого майже всі наші залізничники опинилися без роботи, а в цьому числі був також один мій дядько Макар Рудий. Пізніше, протягом двадцяти років, на цю роботу не було прийнято ні одного українця. Звідки мали взятися фахові сили? І як він думає: невже ми не маємо права на своїй землі бути бодай кондукторами на залізниці? Чи не слід нам використати досвід поляків? Бо інакше ми ніколи не виліземо з нефаховости. Я вимагав пропорційного обсадження залізниць нашими людьми, як нема фахових — зробити їх такими. Це не таке вже велике мистецтво . . .

Наслідки нашої розмови були прекрасні, начальник залізниць, до речі, порядна й інтелігентна людина, визнав за мною слушність, обіцяв змінити наставлення та направити несправедливість. І вона була направлена. Після цього усунуто дискримінацію і нарікання припинилися.

Або ще приклад: одне містечко біля Луцького вело довголітню боротьбу з місцевими поляками за свою церкву. Церква була православна, але за так званої польської "ревіндикації", тобто навернення православних на католиків, з церкви зроблено костьол, дармащо католицького населення було лише десять відсотків. З приходом німців православним вдалося це лихо направити і церква стала знов православною. Але не надовго. Військовим комендантом Луцького був ревний католик, поляки підослали йому гарненьку секретарку, і нещасна церква стала знов католицькою.

Православні не думали здаватися, і, не знаю яким чином, одного разу в моєму кабінеті з'явилася тричленна делегація злощасного містечка з довжелезним списком підписів населення та проханням їм допомогти.

Я був цілковито збентежений: Луцька область не належала до нашої юрисдикції, що я міг їм допомогти? Але мушу щось зробити, вони представили цілий ряд документів, з яких виходило, що правда по їх боці. Я зібрав документи, просив зачекати, а сам вдався до Фріца Вайса з пропаганди. Ви слід був несподіваний: вислухавши справу, Вайс не цікавився навіть документами, а сказав своєму секретареві настрочити на машинці папірець, додав до того магічну печатку пропаганди, і справа була полагоджена. За пів години моя делегація мала свою церкву назад і не могла вийти з дива, що все це так швидко і просто сталося. Не менше був здивований і я сам, а одночасно дуже вдоволений, що нам це так несподівано повелося.

До речі, про Фріца Вайса та його пропаганду. За професією народний учитель з Гайдельберґу, не партійний, на диво культурний, під кожним оглядом порядний, він скоро став не тільки моїм зверхником, але й співробітником та приятелем. Ми зустрічалися не тільки урядово, але й

приватно у моєму помешканні, багато говорили на різні теми, не було такої справи, якої ми не обговорювали б спільно, він мав до мене повне довір'я, усі наші інтервенції йшли через нього; він став нашим адвокатом у високих і найвищих урядах, включно до всемогутнього міністерства Геббельса. Він посилав завжди корисні для нас звіти, став нашим приятелем і вболівав над нашими справами, як над своїми.

А його уряд військової пропаганди, у якому він відав пресовим відділом, належав до найвпливовіших, після уряду безпеки... До його юрисдикції належали справи преси, освіти, культури і навіть церкви на всю Україну. Він мав силу впливати на різні рішення, за винятком справ СД, тобто безпеки...

З першої зустрічі з Вайсом я зрозумів його значення для нашої справи, одразу нав'язав з ним найтісніші контакти. Наші зустрічі мали особистий і приятний характер. Знаючи німців взагалі, я легко давав собі раду. Ми запрошували його на наші прийняття, на театральні вистави, на імпрези і свята.

Пригадую одну таку нашу подорож на одне почаївське свято, здається, десятого вересня, яке на Волині звали "перенесенням мошДв". За старих часів на нього сходилося десятки тисяч богомольців. За советів це, розуміється, припинилося, але тепер там мала відбутися велика маніфестація з приводу "визволення".

З Почаєвом у нас взагалі пов'язано багато споминів. Мандрівки на прощу, святиня, легенди, "стопа Божої Матері", "цілющі мощі Йова". Я мав там багато шкільних друзів — Анатолія Чернобая, Гриця Цикуцького, Петра Кондратьєва, Сергія Стельмашука, Володимира Качура. Одного разу, пригадую, ми робили мандрівку до Почаєва цілою гімназією. Це була незабутня подія. Йшли звичайно пішки, багато було пісень, жартів, сміху, залицянок.

Зовсім відмінною була ця наша подорож тепер. З Рівного це становило яких дев'яност кілометрів не конче доброї дороги: через Дубно, Смиут, Крем'янець і Дунаїв. їхали двома автами — Скрипник, Шеккел і я нашим "фіятом", а Вайс з своїми двома кореспондентами французьким "сітроеном". Гарний день, знайомі місця, ми обганяли багато підвод, походів з прапорами і співами. Біля десятої години ми були на місці, зупинилися в ра-йоновій управі, де начальником був брат мого шкільного товариша Кондратьєв.

Тут нас погостили сніданком, і ми пішли до лаври. Вулицями тяжко пройти від народу, йшли походи за походами з прапорами, транспарантами, вінками. Для Шеккела повно роботи, на Вайса це справляло велике враження.

Розуміється, я зустрів багато знайомих, безконечні вітання, мій шкільний товариш Володимир Качур, який тепер тут лікарем, Гакени, Бойко. Йдемо до церкви, куди тяжко за народом протиснутися. Церква вже не мала багатства, блиску і розкошів, але її чудова архітектура пізнього барокко залишилася незмінною і однаково вражала своєю мистецькою силою. Пізніше відбулася велична процесія, в якій брали участь тисячі народу.

А ще пізніше, після богослужби, яось спонтанно, без якого-будь оголошення, широку площу між лаврською дзвіницею і колишньою вищою початковою школою заповнили тисячі народу. Рознеслася чутка, що буде мітинг. Промовляв Скрипник... Я не мав бажання промовляти, але мене викликала публіка. Говорили про відомі справи того часу, але настрої був добрий, і нам бурхливо плескали.

Після мітингу наше товариство запросили на обід до мана-стирської трапезної. За великим у вигляді літери П столом на чоловому місці сидів архієпископ крем'янецький Олексій Громадський — солідна, плекана постать церковного ієрарха ще старорежимного виховання, праворуч і ліворуч від нього, за чинами сиділо багато інших церковних осіб, між

ними також два єпископи, прислані за більшовиків з Москви, які зісталися тут і, як казали, були оком і вухом НКВД.

Ми сиділи за правим столом, спереду, недалеко від єпископа. Було тихо. Збоку на підвищенні чернець читав уголос житіє Йова Почаєвського. Подали їжу — борщ з грибами, смажену рибу, картопляне пюре, червоні бурячки, овочевий компот і чай. Архиепископ Олексій благословив їжу і коротко по-українськи привітав присутніх. По обіді ми зложили йому подяку, я обмінявся з ним кількома словами, і ми відійшли.

На нас чекав ще один обід у монастирському готелі, уряджений районовою управою, на цей раз уже не пісний і не тільки з чаєм. Скінчився він досить пізно і весело, так що виїхали ми під захід сонця, а доїхали до Рівного зовсім затемна.

Не знаю, які звіти писав Вайс своєму начальству, але сам він був дуже приємно вражений, і його симпатії та прихильність до нас були очевидні. Пізніше він не раз доводив їх на ділі. Кожна воєнна ситуація має свої закони, а ця окупація мала свої окремі, надзвичайні, і з ними треба було давати раду.

Життя йшло по землі своїми залізними безоглядними кроками: послухаймо його мову:

"З головної квартири фюрера. 16 вересня. Верховне командування збройних сил повідомляє: на Україні з'єднання німецьких військових сил, при допомозі повітряної зброї, відважними атаками захопили головні переходи нижнього Дніпра. Після кількоденних боїв з сильними ворожими відділами, підтримуваними панцерними з'єднаннями, були забезпечені і поширені переходові місця на Дніпрі, і німецькі дивізії на всьому широкому фронті перейшли до дальших посувань на схід.

"У просторі на південь від Ільменського озера, як було подано в надзвичайному повідомленні, були ґрунтовно знищені великі сили 11, 27 і

34 армій. Ці операції були проведені військом генерал-полковника Буша з допомогою відділів повітряної фльоти генерал-полковника Келлера. Десять ворожих дивізій було зовсім знищено, десять інших з кривавими для ворога втратами було розбито. Понад 53 000 полонених взято до наших рук. 320 танків, 695 гармат різного роду, як також багато різного іншого воєнного матеріалу було нами взято або знищено.

"У боях проти британської постачальної фльоти німецька повітряна зброя за денного налету на заході від Гебрідів знищила нафтовий транспорт поємністю в 7 300 б.-р. тонн.

"У повітряних боях з протилетунською артилерією було зі-стрілено 8 британських літаків без власних втрат. Спроби британського летунства заатакувати німецьку затоку і голландське побережжя не вдалися. Винищувачі збили два ворожі літаки".

Мова наших буднів день-що-день і ніч-що-ніч. Грізна німецька воєнна машинерія діяла з неймовірним розмахом, східній фронт швидко посувався вперед. Цілі армії советського війська в боях, а часто і без боїв, разом з своїми штабами переходили на бік ворога. На 19 вересня німецьке воєнне звітлення подає 1 800 000 полонених. На 10 листопада ця цифра збільшується до 3 632 000. Полонені заповнили всі дороги, всі міста... Не вистачало таборів. У Рівному було три табори по кілька десятків тисяч кожний. Люди жили під відкритим небом, не було їжі, становище жахливе. Ми бомбардували гпропаґанду, військове командування, щоб цій справі зарадити. Рівенський Червоний хрест, тоді ще під зарядом полковника Леоніда Ступницького, мав повні руки роботи, працювало кілька кухонь, возили до таборів їжу, але все це було краплею в морі на таку масу людей. Згодом до табору вкинулась пошесть тифу, люди масово гинули, померла також невсипуща діячка нашого червоного хреста Надія Паш-ківська — віддана, шляхетна людина і громадська діячка. її місце пізніше посіла не менш знана громадська діячка Харитя Коно-ненко, що прибула з заходу і спільно з відомою волинською діячкою Галиною Варваровою та іншими панями розгорнула широку акцію допомоги полоненим. Вдалося добитися

дозволу звільнення полонених, які походили з українських теренів, і на підставі цього було врятовано від загибелі багато тисяч людей.

У суботу, 20 вересня, наша газета подала алярмуючу вістку, перейняту з неофіційного повідомлення львівської радіостанції, що взято Київ і Полтаву. Згодом виявилось, що Полтаву справді взято, але за Київ ще велися бої з оточеними советськими арміями. Не дивлячись на це, ми розгорнули широку акцію для організації великої маніфестації, формально з приводу здобуття Києва, а фактично, щоб віддати пошану місту як столиці України. Наспів готувалося надзвичайне видання газети, а в залі театру було заповіджене велике віче, на якому мали промовляти ми з Оленою Телігою.

Але німці одразу розгадали наші наміри. Не встигли ми розліпити по місту наші повідомлення, як з пропаганди прибув посланець, який сказав, що за Київ ще ведуться бої і нам радять від такої маніфестації стриматися. І не тільки тепер, але й взагалі. Інакше це могло б викликати деякі непорозуміння з верховним командуванням. До речі, ми цього сподівалися, бо знали, що німці не бажали, щоб ми підносили справу Києва як центрального міста України, як її політичної і культурної метрополії. Нам було також відоме, що вони хотіли скасувати всі існуючі історичні наші центри і побудувати свої, нові в неозначених ще місцях.

Ми, розуміється, стягнули наші плякати і відкликали віче, але другого дня, з неділю рано, коли я сидів у редакції, готуючи надзвичайне видання газети, до мене прибігло двоє схвильованих людей з претенсіями, чому я не появився на віче. У театрі повно-повнісінько народу, і всі чекають. Звідки вони про це довідалися, коли було розліплено всього два плякати, які були негайно зірвані. Треба було йти до театру і пояснювати справу. На це пояснення публіка в один голос, серцем і душею відспівала "Ще не вмерла Україна" і отокійно розійшлася. Можливо, ця заборона зробила нам більшу послугу, ніж зробило б саме віче.

Але в інших містах, наприклад, у Дубні, така маніфестація відбулася без ніякого опору, і влаштовано її на підставі наших таки повідомлень, які

того самого дня без пошти, телефону й телеграфу долетіли до них. Це тільки свідчить, як гостро реагувало наше населення на ці справи.

А падіння Києва верховне командування подало аж 27 вересня, і без ніяких особливих фанфар, як це мало місце з іншими столицями. Звучало воно так:

"Великий бій біля Києва закінчився. У подвійному оточенні на великих просторах вдалося ліквідувати оборонну лінію на Дніпрі і знищити п'ять совєтських армій так, що з оточення не змогли вирватися навіть малі частини.

"За час бойових дій, що відбувалися при тісному співдіянні наземних і повітряних сил, взято в полон 665 000 полонених, здобута або знищено 884 танків, 3 718 гармат і величезну кількість воєнного виряду.

"Криваві втрати ворога дуже великі. Здобуто бойову перемогу, якої ще не знала світова історія. Використання вислідів цієї перемоги триває повним ходом..."

Наша газета за 28 вересня вийшла з моєю передовою "Київ — серце України", у якій між іншим говорилося:

"І у тій великій, довгій серії (інших столиць) нарешті з'являється нове поняття і слово — Київ. Тільки українець може розуміти справжню вагу і справжнє значення цього поняття. Бо Київ, його зміст, його духовна суть далеко і широко, у часі і просторі перевищують розуміння міста, навіть міста-столиці. Київ це не сама столиця. Київ це вузол, яким тисячолітня історія зв'язала два континенти — Європу й Азію. Коли перегортаємо сторінки минулого, починаючи Рюриковичами, хрищенням України Володимиром і кінчаючи останньою великою революцією, — Київ завжди був головним ключем подій, які потрясли просторами цієї частини нашого суходолу. Великокняжий престіл, розмах і зріст його володінь, які простягалися на схід до Дону і на Захід до Сяну, змагання з Візантією за

першість і гегемонію над Чорним морем, походи Святослава Хороброго і, нарешті, монгольські навали — все це є писаним свідоцтвом того, що не будь у той час на Дніпрі Києва, не було б на Вислі Кракова, на Влтаві Праги і т. д. Не було б не лише на сході Європи тих станиць європейської культури, але можна з непомильною певністю твердити, що ціла європейська культура у її сьогоднішньому цивілізаційному вияві мала б безліч втрат, безліч захованого в надрах землі. Бо під руїнами Києва, чи то за часів навали Андрія Боголюбського, чи подвійних навал монголів, були поховані здобутки лише і лише того народу, що його репрезентував Київ. Під руїнами золотоверхого Києва були поховані не тільки вияви матеріальної культури, не лише мури, церкви, замки... Не лише палати князів та бояр, а передусім під його руїнами поховано серце цієї землі, яке іноді, здавалося, переставало битися.

"Були і такі часи, коли ролі Києва перебирали звичайні ліси. Замість київського замка, замість св. Софії, — дикі праліси і печери. І в них хоронилося все те, що лягло трупом на полі брані з азіатською навалою. Цілі століття ліси і печери відігравали свою нищівну роль, і цілі століття Київ кривавився, відживав, щоб піднятися та стати на власні ноги.

"І коли це сталося, коли у київських печерах горіли воскові свічі наших Несторів, наших Іларіонів чи Петрів Могил, коли крутилися вальці київських друкарень, коли ставала на ноги Київська Академія, тоді Київ та його земля знов починали промінювати своєрідним сяйвом неповторної його культури. Десь там у далекому полі дзвеніли шаблі, тупотіли копита коней, але у Києві гули дзвони оновленої Софії, росли димарі заводів і лопотіли вітрильники торговельних кораблів.

"Серце України билось у Києві. Серце, повне негасимого огню і живої гарячої крові. І як довго воно билось, так довго народ України жив. Жив mimo волі всього. Жив без огляду на те, чи в Петербурзі був Петро, Катерина, Микола II чи Ленін. Жив тим якраз глибинним життям, яке в середині минулого століття так виразно і яскраво оформив наш великий Шевченко: "Встане Україна і розіб'є тьму неволі".

"Безперечно в цьому не було і немає найменшого сумніву".

Феноменальний виклик! Що я за статтю не поплатився, треба дякувати лише Вайсові. Пізніше, за райхскомісаріяту, за таке не минув би концетраку. Це ж пряма відповідь "фюрерові" про неісторичність слов'ян, одверте заперечення його поглядів на ці проблеми. Але "за Вайса" на таке можна було ще дозволити, якщо б там, на горі, не дістали інформацій поза його відомом.

Зрештою, всі мої тодішні статті звучали гостро, виключно, ризиковано, але така вже була моя вдача. Інших я вчив обережності, сам таким не був, а коли вже заходив так далеко, що починав боятися, — намагався маскуватися компліментами на адресу "переможної армії", "великого вождя", можливо, це помагало, але як довго? Я вже відчував виразно, що медовий місяць нашої свободи кінчається і над нами завис Дамоклів меч повного поневолення. Тоді вже почала діяти в Рівному німецька пресова служба "Дойчер Нахріхтен Дінст" під керівництвом Карла Аріо, який говорив нашою мовою. Пригадую, він мене попереджав: "Ви но там прикусіть язичка, бо може бути погано".

Але покищо ми жили, екзальтовані хвилевим проблеском непевної свободи, використовуючи кожний її момент, і ні про яку обережність не думали. Ми робили демонстрації, писали, проповідували, організували, будували.

В середині вересня Степан Скрипник виїхав на чотири тижні до Берліну, і на мене залишилася також Рада довір'я, яка все ще діяла, дармащо вигляди її на майбутнє були дуже невиразні. Приходило багато відвідувачів, життя країни буяло, по містах і селах, як гриби після теплового дощу, виростали нові школи, нові організації, нові підприємства. Наша газета, не зупиняючися, біла саме в цю точку, і успіхи були очевидні. Ось лише один звіт однієї організації на цей час:

"Звіт Жіночої служби Україні за півроку 1941. 1) Жіноча служба Україні перебрала на себе Червоний хрест і урухомила шеститижневий курс медсестер; 2) урухомила двотижневий курс садівничок; 3) урухомила 13 дитячих садків у селах; 4) улаштувала гуртожиток і кухню для курсантів; 5) скликала жіночий з'їзд з цілої Волині; 6) улаштувала безплатну амбуляторію для бідних м. Рівного; 7) відкрила два комісові склепи, щоб з їх прибутків підтримувати культурно-освітню роботу ЖСУ; 8) відкрила "Українську гостинницю" з каварнею, призначену для переїзних наших людей; 9) урухомила курс крою і шиття; 10) перебрала від міської міліції курс машинописання; 11) видала бідним курсанткам, подорожнім і полоненим протягом місяця вересня 720 безплатних і 118 знижкових обідів; 12) улаштувала вечірку з ціллю об'єднання громадянства; 13) урухомила дитячий садок у Рівному; 14) улаштувала три академії для членів і курсанток; 15) улаштувала ялинку для бідних дітей; 16) на всіх курсах влаштувала навчання української і німецької мов, української літератури, історії і географії; 17) заложила філії ЖСУ у всіх округах і районах, і на цей час має 39 таких філій .. "

Такою ж діяльністю міг похвалитися і Червоний хрест, аж поки його не ліквідували німці і "Просвіта", і кооперативи, і шкільні уряди, і молочарські союзи, і хліборобські організації. Були пущені в рух всі розбиті або спалені цукроварні, ґуральні, цегельні, млини, пожежні сторожі... Організовано нові або відновлено старі шпиталі, відновлено судівництво, постали банки. Було зібрано багато тонн харчових продуктів для Києва, для кухонь полоненим і подорожуючим. Проведено величезну пропаґан-дивну роботу національного і політичного значення.

Передовиці нашої газети мали весь час такі наголовки: "Більше ініціативи", "Свідомо жити", "Наше село", "Наша школа", "Настрої і завдання", "Господарство і праця" . . . Все це розходилося два рази кожного тижня тиражем на сорок тисяч і робило своє діло. Це було виразно помітне на кожному кроці. Наша країна починала жити органічним, самостійним і самодіяльним життям, появилася ініціатива і підприємство.

Але вже з кінцем вересня у Рівному появилися перші ластівки майбутнього райхскомісаріату — головного уряду для України, штитуції, завданням якої було поневолити наш народ і обернути його у повне рабство. Емісари того уряду вже розпочали свою нищівну діяльність, конфіскували все, що можна було конфіскувати, забрали готелі, громадські будинки, кращі приватні будови, а в тому числі також мешканевий бльок, у якому містилася наша редакція. За два тижні наперед ми дістали з Гебітскомісаріату розпорядження залишити наше теперішнє приміщення і перейти на головну вулицю, яка тепер звалася Герінга. Весь той бльок, у якому ми містилися, мав перейти в розпорядження райхскомісаріату для мешкань його службовців. Я пробував було протестувати, але це вже не мало ніякого значення.

Хоча нове наше приміщення було вигідніше, ніж старе . . . Нам належав весь досить просторий, на два поверхи, з великою залею будинок, трохи пошкоджений бомбардуванням, але в основному цілком, як ми казали, придатний для вжитку. Ми мали досить місця для редакції й адміністрації, як також порядне приміщення для редакційної кухні і їдальні. Кожний з чотирьох редакторів мав окреме приміщення, головний редактор мав свій кабінет, се-кретаріят мав простору канцелярію, головна велика заля служила для сходин, конференцій і навіть малих редакційних імпрез.

Знову збільшився штат редакції, співробітників і кореспондентів. До редакції були прийняті О. Дав ен, Андрій Мисечко, Л. Чаплей, М. Корж. Кореспондентами були Петро Олійник, який дописував з Києва, Євген Лазор, який подавав львівське життя, з Берліну дописував Богдан Осадчук, з Холмщини Петро Олена, з Луччини Микола Книш. Було багато аматорів-дописувачів з різних кінців України, друкувалися такі наші автори, як Євген Маланюк, Федір Дудко, Юрій Горліс-Горський, Євген Яворський, і багато менше знані молоді, як Герась Соколенко, Микола Болкун, Григорій Нищий. Розуміється, багато містили свого ма-теріялу співробітники редакції: Роман Бжеський (Дажбожич, Млиновецький, Характерник), Олег Штуль, Василь ІПтуль, Аве-нір Коломиєць, О. Давен, Л. Чаплей. Олена Теліга помістила чо-три есеї: "Розсипаються мури",

"Братерство в народі", "Прапори духа" і "Наростіж вікна". Цікаві репортажі, статті й есеї містив графік Ніл Хасевич, Ю. Голинський (Віталій Юрченко) писав на теми адміністрації, о. Юрій Шумовський — про археологію і старовину, о. Михайло Носаль — про цілющі рослини, інж. Павло Шадурський, інж. К. Сірик, Петро Колісник — про господарство, техніку, будівництво, Василь Мороз і Юрій Личик — про кооперацію і торгівлю, Надія Шультгін-Іщук, Петро Зінченко, Неофіт Кибалюк — про шкільництво, дитяче виховання, просвіту, інж. В. Стежко, інж. Ярмолевич — про міське господарство, електрив-ню, водогін, пожежну сторожу, Володимир Лучкань — про пасічництво. З Здолбунова дописували — Лев Маслов про старовинну архітектуру, Карпо Перебийте — писав шкільні і побутові фейлетони. З Луцького дописував Олександр Миколайський про кооперацію і господарство. Писали статті Петро Остатгчук, І. Талашук і багато інших, яких імена забулися.

Адміністрацією, як сказано, керували Олександр Петлюра, Єфрем Скрипнюк з цілим штатом співробітників (від середини листопада цю справу перебрав Іван Тиктор). Кухнею, постачанням і взагалі майном відав Протас Тимощук з своїм штабом куховарок і господинь.

Нас відвідувала безконечна кількість відвідувачів і гостей — зі сходу і заходу. Майже всі, що подорожували через Рівне, не минали нашої редакції, а то й моєї приватної хати. Доводилося часто приймати емісарів конкуруючих церковних ієрархів — митрополита Дениса Варшавського, митрополита Іларіона Холмсь-кого, архиєпископа луцького Полікарпа, які вели свою політику і мобілізували для цього нашу огнію. Бували також емісари політичних середовищ — уенерівців, гетьманців, які зондували настрої, інформували нас про свою діяльність і, розуміється, сперечалися. Часто відвідували нас такі військовики, як генерал Білецький, Микола Капустянський, Омелянович-Павленко молодший, полковник Ступницький. Тема організації української військової сили не сходила з уст, дармащо ця проблема у цих умовах виглядала майже безнадійно... Для організації українського війська було багато даних і можливостей, населення масово цього домагалось, переважаюча більшість советських полонених для цього тільки здалися в полон, але

політика Гітлера від самого початку і до самого кінця засадничо і послідовно була проти якого-будь натяку на українське військо. Ніхто з слов'ян не мав права носити зброю, цей привілей належав тільки німцям.

Досить наполегливим і до деякої міри курйозним організатором українського війська був Іван Омелянович-Павленко (молодший). Невідомо яким чином, можливо, з причин пропаганди, він мав свій своєрідний штаб, до якого належав він сам і його син. Вони носили своєрідну військову уніформу з українськими відзнаками, і коли проходили вулицею, німці вважали їх за чужоземних представників і віддавали честь. Крім того, вони мали пару верхових коней, деяке майно, зброю і канцелярію. Відколи ця парадна пара наших військових появилася на вулицях Рівного, я мав з нею чимало клопоту. Одного разу цей генерал у товаристві полковника Ступницького і просвітянського діяча Кибалюка появився в моєму кабінеті і представив мені цілий проєкт-схему організації української армії, генерального штабу і військової сили. Я вже було при звичаївся до різних подібних випадків, до мене приходив також винахідник перпетуум мобіле, але ця візита мене порядно збентежила. Я був лише кілька місяців у школі підстарший, але цього ж мало, щоб вважати себе якимбудь причетним до великої штуки бога Марса. А вимагали від мене сливе чудодійного — очолити їх делегацію до нашого грізного райхскомісаріату, який у той час уже почав діяти, і запропонувати йому цю саму схему організації української армії, яка мала складатися з кількох десятків дивізій всіх родів зброї.

Завдання гідне богів... Я мусів дуже розчарувати моїх шановних гостей. Не так давно я мав щось трохи подібне, але багато скромніше з моїм приятелем отаманом Бульбою. Він звернувся до мене, щоб я пішов з ним до штабу генерала Кіцінг'ера, де ми мали б просити зброї, амуніції і одягу для його Поліської січі. Тоді, замість до штабу, я звернувся до Вайса, і той мені конфіденційно сказав, що за отаманом уже стежить СД, його мають арештувати, а тому хай краще, замість до штабу, звернеться до якихось добрих криївок у поліських лісах. Це нам дуже допомогло, бо отаман тоді запустив ще більшу, ніж мав колись, бороду і зник з обр'ю легальщини на довгий час.

Розуміється, я не міг розповісти цього моїй делегації генералів, але я їм сказав, що ці їх наміри можуть спричинити їм, а головне — мені багато клопотів. Мені здавалося, що до Омеляновича-Павленка наші німці вже гю-своєму призвичаїлися, що він уже пропонував подібні пляни у штабі верховного командування генерала Кіцінґера, що там потракували цю справу поблажливо, як певний курйоз, і на цьому . скінчилося. Інакше могло вийти у райхскомісаріяті. Там подібні жарти викликали одразу гостру реакцію людей у рудих уніформах, кликали СД і хоробрих підприємців української збройної сили садовили за ґрати. А могло статися й гірше. Ми вже точно знали, що для нас там не належало не тільки армії, але навіть вищої, ніж чотири народні кляси, школи.

Самозрозуміло, що я від цієї шляхетної місії відмовився, додавши до цього відповідні коментарі. Ніякої легальної збройної сили нам не належить мати. І на цьому кінець. Пригадую, генерал намагався мене переконувати, що це не політично, що німці через це програють, що ми могли б дати тримільйонову армію, що народ цього вимагає. Я радив генералові прочитати книжку Гітлера "Майн Кампф", де німецька політика виразно з'ясована. На своє щастя, генерал німецької мови не знав і тієї книжки не читав, а тому міг жити певними ілюзіями. Головна ілюзія була в тому, щоб організувати велику українську збройну силу, дочекатися, поки взаємно знищаться росіяни й німці, а тоді на чолі своєї армії переможно в'їхати до нашого золотoverхого Києва. Схема досить проста і досить вимовна. І не конче аж так наївна, бо у таких катаклізмах, як цей, могло статися і найменш очікуване, моральне і матеріальне підложжя для збройної української сили було багато більше, ніж за попередньої війни, лише все наставлення німецької політики, а з нею й міжнародна ситуація були проти цієї схеми. Німці вимагали перемоги тотальної, абсолютної, неподільної, а їх противники вимагали того самого. Перед нами стояв не німецько-російський фронт, а німецько-світовий. Хоч і хто з них переміг би — для нас там не було місця. Що для нас залишалось — доля отамана Бульби. Нелегальщина. Для збереження обличчя.

Про це міг би оповісти багато другий член тієї самої делегації, полковник Леонид Стутшицький, який спочатку стояв на чолі так званого поліцейного батальйону, що мав осідок у Рівному, а пізніше перейшов до підпільної Української Повстанської Армії. Завданням поліцейного батальйону було виконувати підрядні функції німецької поліції, але українці мали на це свій погляд. Ми вважали, що кожна мілітарна формація, зложена з наших людей, може придатися для наших визвольних намірів. До батальйону належала молодь, яка готувалася не до поліцій-них, а до військових завдань, і за контроль над ним, як звичайно, змагалися обидві ОУН. Але коли стало відомо, що з наших намірів нічого не вийде, батальйон повністю дезертирував і перейшов до формацій УПА. На його місце прийшли інші поліційні з'єднання, зложені переважно з поляків та інших неукраїнських елементів.

З цим батальйоном у мене в'яжеться один курйозний спогад. Одного разу до мене прийшла делегація з двох молодих людей від батальйону скаржитися, що бандерівці їх там переслідують. А вони, розуміється, — мельниківці... І не бажають коритись бандерівцям ... їх за це шиканують, не дають ходу і навіть б'ють. Як мав би їм допомогти? Пишу записку і прошу передати її полковнику Ступницькому. Невдовзі з'являється Ступницький. Він не належить ні до якої ОУН, трактує всіх однаково, але не може дати ради з розвойованими партійниками. Думає одначе загострити дисципліну на чисто військовому ґрунті і просить йому в цьому допомогти. Тобто як допомогти? Вплинути бодай на одну з воюючих сторін. Але як нелегко в таких випадках бути мудрим і діяти справедливо, не маючи потрібного досвіду, а діючи навмання. Тодішні воюючі націоналісти вважали саме поняття компромісу за первородний гріх, і кожне відхилення від цього правила значило катастрофу. Я ж уважав, що компроміс у таких випадках єдино спасенний вихід з становища. І я пропонував компроміс. Не знаю, чим воно скінчилося, бо більше до мене в цій справі не зверталися.

Але я мав трохи подібну іншу справу... Можливо, це звучатиме невірогідно, але одного разу, переїжджаючи через районове містечко Мизіч, у якому свого часу я мав розмови з поліцією, я зайшов привітатися

з начальником району Даниленком. Тут же, побіч районової управи, містився і місцевий мировий суд, у якому саме відбувалася судова розправа. Не можу пояснити чому, але до мене прийшов сам суддя з проханням допомогти йому розібратися в одній справі. Не змогли мої виправдання, що я не юрист, не суддя і не Соломон: я мусів іти до суду, вислухувати заплутану справу якоїсь земельної спадщини і виносити присуд. Здається, противні сторони вважали свого суддю не безстороннім, а тому він, довідавшись про мій приїзд, запропонував на суддю мене. Сторони погодилися, і я мусів судити. Здається, мій присуд був пізніше виконаний.

Не менше дивно виглядала і така, знов таки судова, справа, документ якої зберігається у моєму архіві. З'являється тричленна делегація і подає прохання такого змісту (подаю його без ніяких змін): "До Пана начальника У. Самчука. Прохання. Від громади с. Вербня Димидівського району Лубенської окр.

"Просимо Пана Начальника зарадити нам у великій несправедливості, яка стається на наших очах. З початком шкільного року до нас призначено директором школи пана Кавзана Дмитра. Він взявся щиро до праці у школі, своєчасно повів навчання, зорганізував порядок у школі. В селі приложив багато праці з молоддю, організував гуртки хоровай і драматичний, заложив просвіту, здобув собі цілковитий авторитет в селі і навіть у районі. У селі є ще учителі, москвофілка, що навіть не вміє писати по-українськи, полька і учитель, що з ними держав зв'язок. Вони взяли на директора школи, щоб його спільно з священником о. Яблонським вижити з села. Потім доносимо, що о. Яблонський був за Польщі легіоністом, по смерті своєї жінки вів неморальне життя, людина, що всіх осуджує, стараючись держати село в темноті. Директора Кавзана забирають від нас неправдо, шкодячи тим самим для загалу, бо оставляють село без дорогої людини. Ми взнали, що його зняли з роботи за грубу поведінку з учителями. А з нами начальник відділу пан Коломиєць поведився далеко грубше, бож двічі нашу делегацію не хотів вислухати, прохання нате кидав від себе, будучи у зв'язку з о. Яблонським. Ми просимо Вас звернути увагу на цей нездоровий для

справи випадок і ображаючу поведінку пана начальника Коломийця в Дубні і просимо залишити нам директора на місці. Отож ми, громадяни, складаємо власноручні підписи" . .. (підписи голови, секретаря, шістьох членів сільської управи і шістдесят шости громадян).

Вимоги категоричні... "Залишити нам директора на місці". Що з цим робити? Виправдання, що це справа не моєї компетенції — зайві. Якщо ви не допоможете, ніхто нам не допоможе. За нами народ! Від народу! Голос народу — голос Бога. Але я знаю також Авеніра Коломийця, і не тільки як інспектора, але також як поета і приятеля. Не хочеться вірити, щоб він міг творити аж таке беззаконня.

І ще тим гірше, що зараз за цією делегацією прибула з того ж села контрделеґація з тим самим о. Яблонським на чолі, яка представила не менше слушні вимоги. Складна дилема. Пропоную їм звернутися до обласної шкільної кураторії . .. Не хочуть . . . Пропоную компроміси — не годяться. Нарешті заявляю, що це не моя справа, що я не шкільний уряд і не суд, а тому прошу звернутися до тих, кому це належить. Дядьки топчуться на місці, але не відходять ... їх погляди вимагають рішення ... І мене це зобов'язує. Кажу, що я мушу справу розслідувати, мушу говорити з інспектором, а тоді щось робити. "Але ми вам віримо ... Ми вам віримо ..." — заявляють дядьки таким тоном, який виключає неґативне рішення. Будемо бачити. До побачення.

Пізніше я мав з цим досить мороки, приїжджав Коломиєць, приїжджали дядьки, справа затягнулася, директором далі був Кавзан, і чим воно взагалі скінчилося, вже не пригадую.

Подібних справ маю більше. От хочби лист редактора житомирської газети "Голос Волині": "Вибачте за турботи. Посилаю Вам твір, можна сказати, народний. Автор цього твору — 68-літ. старик Н. Н. з села С. С-го ґебітскомісаріяту. Цей твір він сам написав і сам переклав на ноти. Освіта у нього нижча. Дідусь мав 6 га землі, але в наслідок наполегливої праці — розжився був на чималу кількість добра. Совети його не розкулачили, як середняка, але одночасно все майно забрали, бо він не

хотів вступати в колгосп. Була залишена старому хата, але через деякий час її відобрали за те, що він мав борг 100 карб, за облігації (яких він не одержав) советської .добровільної позики. Тепер дідусеві повернули хату.

„Гітлер повернув мені життя — говорив він, — і я цього ніколи не забуду“. Якщо цей матеріал, написаний дідусем, Ви зможете хоч частково десь використати — то буде непогано. А коли ні, то хоч напишіть, будьте ласкаві, старому хоч два слова, бо він дуже просив нас, щоб його твір ми надіслали Вам...”

І звучав цей "твір" так: "Український державний гімн. Пошана та велика подяка нашому Фюреру, такому піднебесному соколу та орлу нашому п. Гітлеру.

Ай, ти воля моя воля золотая ти моя,

Воля сокіл піднебесний пана Гітлера. — (два рази)

Воля сонце золотее ясний місяць в небесах,

Воля зізточка ясная в Божих ясных висотах ... — (два рази).

"Гімн" мав одинадцять таких строф і закінчувався так:

Буде вічне спасибі п. Гітлеру,

Висилися люд хрещений за свободу п. Гітлера,

Дружньо, весело всі зустріли миром гранимо ура ...

Ура, ура, ура (два рази) за здоровля нашого пана Гітлера! —

(два рази).

"Твір" гідний пера сталінського лавреата з Казахстану — Джамбула Джабаєва, та сама школа, дух і наставлення. І за таке Джамбула нагородили орденами. Ми цей "твір" негайно відіслали до відомого редакційного коша, тобто я заховав його як свідоцтво дцоби. Це було ризиковне, бо його автор вимагав публікації свого творення, а коли ми цього не зробили, його копія була надіслана до райхскомісаріату, і мене запитували, чому я його не помістив. У советських умовах за таке дали б Сибір, але тут обійшлося поясненням, що це писання графомана і до друку не надається.

У советах, коли б ішлося про Сталіна, таке оголосили б за "народну творчість" (Джамбул писав: "Я хотел тебя с солнцем сравнить! Не мог тебя с солнцем сравнить! Солнце светит нам только днем, а ты нам светишь днем і ночью"), помістили б на першій сторінці "Літературної газети" великими літерами і автора нагородили б орденом Леніна.

Не можна знайти слів, щоб це явище з'ясувати... Тим часом у ньому основна клітина трагедії. Цей "гімн" — гімн тих мільйонів полонених, які покинули свій фронт і з радісними обіймами пішли до "нашого пана Гітлера", тих мільйонів, що були вбиті голодами колективізації, висланих і вигнаних, яким заборонено бути і зведено до рівня худоби.

"Напишіть, будь ласка, старому хоч два слова" — просив редактор "Голосу Волині". Дорогі мої, рідні мої! Не два слова, а всі слова, вся мова, вся душа і серце належить вам! Рідний, мучений, сторозтерзаний український народе! Чую і розумію болі твої, скарги твої... Твою глибинну трагедію!

На мові доби це часом зветься "визволенням трудящих", "со-ціальною революцією", "великою революцією жовтня". На мові людській це лише трагедія, побудована на людській несвідомості.

Послухаймо мову головного її режисера В. Леніна: "Робітники влаштовують стачки, зупиняють всі разом роботу на фабриці і вимагають

збільшення заробітку, вимагають, щоб їх змушували працювати не десять годин денно, а лише вісім. Вони хочуть, щоб майстерні були влаштовані краще, щоб машини захищалися особливими засобами і не калічили працюючих, щоб їх діти могли ходити до школи, щоб хворим давати як слід допомогу в лікарнях, щоб мешкання робітників були людськими домами, а не собачими будами" ("К деревенской бедноте").

Дуже благородні вимоги. Але як їх здійснити, коли отаких, які "наслідком наполегливої праці" на шістьох гектарах здобувають собі "людське мешкання", нищать у зародку? Хто дасть і добру працю, і школу, і лікарню, і людські мешкання? За царя це мали бути капіталісти. А хто за Леніна? Ніяке диво, що двісті мільйонів населення СРСР живе в "собачих будах", бо навіть тому дідусеві забрали хату за борг 100 карбованців фіктивних облігацій. Коли б таке сталося за царя, — кричав би гвалтом весь світ.

Де ділася логіка, розум, сумління? І коли їх так мало знаходимо в творах Леніна, виданих "Інститутом Маркса-Енгельса-Леніна", як можна сподіватися чогось від дідуса з "нижчою освітою", якому відобрали навіть право бути людиною.

"Ай, ти воля, моя воля — золотая ти моя" — співає та бідна істота і одразу додає: "Воля, сокіл піднебесний пана Гітлера". Розуміється, про яку власну волю може він говорити? Що йому залишилося, як не віра у фатум.. .

Розуміється, в певних центральних місцях того великого царства подібні розважання значать для людини лише одне: смерть. Але все таки, коли там не знайдеться нікого, хто ці ясні істини зрозумів би, майбутні походи майбутніх гітлерів не зупиняться на Кавказі і Волзі ...

В моєму архіві цілі купи подібних листів. Вони налітали з того простору спонтанно, мов вітер. Хто їх посилав, чому посилав і чому якраз

до мене? Інколи до болю зворушливі, інколи трагічні, інколи скарга, інколи підлабузництво, інколи доноси.

З найрізноманітнішою кількістю найнесподіваніших справ і проблем, які годі переказати. Ось, наприклад, зразок стилю, мови і наставлення такого листа: "Добрий день, відомий український письменник Улас Самчук! Прийміть палкий український привіт! Будьмо знайомі: Іван Павлович М... коротенько свою біографію. Народився я 27. 7. 1923 року, в селі Ю. Новогеоргієвського р-ну, О. округи. З 1931 року почав ходити до школи в своєму рідному селі. Закінчив неповно-середню школу, а 1942 року в сусідньому селі І. закінчив середню школу. З приходом німецької армії староста села поставив мене на посаду листоношею. Робота, правда, не трудна, але я її виконую з честю. У вільний час читаю художню літературу, вивчаю німецьку мову, пишу вірші, п'єси, усмішки. Я вже маю 5 поезій, надрукованих у різних часописах. Одну з них Ви, мабуть, читали в ровенському журналі "Укр. Хлібороб" (серпень м-ць 1942). На сторінках часопису "Волинь" я вперше прочитав Ваші оповідання і статті. Яка сила прози! Яке надхнення! Я був дуже радий бачити Вас! Я здорово захопився Вашою творчістю, почав зберігати газети, де містилися Ваші твори. Я радів з того, що Ви український письменник. Я хочу разом з Вами співпрацювати, щоб Ви мені допомагали порадами, що треба читати, куди надсилати свої твори, критикували мої твори, я критики не боюся! Слава Україні! Ів. М ... " З дуже бароковим підписом.

В іншому листі він пише: "Сердечно прохаю Вас, щоб ми зав'язали міцну дружбу, пишть Ви мені багато листів, а я Вам ще більше" ... І він дійсно писав і дійсно багато ... І навіть без моєї відповіді. Таких кореспондентів сотні. Деякі листи на багато сторінках з безконечними описами безконечних справ ...

І цілі тонни віршів. Наша земля винятково багата поетами і переважно такого звучання:

Сніг надворі, сніг у серці
Простелив саван-покров,
І в грудях, наче в озерці,
Закував морозець кров.

І горе вам, вельмишановний, дорогий, великий і т. д., пане редакторе, коли ви цього не зрозумієте, не помістите на першій сторінці і не відпишете авторові довгого патетичного листа... Інакше — ворог лютий і до гробу. Вартості поняття релятивні. Автор такого вірша і автор проекту "Емпаєр Стейт Білдінг" в Нью-Йорку однаково переживають свою творчу ерупцію.

Але деяких з тих поетів забути не можна. От хоч би Герась Соколенко і Микола Волкун — два нерозлучні барди з Проску-рівщини, які прибули до Рівного, пер педум апостольорум, в перших днях мого там побуту, — загорілі від сонця, запорошені, голодні, але безконечно бадьорі і безконечно щасливі. Ось вірш з їх мандрівки "присвячений У. С":

Розбрелися дороги за обрій, Потонули в зелених хлібах. Кусень хліба у вузлику торби І обвітрений плащ на плечах. На обличчі цілунки, мов квіти... А кругом — шелестять пшениці... Як тебе — ти мій край — не любити У солодкому гуркоті цім!

Це Болкун. А Соколенко йому вторує:

Повисли над туманами троянди голубі:

І пісня над курганами

Ударила крилом,

І скачуть коні змилені,

Ой, скачуть на пролом.

Долиною широкою Підкови цок та цок, І славою жорстокою
Вінчається Земля. Встає горніст опівночі І кличе: у поля!

Обидва голодні на книгу, як хижаки, накидалися на все друковане, негайно схоплювали головне з тематики, настрою, стилю. По юначому початкові, з них швидко робилися поети виразного різьблення. Побули в Рівному і відійшли на схід. Ось лист Соколенка з Шепетівки: "З Новим Роком! Дорогий Улас Самчук, хочеться написати Вам щось таке тепле і висловити ту вдячність, яка захована в моїй душі. Хочеться бризнути чуттям прихильності і поваги і сказати одне лиш слово — дякую. .. дякую Вам за все. Останні дні — це для мене щось надзвичайне: Ваш лист, серія львівських журналів "Наші дні" і книг — Маланюк, Холодна, Гординський; Микола Болкун і "Пробоем", між іншим, Вам теж передали декілька журналів; Микола повернувся справжнім гайдамакою — "а в серці залізнична кров", ножаку в руки і в степи. Розумієте, яка несподіванка. В понеділок отримую лист, — просить намалювати козака з шаблюкою, "такого що — ех! (бо там хлопці цікавляться)", а у вівторок дзвонить по телефону (я саме відповідь писав) і говорить: "Я Болкун. Приходь у бюро праці". Через хвилину зустрілися. Думаю, що десь після свят і до Вас достанемось; з'явимося несподівано, нещадно, як тоді у травневу пору, принесемо Вам "жар молодих очей" і цілі купи зошитів, наговоримо різної всячини про Заслав, поезію і "РУДу-ГЛ:ну" ("руда глина" — наш криптонім для німців у рудих уніформах — У. С). І ще, і ще...

"Пишу зараз вірші для збірки "Запорожці" (так для форми собі). Незабаром дещо надішлю Вам: "Козачий заспів" й інше. Читаю 4 ч. "Тихого Дону" Мих. Шолохова, нещодавно прочитав "Педагогічну поему" А. Макаренка, яка мені дуже сподобалась. Совет, літ. енциклопедію можу дістати на 2-3 місяці (потім поверну), не знаю тільки, як їх переслати до Вас. В одній з них є портрет А. Любченка і його біографія, в іншій згадуються "фашисти" Маланюк і Стефанович. У "Пробоем" пишеться, що в газеті "Нова доба" була поміщена Ваша стаття "Розмова з молодими письменниками", яка під іншими назвами обійшла майже всю Волинь. Цікаво, яка це і які назви вона ще носила, може я її і читав" (31. XII. 42).

Забігаючи ще далі наперед, улітку того ж року я дістав жорстоку вість: Соколенка арештовано й розстріляно. І саме за його контакти з

нами (це вже було після мого арешту). Переживаю неймовірно, але трохи згодом приходиться зі сходу молода, гарна дівчина.

— Я від Соколенка ... Ні, ні. . . Він живе , .. Але в небезпеці. Просить вас допомогти. Сидить у Шепетівській в'язниці.

Що міг йому допомогти, тепер мої заходи могли тільки пошкодити, але йду до свого шефа Карла Аріо (з Німецької Пресової Служби, до якої я в той час був приділений) і прошу щось зробити. Аріо мав великі зв'язки, кудись там ходив, і раптом одного дня, як звичайно — несподівано, Соколенко появляється у нашій хаті. Весь виснажений, брудний, занедбаний. Ми з дружиною дуже радо його вітаємо і одразу залишаємо його у нас.

Виявляється, що його з в'язниці звільнили, але силою везли на роботу до Німеччини, і він у Здолбунові втік з потягу. Кілька з них прорізали в помості вагону діру і вночі втекли. За що його арештували? Таки дійсно за його зв'язки зі мною, при допиті весь час питали його про мене, що я роблю в Рівному, чи не маю контактів з партизанами і т. п.

Він пробув у Рівному деякий час, а потім знову зник. Перед тим одного разу зайшов до мене і подав мені маленький пакуночок. Розгортаю — шість п'ятирубльових золотих монет царського часу. Я дуже здивований, де він це взяв і чому приніс мені. Засоромлено і незграбно посміхаючись, каже, що це передав якийсь незнайомий, який не хотів свого прізвища назвати. Соколенко, як звичайно, був "омнія меа мекум порто" (все своє ношу з собою), але ніякі мої намагання бодай поділитись цим подарунком не мали успіху.

— Я маю все .. . Мені цього не треба .. .

А треба додати, що в той час кожна така "п'яťорка" коштувала дві тисячі паперових карбованців.

Остання його листівка до мене в Рівному звучала так:

"Дорогий, Улас Самчук, привіт із Шопеніц Сілезія. Працюю на цегельні. Все гаразд, тільки нічого читати. Надіслав листи у Прагу та Львів. Потроху пишу. Дуже жалю, що не застав Вас, коли був у Рівному. А так хотілося. Після такої довгої розлуки, не зустрів ні жодного друга. "У час жорстокої розлуки мені ніхто не стис руки". Пишіть. Що нового? Привіт Вашій Дружині. З пов. Герась" (23. VIII. 43).

З Рівного він подався на схід, і там десь знов його піймали, їхав знову через Рівне, але на цей раз мене там, видно, не було. Правдоподібно, це було під час моєї поїздки до Берліну.

Пізніше, вже на еміграції, я мав ще відомості про нього з того самого табору, але з приходом советів слід за ним зник. Милий, хороший хлопчисько-поет!

А його друг Болкун писав мені також з робочого табору в Ганновері, просив допомоги, протекції, книжок. У вирі останніх подій він також зник з мого обрію ...

Такі поети... І їх багато. Євген Яворський, Микола Первач, Борис Котелянчук, Михтод Волинець, Петро Семенчук, Петро Цвінь . . . Ні, ні. ГодД їх всіх пригадати. А серед них чотирнадцятилітній Петро Г. Пригадую, хтось положив мені шматок, вирваний, як звичайно, з советського шкільного зшитка, дуже поганого паперу, на якому старанним школярським письмом було написано:

Вам — пане Самчук!

Від щирого серця гарячий привіт, Вам, пане Самчук, посилаю, Бажаю Вам сили і довгих Вам літ, Вашим думкам розквіту бажаю. Найкращого всього бажаю я Вам, Творцеві "Марії" й "Волині", Бажаю Вам твори прегарні писать, Щоб звучали по всій Україні.

І ще слід також щось сказати про наші поїздки в терен. По наших містах та селах відбувалося багато різних урочистостей, свят, річниць, на яких часто доводилося бувати. Звичайно, зустрічі, промови, обіди. Тоді запровадили звичай на сипання могил-пам'ятників на пошану героїв, що загинули в боротьбі за свободу. Це відновлення прадавньої, ще скитської, а пізніше запорозько-козацької традиції, достосованої до нових умов. Майже кожне місто, а то й село хотіло мати у себе таку могилу. На таку урочистість з'їжджалося багато народу, правила богослужби, влаштовували паради з промовами, і все закінчувалося великим громадським обідом.

Найвиразніше пригадується одна з таких поїздок до Дубна. Субота, 27 вересня. їду як представник Ради довір'я, замість Степана Скрипника, який у той час перебував в Берліні. Пропоную Вайсові їхати зі мною, він погоджується, і ми їдемо його "Сітро-еном". У дорозі розмовляємо на різні теми, а також і про те, як мали б німці організувати наш схід Європи, після їх перемоги. Весь цей простір мав би змінити свій вигляд, багато теперішніх його центрів перестало б існувати, прокладено б нові дороги, побудовано б нові міста. Столиця райхскомісаріату Україна мала б бути десь там на сході, можливо, на місці Дніпропетровського, а його східні границі мали б сягати до Уралу. У Криму мала б постати окрема колонія під спеціальним зарядом ес-есів, завданням якої було б плекання селективної раси людей найвищих фізичних і інтелектуальних прикмет. Ціла Україна мала б бути поділена на зони — окремі для німців, окремі для місцевого насе-лення. Завданням перших було б управляти країною, завданням других — виконувати всю фізичну працю.

Не можу сказати, чому Вайс вирішив таке мені казати, ми знали, що ці ідеї призначені лишень для німців і ми про них не сміли нічого знати. Розуміється, я лише слухав і мовчав. За розмовою ми скоро прибули до міста, де нас чекало велике свято. Кореспондент "Волині" так його описав:

"Дубно, а з ним цілий лубенський округ, пережили небуденну, пам'ятну подію.

"Біля міста, на полях, на найвищому місці, założено сипання пам'яткового кіпця визволення. На це свято прибуло багато тисяч народу. З раннього ранку з усіх сторін округу, по всіх шляхах пливли походи з прапорами та піснями. У церкві Чесного Хреста у асисті чисельного духовенства відправлено урочисту службу Божу. Після відправи, яка відбувалася на широкій площі за містом, при участі двадцятитисячної народної маси відправлено молебен, після якого промовив до народу начальник округу мґр О. Сацюк.

"У промові він підкреслив головні моменти визвольної боротьби українського народу. Після нього з промовою виступив п. Іващук, який подав короткий хід історії визвольних змагань від найдавніших часів до останніх днів.

"По закінченні урочистости на площі похід рушив до міста). Звідти вийшли делегації, які склали багато вінків на могилах жертв большевицького терору у лубенській в'язниці та на могилах поляглих вояків німецької армії. Потім похід рушив і пройшов повз трибуну, де були представники української цивільної і німецької військової влади. Українську Раду довір'я заступав п. Улас Самчук, обласний уряд Рівного — його начальник доктор Карнаухів, окружний уряд Дубна — його начальник О. Сацюк, місто Дубно — голова п. Бурко, команду української міліції — сотник Шпільник. Німецьку владу заступав комендант міста і представник війська.

"Похід з прапорами, транспарантами і оркестрою тягнувся пів години, пройшов містом і вийшов на місце сипання могили. О годині п'ятій було відкрито урочистий акт сипання. Відкрив його начальник округу О. Сацюк, який передав слово п. Уласові Самчукові.

"Урочисто, серед глибокої тиші пронеслися слова промовця, звернені до української людини, української землі, українського неба. На віки вічні має свідчити цей пам'ятник про наш народ. Після промови відбулося посвячення місця могили, а потім завідуючий відділом освіти округу А. Коломиєць прочитав прегарно зложену пропам'ятну грамоту, яка була

зложена і засипана на дні могили. Ціле свято мало глибоко урочистий характер. Маса народу, які були його свідками, не скоро забудуть цей пам'ятний, осінній день..."

І справді це було винятково хвилююче, імпозантне видовище. Було радісно бачити ті маси народу, переважно села, що з таким ентузіазмом вітали цю подію. Це свідчило про велику національну їх свідомість та патріотизм.

Але разом з тим не однаково було з нашою політичною зрілістю, бо цього самого дня і в цьому самому місці я пережив одну з наших численних, дуже прикметних пригод, яка глибоко врізалася в мою пам'ять і наводила на багато сумних розважань.

Ідучи сюди, я взяв з собою 3 500 примірників останнього видання нашої газети для наших дубенських кольпортерів — саме того числа, що було присвячене Києву з запальною передовицею "Київ — серце України", з надзвичайною прилогою про Київ і багатим іншим матеріалом.

Перед початком свята я зайшов з кількома знайомими до одного ресторану поснідати. Під час нашого сніданку прибігло двоє схвильованих хлопців-кольпортерів, які заявили, що нашу газету skonфісковано.

Я не вірив своїм вухам... Як, хто, на якій підставі? ! Місцева українська поліція. Чому? Бо ми "мельниківці" ... А вони, розуміється, "бандерівці" ... О, мій Боже! Такого я ще не переживав. Я негайно залишив сніданок, побіг на поліційну станицю і справді там на столі побачив цілу купу нашої газети. Я, мабуть, виглядав дуже непривітливо, бо до мене негайно підбіг молодий хлопчина у відомій мазепинці з відомим тризубчи-ком, який мав досить переляканий вигляд. Хто він такий? Ідеологічний інструктор станиці! Мені було нелегко втриматися від вибуху, бо різних тих політруків я не зносив засадничо, а тут ще така комедія. Інтелектуально це винятково обмежені істоти, а тому розмови з такими ніякі. Я лишень

збештав хлопця, сказав кольпортерам забрати газету і загрозив, що другим разом за таке подам до суду, за грабунок чужої власності.

Трагікомічна мелодрама. Вас запрошено найвищою владою округи як представника найвищої влади країни виголосити головну промову на урочистості, а одночасно поліція тієї ж округи ні з сього, ні з того конфіскує газету, яку ви редагуєте. Яка виходить легально, за всіма вимогами законів . . . Явище гідне богів. Який би Гоголь потрапив таке описати. На перший погляд випадок переяскравленого інфантилізму, але в засаді психопатологія політичного сенсу нашої людини взагалі, у якому не діюча воля, а діюча сваволя визначає буття.

Увечорі за бенкетом я бештав різних комендантів, які збентежено знизували плечима. Виходить, що головний комендант Шпильник нічого про це не знав, а вже й поготів не знав про це начальник округи Сацюк. Він був приголомшений не менше від мене.

— О, вони в мене все знають. Наказують кого приймати, кого не приймати, що казати, що не казати. . . Мої накази для них порожні слова.

— То чому з ними вовтузитися?

— Просто тому, що вони не мають людини, яка виглядала б дорослою, а діло робити треба.

Але виходить, що все таки "вони" мають владу. Парадокс нашого часу. Який почався з революцією "великого жовтня" і під різними виглядами триває до наших днів.

Не можна було довідатися, чи було це діло рук верхівки партії, а чи лишень фантазії місцевих "політичних виховників", ала я рішуче вимагав, щоб поліцію в Дубні відполітизувати, щоб вона виконувала свої безпосередні обов'язки, а політику залишила іншим.

Повертаючись назад затемна, я думав невеселі думки. Здавалося, ця війна прийшла сюди також тому, що в цьому просторі ніколи не було здорових політичних умов для здорового політичного розвитку. Культ і філософія "держиморди" домінували абсолютно, і на цьому будувалися основи правного буття держав, імперій і республік. Безправ'я породжувало беззаконіє, беззаконіє — безладдя, безладдя — анархію ... А анархія — це параліч усякого розумного діяння. Весь комплекс співжиття трикутника Москва-Київ-Варшава — це типова анархія ... Дарма-що там існують і поліція, і закони, і суди.

У черговому числі нашої газети, у статті "Більше ініціяти-ви", я реагував на це між іншим так:

"Коли сьогодні молодь витрачає стільки енергії на безплідне, анемічне, безґрунтовне політиканство, коли бачимо закуку-річених фантастів, уся фантазія яких вичерпується раз на комунізмі, раз на сельробстві, раз на якомусь іншому доктринерстві, хочеться кричати. Люди! Пам'ятайте, що ніякий вождь не введе нас у землю обіцяну, якщо будемо такими, як ми є тепер — беззбройними, голими фантастами, відірваними від конкретного діла і конкретних потреб, безрадними при вирішенні найпростіших проблем.

"Так. Нам треба людей. Але не закукурічених доктриною... Треба фантастів машин, фантастів фабричних димарів, фантастів автострад, фантастів залізниць. Нам треба великих, відважних, потужних господарів. Саме собою, нам треба й політиків, але не таких, що в безглуздому закукуріченні будуть нищити самих себе в ім'я безглуздох розподілів між собою..."

Не знаю, чи був це глас вопіючого... Дарма. Хто має очі і вуха, почує, а сліпі і глухі — це звичайні каліки і вимагати від них чогось годі.

ЩОСЬ ЯК ДОМА

Яке чудо мати свій дім... Людині, яка його не мала, і не відомо, чи буде мати. Людині простору і руху.

Засадничо я не належу до тих суворо надземних аскетів, які зрікалися дому, родини, вигоди. Спартанство чи Діогенова бочка не мої ідеали... Ані толстовське "опрощення", ані також сарт-рівські екзистенціалізми.

Поділяю думку Річарда Вагнера ("я не можу, як собака, спати на соломі і заливатися сивухою"), розумію побут "босяка-про-летаря" Максима Горького з його віллою на Капрі і княжим палацом у Москві, співчуваю ідеалам Бальзака з його екстравагантними проектами апартаментів, нарешті, переживаю мрію Шевченка — "поставлю хату і кімнату, садок-райочок розведу", хоча не в такій аж перечуленій малоросійській мелоїдилійності.

Я завжди цінив і знецінював людей не за їх маєтковим станом, а лише за їх моральними прикметами. Так звані клясові поділи були для мене осоружні і здавалися немудрою вигадкою немудрих голів.

Слава, блиск і розкоші були мрією переважної більшості мистецької мільйонери від Гомера до Голлівуду, лише не багато з них могло цю мрію здійснити. Для більшості "хата і кімната" так і лишилися фата-моргану у їх пустинних мандрівках.

І багато з них було гнаних і вигнаних, а в царстві моєї мови інших і не було. Не шкодую, що саме до цих належав і я, як також, що моє вигнання було не "за Уралом" ("бувало я поза Уралом"), а за "синім океаном", бо що б там не казали — люблю Захід, Європу, її світ, її культуру і засадничо перебуваю в її атмосфері, дармащо в плоті й крові належу до її сходу.

Сковородинське "не шукай щастя за морем" чи навіть "а ви претесея на чужину шукати доброго добра" (хай Тарас вибачить) мене не

переконують, бо мені більше імпонують пристрасті Марка Полю, Колумба, навіть Петра I, коли дивитися з його становища, ніж пристрасті "ставка, млинка, вишневого садка", дармащо і цих атрибутів не заперечую, але й не ідеалізую. Моїм ідеалом є клясичні греки, вчорашні брити і сьогоднішні американці. Хотів би, щоб Україна вирвалася з мінімалістично-пасивного, солодко-елегійного, нестрально-споглядального наставлення і набула трохи динаміки драматизму, шорст-кости прози, тверезости математики. .. Для мене Україна не лише над Дніпром, але й над Волгою, над Райном, над Міссісіпі, над Амазонкою, над Конго. Нема місця на плянеті, яке б мене, українця, не цікавило.

Але все таки.. . "нема на світі України, немає другого Дніпра". Це зовсім інша тема. Не треба Дніпра, вистачить Дерманя, а то й такого дуже вже пісного Рівного. Навіть у цьому мака-бричному вигляді. Руїни, машини, німці, "наці", головне командування, пропаганда, райхскомісаріят, табори полонених. І схрещення пристрастей та інтересів — наших, російських, польських, німецьких ... Бандерівсько-мельниківських, бульбівських, уенерівських, гетьманських . .. Церкви автокефальної, церкви автономної, митрополита Дениса, митрополита Іларіона, архієпископа Полікарпа, архієпископа Олексія.

Де початок, а де кінець? Як втримати рівновагу? І скільки небезпек — один лише необдуманий крок — і ти падаєш. І більше не встаєш.

У ці початкові місяці все ще здавалося як не рожево, то бодай не чорно. Почували трохи дома . .. На своїй землі. Те, що відбувалося над нами чи поза нами, нас хоч бентежило, але не лякало. Майже за одну ніч не лишилося й сліду попередніх окупацій. Україна вийшла з свого підземелля, як Фенікс з попелу, і запопадливо почала діяти.

У моєму редакційному кабінеті кожного дня черга відвідувачів, а між ними проф. Володимир Кубійович зі Львова, який приїхав особисто познайомитися з настроями цього простору, його співробітники Василь Глібовицький, Кость Паньківський, Роман Голод, Атанас Мілянч. .. Така кількість акутних життєвих інтересів, привабливих візій. І так приємно

про них говорити в такий вирішальний час історії. Органічна, жива робота. Це ж дома.

Але не тільки це суспільне "дома" ... Крім цих публічних кабінетів, засідань, зустрічей, урядування — маєш шматок приватного життя у тому невеликому одноповерховому будинку, далі від вулиці, з вікнами на город і парк. Здебільша тут ясно і соняшно і дуже спокійно, навіть у цей неспокійний час. Молоді яблуні, грядки городини та квітів, за високим парканом старі липи, клени, берести, ясені. Весною і літом тут повно цвіту і пташиного гомону.

Перед будинком, від саду, на три сходи підвищена широка бетонова плита, двоє побіч дверей і ті зліва позначені малою візитовкою "Головний редактор української газети "Волинь"", німецькою мовою. А далі невеликі передсіни, двері ліворуч, невелика кімната з високим вікном, ясно-синіми шпалерами, великою набитою книгами шафою, такою ж етажеркою, круглим для курення столиком, глибоким, м'яким темнозеленим фотелем, парою стільців, широким шезльонгом і великим, масивним дубовим столом для писання. Пізніше сюди додасться кілька картин, між ними голова апостола ренесансового маляра Френса із збірки Прахова і рельєф Шевченка під бронзу. Моя робітня, приймальний кабінет і разом спальня.

Праворуч двері до кухні, а ліворуч до просторої, з трьома вікнами кімнати. Це вже щось універсальне. Головна їдальня, са-льон, приймальня гостей і разом їх спальня. Широкий стіл, широка канапа, буфет, пів тузень м'яких стільців і кілька картин — Федора Кричевського, К. Катербінського, Василя Кричевського і англійської малярки Франціє А. Крієтал. Домінує Федір Кричевський — широке полотно з краєвидом Шишаків на Полтавщині ...

Третя кімната зайнята чужими мешканцями, її двері забиті і завішені килимом . .. На кухні господарила моя неперевершена господиня, власниця будинку Ганна Антонівна, яку пізніше замінила не менш неперевершена гомінка Дуня.

На початках усе виглядало скромно, а згодом моє господарство побільшувалося, особливо набиралося книжок. Їх збірка постійно зростала, і були там, крім повних збірок творів Бальзака та інших клясиків, такі автори, як Роберт Ґрейвес, Гервей Аллен, Маргарита Мічел, історики Момзен, Тойнбі, природознавець де Крюї, багато літератури подорожників, політичної, спогадів. Не зважаючи на постійне перевантаження всілякими справами, я утримував з своєю бібліотекою тривалий, тісний контакт.

А що робили мої власні музи? Мовчали. Коли говорить зброя — мовчать музи, — казали старі римляни... Але взагалі писалося багато... Статті, репортажі, листи. З старого була перевидана тиражем на п'ятнадцять тисяч "Марія", яка негайно розійшлася, зголосився німецький перекладач з слов'янських літератур Павль Кюнцер з Бресляв, який зладив чудовий переклад "Марії", що вийшла друком у "Гогенштавфен-Ферляг" у Штут-ґарті, але одночасно була розгромлена бомбардуванням разом з видавництвом. У хорватському Загребі вийшов чепурно виданий перший том "Волині" хорватською мовою, під заголовком "За землю", у перекладі Івана Ванчіча з передмовою Станка Гашпаровича.

Але для літератури було так мало часу. Моє помешкання ніколи не було порожнє, я ніколи не бував сам. Крім щоденних випадкових сторонніх людей, у мене завжди хтось мешкав з приїжджих. То Іван Рогач з Закарпаття, то Олег Лащенко з Праги, деякий час мешкав генерал Микола Капустянський, що приїхав тоді зі Львова, Роман Бжеський з Крем'янця, Михайло Те-ліга, переїжджаючи з Кракова до Києва. Олена Теліга, хоч і мала своє мешкання, більшість часу була на моїй половині. А скільки гостей з Києва, з Праги, з Берліну, з Кракова, які в той час постійно кудись мандрували ...

Ну, і звичайно різні вечірні прийняття ... Інколи великі з великою кількістю гостей, а в тому числі й німецьких, а звичайно малі з наших співробітників редакції, особливо поки перебували в Рівному Олена Теліга, Таня Прахова, Іван Кавалерідзе. Ці прийняття додавали нам

енергії для праці, вони оздоблювали наш побут, витворювали дружні між нами відносини.

Чи були інтимні друзі? Забагато руху і замало часу на інтимність. Дуже близько ми зійшлися і прекрасно розуміли один одного з Іваном Кавалерідзе, фото якого ("Єдиному — незамі-нимому") зберігається в моєму альбомі, але він уже в кінці вересня залишив Рівне і від'їхав, спочатку до Житомира, а пізніше до Києва. З редакційних співробітників найбільше я любив скромного Антона Давена, приємними співробітниками були Василь Штуль, Андрій Мисечко. Добрі, ділові, часом дружні, часом контроверсійні стосунки з Степаном Скрипником . . . Як і завжди, повні патетики, близькі контакти з моїм кумом, а також моїм заступником по редакції Романом Бжеським. Пізніше у нас витворилися дружні стосунки з такими рівенчанами, як родина о. Василя Варварова, особливо з її міцною, мужньою, невичерпно інціятивною паніматкою Галиною. Дуже милі, щирі й при-сміні стосунки з родиною Арсена і Ганни Шумовських, письменником і просвітянським діячем Неофітом Кибалюком, як також незабутньою, замученою нацистами відданою громадською діячкою Харитею Кононенко.

Саме собою, найближчими, найінтимнішими, найдорожчими і найнезабутнішими моїми друзями цього періоду були Олена Теліга і Таня Прахова. Ця остання — пізніше моя дружина. Обидві різні, а разом чимось між собою споріднені, вони здружилися з першого дня знайомства. Вони багато часу проводили разом в розмовах, дармащо Таня не належить до дуже балакучих. А ми з Оленою, хоч і "різалися в поглядах", ніколи не розходились остаточно. Нас в'язало щось багатоміцніше, ніж погляди, бо хоча і доходило до такого, коли Олена не витримувала, вдаряла енергійно по столу своїм маленьким кулачком, заїкаючись від хвилювання, заявляла, що її "нога ніколи більше не ступить на цей поріг", і швидко-швидко виходила геть, але це "не ступить" не тривало довше, як одну ніч або кілька годин, бо вже другого ранку, ми зустрічалися на нашій спільній веранді з докірливо-кокетливими посмішками, щоб за хвилину сидіти за спільним столом,

споживати сніданок і сміятися, так ніби буря вчорашнього вечора ще більше освіжила атмосферу нашої дружби.

Незамінним медіатором між нами була Таня, яка терпляче, спокійно, лише з внутрішнім хвилюванням, безсторонньо вислухувала наші словесні герці, а коли доходило до кризи, бігла за Оленою на її половину, щоб уже по короткому часі звідтіля доносився їх радісний сміх. Таня постійно пригадує, що вона ніколи в житті не насміялася стільки, як з Оленою. Вони знаходили щось, що їх відводило від пересердя і вертало до доброго настрою, а потім, розуміється, ми знов були "гарні", пили вино і все було "дуже добре".

Інколи ми разом відвідували театр Демо-Довгопільського, "Український Драматичний Театр" Рівенського обласного управління мистецтв при вулиці якогось Георга Фукса, колишній "13 дивізії" (щоб вони, такі назви, сказилися), де давали "Мартина Борулю" або співали ревелерси", танцювали гопаки, коломийки, чардаші. Звичайно, театр був завжди переповнений, артистів нагороджували бурхливими оплесками, а пізніше у нашій газеті, появлялася рецензія Василя Штуля, на яку були дуже вражливі наші театральні таланти.

Відвідували також кіно, звичайно німецькі фільми — "Володар" з Янігсом, "Жид Зюс" з Кравсом і чимало інших.

А взагалі це було багате на емоції молоде товариство, а в моєму безладному скитальському побуті — це було чи не вперше, коли я був гостро заінтригований життям. Інколи здавалося, що і наш час, не зважаючи на всі його шорсткості, може мати свою приману.. . Емоції, інтимні пристрасті, гра сердець і все разом у гарячому кліматі війни наснажувало та додавало забарвлення своєрідної жорстокої романтики. Кожний з нас міг думати, що його дні пораховані, але ніхто про це не думав, лише його інстинкт бив інколи тривогу і ще гостріше напинав нерви. Під час війни люди діляться на переможців і переможених, але ті й другі однаково екзальтовані і захоплені життям.

На цьому тлі ще в гострішому вияві поставала наша заповітна мрія — Київ. Щойно він опинився по цьому боці зачарованої межі, як всі наші серця і обличчя автоматично повернулися в його бік. Туди вже пішли перші наші стежі на чолі з Ольжичем, там уже почалася певна акція, і нам не було легко втриматися, щоб не бути учасником такої незвичайної події. Ми знали, що німці ледве чи дадуть більше нам шансів, ніж росіяни, і що в майбутньому ми будемо мати багато з ними клопотів, але на це не звертали уваги. Ми там бути мусимо і зробити все, що можемо. Від цього нема відклику.

Ольжич бомбардував нас листами, щоб ми чимскорше там появилися, а до того з початком жовтня я дістав звідти таке повідомлення: "Українська Національна Рада 9 жовтня 1941 р., м. Київ. До В. п. Уласа Самчука в Рівному. Вельмишановний Пане. Українська Національна Рада в м. Києві повідомляє, що Ви обрані до її складу. Слава Україні! Голова Національної Ради — проф. Величківський. Секретар — Ант. Баранівський. Адреса: Київ, Українська Національна Рада".

Я не мав ілюзій, щоб і ця рада мала більше значення, ніж наша Рада довір'я, але сприймалося це як певний символ і документ доби. Для мене це був приємний і несподіваний дарунок — прекрасне запрошення до Києва.

Але як його використати? Повно морочливих перешкод. По-перше, я обтяжений обов'язками на місці, подруге, стало відомо, що для цього потрібно дозволу воєнного командування, а потрете, треба якихось засобів комунікації. Наш убогий "фіят" більшу частину свого часу марнував у майстерні міської управи, а щодо дозволів, то їх просто нікому не дають. Отже труднощі теперішнього члена Української Національної Ради — подолати простір між Рівним і Києвом — досить поважні.

Не легші вони і для голови Спілки українських письменників у Києві Олени Теліги. Ольжич повідомив її, що на неї чекає цей обов'язок, вона цим дуже захоплена, але одночасно цілковито пригноблена. Як і чим туди дістатися? Проблема Тантала. Не менше, ніж Олена, рветься до

Києва Таня, яка ще в травні залишила там рідних, дитину і не знає, що там з ними сталося. Але і тут ця сама тантальська справа.

їх очі, розуміється, вперто звернені на мене, їм здається, що нема таких труднощів, яких би я не міг подолати. Я їм дуже вдячний за таке довір'я, але разом дуже нещасливий, що не можу його виправдати. Як також я не дуже за них певний. Маємо звіди дуже тривожні вісті. Місто підміноване, стероризоване, голодне, без постачання, без опалу, без світла. Весь Хрещатик вилетів у повітря, Софія, Печерська Лавра, міська управа підміновані, залізничий двірець вигорів, інтелігенція вивезена, уряди не функціонують, харчові запаси спалені, від світла до світла суворі поліційні години, по вулицях в темноті бродять зграї со-ветських агентів.

Я не переконаний, чи це відповідне місце для Олени з її

ідилічною уявою про Київ. Вона готувалася до нього, як наре-

чена до шлюбу, стільки шилося, перешивалося, примірялося, і

все це для Києва. І от вона побачить його у такій макабричній

подобі. Це вже не Варшава, не Краків і навіть не Львів. Тут треба

ступати обережно, як по тонкому льоду, і мене це поважно тур-

бує. Знаю, що завзята Олена не розуміє слова обережність, во-

но не для неї створене, її стихійна щирість й простота можуть '

бути для неї фатальними, але такі аргументи тепер ніякі аргу-

менти, і годі їх повторювати.

Життя вимагає свого, Київ на досяг руки, і немає сили, яка б нас стримала. Олена знов, як було у Львові, повна до мене претенсій.. . Наші розмови натягнуті, вона оминає моє мешкання... Я намагаюся їй допомогти, шукаю можливостей, але їх немає. Побував у штабі верховного командування, але там сказали, що для цивільних людей в'їзд заборонений і ніяких перепусток не дають. Наш "фіят" далі в майстерні. . . Але Олена не вірить . . .

— Бо ви не хочете! Так! Ви не хочете! Ви жорстокий! Ви не можете зрозуміти! Ще там, у Львові, ви були проти мене. Але подумайте бодай про Таню — знаєте ж, що вона там мусить бути .. Не кажіть, о, не кажіть! Для всіх можете, лише не для нас.

Перечити їй даремно, і єдине, що мене рятує, — праця. Всі дні і неділі абсолютно заповнені. У неділю, п'ятого жовтня, їду до Дерманя на відкриття там гімназії, наступної неділі до Дубна на відкриття "Просвіти". І так день-щодень.

Нарешті, довідуся, що вони самі організують від'їзд нелегально, у суботу, 18 жовтня. Хлопці з організації знаходять якийсь транспорт, розуміється, якесь військове авто за кілька пляшок горілки.... І в неділю мають від'їхати.

Це був сірий, холодний ранок (осінь прийшла тоді завчасно) і для мене моторошний. Відходять найдорожчі мені люди без прощання. Таня залишила на моєму письмовому столі лишень ці кілька слів з вірша Олени:

Ти відходиш? Що ж, не плачу ... Не сумуй і ти, подорожній. Хтось незнаний нам шлях призначив, І спинити його вже не можна.

Олена не залишила нічого.

Рано я мусів бути в редакції, а в полудень на прийнятті Жіночої служби Україні. Там і там багато людей, на прийнятті велика гостина, тости, голосні розмови, але мій настрій препоганий. Не витримав до кінця імпрези і під загальний шум непомітно зник. Іду до дому, щоб побути сам з собою, послухати музику, переживати. Залишені Танею вірші врізались у пам'ять і не дають спокою .. . "що ж ... не плачу ... Не сумуй і ти, подорожній". І невже це так? І невже ми тільки подорожні, що ось зустрілися на перехресті доріг, побули разом і розійшлися? Скорше, скорше додому... Я вже не йду, а біжу, починає вечоріти, небо завалене хмарами, з заходу дме вітер.

Прибігаю додому і бачу: двері на половині Олени відчинені і звідти чути знайомі голоси. Поривно вбігаю туди і бачу — Олена, Таня, Олег, Віра, Іван Іванович... Кидаємося в обійми, ніби після довгої розлуки.

Вони ще не від'їхали. О, як це гарно, яке радісне відпруження, які всі щасливі. Ні сліду минулих настроїв. Одразу переходимо на мою половину, кличемо Ганну Антонівну, накриваємо стіл, приходять інші друзі... І вечір, як повна чара. Можливо, найкращий з усіх наших вечорів... Ніхто з нас не думав, що він такий вже ніколи не повториться.

Бо другого ранку, в понеділок двадцятого жовтня, вони все таки від'їхали.

Моє мешкання стало жаско порожнім, дармащо біля мене повно людей і життя йде своєю чергою. Я обіцяв скоро приїхати до Києва також, але мої труднощі завеликі. Мушу чекати на Скрипника, не можу лишити редакції, Ради довір'я... І головне — все таки дозвіл. .. Чи можу ще раз ризикувати? Шукаю якогось претексту, але нічого не знаходжу. Вайс заявив, що він тут нічого не може допомогти, те саме у штабі командування, а до того я довідався, що їхати нелегально дуже небезпечно. Арештують і відвозять до концентраційних таборів. Вони там нас ніяк не хочуть бачити, і чи варто мені ризикувати, маючи стільки різних обов'язків?

Чекаю на Скрипника, він приїде з Берліну, і, можливо, знайдемо якусь раду.

Для закінчення цього акту нашої драми, додаю ще оцей епілог:

"17. X. 1941. Рівне. Моє ти золотко рідне, мій найліпший у світі Михайлику! Любий мій! З листа, який привіз мені Кобрин, бачу, що ти не дістав від мене листа, який повіз о. Волков, і картку, яку мав кинути в Холмі один хлопець. Рідний мій! Не моя це вина, — не лише думаю весь час про тебе, а й пишу — ледве є okazія, але знаєш, які люди.. .

"Кобрин привіз мені і светер, який вийшов чудовий, а кравчиня мені його нарешті допасувала, але ковдру і залізко лишив у Львові. Ці речі має привезти сюди Василь, але мене вже тут вони не застануть. Я їду завтра до Києва, де мусіла вже бути давно, але тяжко туди дістатися. Перепусток не дають, способу комунікації теж нема, а з Києва Ольжич алярмує, бо Ленуш вибраний головою київських письменників і журналістів' Пишуть, що дуже я там була потрібна, але як туди дістатися? Рідний мій! Завтра думаємо (їхати), хоч би довелося і пів дня стояти на розі і зупиняти авта, але спочатку хлопці спробують ще в Рівному з кимсь домовитись з німців. їдемо: я, Олег, Кобрин і Таня Прахова, моя приятелька, киевлянка, моя однолітка, яка, як монтажистка, їздила з фільмовою екіпою в Жаб'є накручувати фільм і яку війна змусила застрянути в Рівному. Дуже це мила, інтелігентна і винятково мені симпатична жінка, з якою ми швидко зжилися і яка, як ніхто, любить слухати мої вірші. Вона вертає до Києва, де у неї дочка 3-ох років і старий батько. Я тішуся, що маю тепер справді в ній приятельську душу, та ще в Києві, так далеко від тебе! Тільки як і коли ми туди дістанемося?

"Боже, мій дорогий, як я сумую без тебе! Так мені тебе бракує, як ніколи в житті. І не віриться, що ми з тобою ще побачимось, бо такі ж тепер тяжкі часи!

"Зараз пізній вечір. Довкола страшна тиша, я змучена, бо цілий день бабралася перед від'їздом. Але так хочу перед далекою дорогою — бо такою вона мені видається — порозмовляти з тобою, хоч не знаю, коли цей лист дістанеться в твої руки.

"Бо я знаю, що і ти, мій найдорожчий, самотний та ще стільки клопотів маєш, що аж жах. Думками я весь час з тобою.

"Я б тобі радила, коли зберешся, чимчикувати до Рівного — ближче до мене, щоб звідти одразу до Києва. Я особисто своїм побутом тут задоволена. Я тут писала статті до "Волині", познайомилася з редакторською працею, знаю, що є підвал I, підвал II і т. д., а крім того, я тут добре підживилася, що мені певно придасться, отже навіть хвилююся, що вже в мене спідниці затісні, їмо тут чудові борщі, багато масла, яєць, сметани, молока. І все це мені коштувало... 14 рублів денно. Крім того, ще те добре, що я тут все собі переробляла і переправляла, навітьті попороті сукні, а нова сукня, та що ми купили у Львові, — вийшла красуня!

"І от коли я все це їм, коли у вікно дивлюся на "стояло золото — барвіста осінь" — мені так боляче, що тебе нема зі мною. Ми б певно підсварювалися, але пізніше мирилися б, мій Фімівка поправився б тут, поповнішав і тішився б з кожного числа "Волині" з моєю статтею. Мої статті подобаються, мені багато людей казало, що часто питаються, чи в цьому числі є моя стаття, а я задоволена, що можу писати кожного тижня і "получається" не зле.

"Перше мучилася з головою, яку я сама привела в порядок перед Києвом. Тяжко. І не досконало! Але — "доба жорстока, як вовчиця". Ти, мабуть, цікавишся, як я тут живу. Отже вранці, перед 8, їм сніданок з Самчуком, який живе в сусідньому мешканні. Пізніше порядкую і або пишу вдома, або іду до редакції. О 2 обід — пізніше знов редакція. Увечорі іноді збираємося у Самчука, який живе на своїй Волині, мов хазяїн домовитий. Приходять члени редакції і кілька людей з тієї фільмової групи, що тут застали. Все українці і все люди дуже милі.

Пізніше сон у самотній хаті, де за стіною лише Анна Антонівна, моя добряча господиня. Олег мешкає з Василем, Демо й іншими.

"Отже Рівне для мене було такою ідилічно-гоголівською вставкою на моїй дорозі до Києва. Але про Київ ходять тривожні чутки, хоч Ольжич шле радісні вістки з ляйтмотивом — перемога за нами. Не знаю, що і як там буде, але знаю, що бандерівство само себе зліквідувало своєю глупотою і нам уже терором не загрожує.

"Що буде в Києві? Як? Не знаю! І сумно, мені сумно, що ти не їдеш зі мною, хоч хочу вірити, що швидко тебе у Києві побачу.

"Рушай, рідний! Як тільки зможеш, а речі візьми лише свої і постіль. Мені вже не вези нічого, я все маю, хіба якусь фарбу (до уст — У. С). Ту обов'язково.

"Любий мій, коханий! Вже так пізно. Бажаю тобі, як найдорожчого, здоров'я і успіху. Хай тебе Бог хоронить! Вірю, що ми зустрінемося живі і здорові і заживемо знов разом. Пам'ятай одно: яка я не є, але я тебе рідного дуже і дуже люблю і життя без тебе не уявляю.

"Цілую тебе, милий, міцно, міцно! Вітай батька, як будеш писати. Він мені часто сниться. Твій Джені-Мулі".)

Останній лист Олени з Рівного.

А кілька днів пізніше, "через чемність", я дістав писульку з Києва:

"Сьогодні, Уласе, пан Олег сказав мені, що за кілька днів буде можливість передати листа до Рівного.

"Зараз вечір, я сиджу у себе на помешканні і пишу Тобі, мій рідний! Як тяжко, як сумно мені. Моєї Іринки немає на селі, як я надіялась. Сестри з

дітьми, забравши Іринку з собою, виїхали на Кавказ до міста П'ятигорська. А там же будуть ще бої. Боже, моя дитина!

"Я вчора не скінчила Тобі листа і продовжую його сьогодні рано. Уласе, у той день ми виїхали з Рівного о 8 годині рано і 0 другій годині були в Житомирі. Переночували там і знов рано, зовсім несподівано, бо дуже трудно було з машинами, виїхали до Києва. І знов перед моїми очима простягнулися такі знайомі безкраї простори. "А чому так мало міст?" — запитав мене пан Олег, — "а чому не урегульовані річки?"

"При такому запитуванні почуваш себе якось винною. Але мені здається, що нас не треба питати, чому те зле і те недобре. Будемо разом робити без запитань, щоб все було добре, і удосконалювати те, що недосконале.

"Вїздили ми до Києва в такий же день, осінній і прозорий, як у вірші Олени. Коли проїздили коло Політехніки, Олена так хвилювалася, що мало не випала з авта. Потім сіли в трамвай (в Києві трамваї вже в русі) і поїхали на Володимирську вулицю ... А я пішла шукати своїх. Адріана нема і невідомо, що з ним. Толя, — бідний, він стільки пережив, і Прахови всі живі

І здорові, тільки моєї Іринки нема зо мною.

"У мене знов починають тремтіти уста, але зараз ранок і сонце, і коли я стискаю міцно руки, то сльози не ллються.

"Всього Тобі доброго, мій любий! Таня. Напиши мені ..."

Мій нотатник з цього часу нотує таку замітку:

"24 жовтня. Було б даремно вимагати від мене тепер щоденника. Коли і як? Редакція моя заповнена людьми і справами. Чуюся на цій землі

не редактором газети, яка вже ось виходить двічі на тиждень, а кимось, що мав би охопити чи не все організоване життя.

"Але... Ось уже лишився сам. Від'їхали Таня й Олена. Вечори дома вже тихі. У редакції, як звичайно, повно найрізноманітніших справ. Настрій на місті тривожний, непевний, незатишний. Полонені, що у десятерьох тягнуть одну двоколку та при тому гризуть сирого буряка, руїни. .. Особливо дивно-тривожні вечори. А голова моя набита справами..."

Недокінчена думка. Мабуть, хтось перебив. Увага розсіяна і присмак резигнації. Багато слухаю по радіо музику і читаю поезію.

ПОНАД ШЛЯХАМИ

А піду я не шляхами,

А понад шляхами.

Шевченко

Хтось незнаний нам шлях призначив,

І спинити його вже не можна.

О. Теліга

Рання холодна осінь у жовтні, нічні приморозки, а інколи пролітає сніг. Нашим шляхом з ревом дізелів, сливе без перерви, туди й назад йдуть важкі машини, по небу днями й ночами гуркотять літаки.

Наближається перша зима цієї війни, настрої понурий, невиразний. Коли я в останнє був у Дермані, там уже не було й сліду захоплення

"визволенням", розмови виключно про "контингенти", замкнені млини, чотириста грамів зерна на душу і вимираючих полонених. Наростав опір — понурий і тяжкий, сильно пахло підземною силою. Мали здавати зернові контингенти, але акція затягалася і погрожувала зупинитися взагалі. Вільного ринку не було, все споживалося дома, по лісах крутилися старосвітські жорна, диміли самогонні рури, по хатах столи гнулися від їжі і пиття і розлягалися співи про Хмеля, Богуна, Галю. Дух Гонти й Залізняка бушував всевладно над просторами.

Ми в Рівному між двома вогнями, німці вимагають свого, наше запілля свого. Мені хотілося б вичекати, не стратити нервів, не викликати передчасного зриву, німці ще дуже сильні, це нам багато коштувало б і нічого не дало б. Мої статті переповнені тривогою і бажанням втримати рівновагу. "Вимоги твердого часу", "Ясно й одверто", "Війна", "Війна і ми". "Дійсним героїзмом є витримати і перемогти за всіх обставин".

А взагалі моє становище непевне. Приїхав з Берліну Скрипник і привіз вість, що там у міністерстві Сходу повно на мене доносів, і він мусів десь там мене боронити. Так чи ні, але мій інстинкт не ворожить мені нічого приємного. Бути біді, не минути біди.

А до всього той Київ. Думка про нього не лишає мене — стара думка, мрія, фантазія, сон, фата-морґана. Вічна пасія і болюча одержимість ще з часів юначих. Це вже, мабуть, у нашій крові така якась містична тяга до того місця на планеті. В наші загострені, екзальтовані дні ця тяга ще збільшилась і тим сильніше, що недавно за тими обр'ями сховалися від зору мої найкращі друзі.

До нас доходили постійні вісті з Києва, подавав їх сам Ольжич, як також наш офіційний кореспондент Петро Олійник. Там уже діяла нелегально горстка наших людей, зформувалася символічна Українська Національна Рада, діяла українська адміністрація з її головою. Спочатку це був проф. Олександр Оглоб-лин, а згодом Данило Багазій. Було пущено в рух трамваї, електростанцію, водогін, телефонну сітку. Почало формуватися культурне життя з відділом культури й освіти, що його

очолив Іван Кавалерідзе, почала виходити газета "Українське слово" за редакцією Івана Рогача.

І єдиний, кого там ще бракує, це я ... І я мушу там бути. З приїздом Скрипника ця справа починає набирати реальних зарисів. Розуміється, це мусить бути ще один ризик, якась моя п'ята нелегальна границя до того місця, бо перепустки мені не пощастило здобути. Успішна поїздка Тані й Олени, як також багатьох інших, мене підбадьорила, і рішення запало. Хай буде, що буде!

Їдемо разом з Скрипником і його сином Ярославом, знаним нашим старим другом "фіятом", який був ґрунтовно зремонтований і виглядав, здається, надійно. Шоферує наш прекрасний шофер Трифон... Отже нас четверо подорожніх, а до того кілька мішків різноманітних харчів, бо думалося не тільки за наші власні шлунки, а за чисельних наших друзів, до яких ми їхали в гості. Ми ж бо знали, що Київ дослівно голодує.

І от, нарешті, та історична неділя, двадцять шосте число жовтня, восьма година ранку, те замурзане хмарами небо, яке погрожувало не лише дощем, але й снігом. Ми стартуємо від міської управи, нас проводять кілька друзів, ми радісно прощаємося, сідаємо до машини, рушаємо і їдемо під гору в напрямі сходу. Перед нами 318 кілометрів дороги.

Точніше — перед мною ще 318 кілометрів дороги... Бо почалася ця дорога багато років тому і щойно тепер кінчається. У липні 1924 року, у товаристві двох майже забутих друзів, Миколи Шедрина і Лонгіна Данилевича, коли я мав дев'ятнадцять років, я робив першу спробу дістатися до Києва. Це було за молоді, романтичної, зарозумілої Польщі, яка спеціальним законом міністра Ґрабського хотіла протягом двадцяти п'яти років обернути нас на поляків. Було знищене все наше шкільництво, наша гімназія втратила прилюдні права, її абітурієнти мусіли здавати окремі державні іспити, на яких їх нещадно "різали", а тих, що проходили крізь те вухо голки, все одно до державних університетів не приймали. Наші хлопці мусіли студіювати поза

кордонами, а це рідко хто з нас міг дозволити, бо самий закордонний паспорт коштував 500 злотих — сума у наших умовах немислима. Саме собою, що паспортів до Києва не було взагалі, а до решти країн видавалися лише благонадійним, якими ми в той час рідко бували. Розуміється, ні на яку державну службу ми не мали ніяких шансів, поведінка нашої окупації була нетерпима, образлива. Нас шикановано за саме вживання "гайдамацкеї гвари", тобто нашої мови.

Що нам лишалося — нелегальщина. Це був природний наш клімат. Наші очі, душі і серця були звернені до сходу, там десь, двадцять кілометрів далі за Шумськом, лежала межа, яка нагло і свавільно перерізала живе тіло нашої землі і відділила нас від нашої батьківщини, від якої ми сподівалися захисту і зрозуміння. Тоді ще нас не бентежили всі ті дивовижні події, які там пізніше настали, а те, що було, — минуло.

Так, була революція, я сам їздив з обозом Будьонного, але все те відшуміло, відійшло, і настав мир. До цього часу в моїх вухах звучать слова Рильського, які я десь тоді вчитав:

Затихли молоти, не галасує форум.

На обриси домів вже впала голубінь.

І тільки іноді зарже далекий кінь,

Нагадуючи нам, що бережуть наш спокій,

Одважні вартові — стрункі і бистроокі.

Я ніколи ні духом, ні серцем, ні розумом не був комуністом, не поділяв того вірування, не вважав його за господарську систему, але раз воно перемогло, а всі інші програли, що нам молодим людям залишалося? Взятися до науки, творчої праці, будувати нове життя — ніяк не наївний,

цілком нормальний хід думання, якби не було десь там Сталіна, якого ми ще тоді не підозрівали і якого пізніше висловив Тичина:

Та нехай собі, як знають,

Божеволіють, конають —

Нам своє робить.

Я ще тоді не догадувався, що вірш Пушкіна "Бесы", якого я мусів вивчати з читанки народної школи, стосувався цієї справи, як також ще не вірив Достоєвському, коли читав його також "Бесы". Думалося нормальними, не бісівськими, а людськими категоріями і не уявлялося, що інколи патологія й перверсія можуть замінити політику, а звичайна глупота — глум "Ибо, en parenthèse, глупость, как и высочайший гений, одинаково полезны в судьбах человечества" (той же Достоєвський).

Такого чарівного літа, 1924 року, я вибирався на Украшу, до Києва, вчитися в університеті, на працю, куди вже пішло чимало моїх товаришів. Деякі з них не мали щастя, попалися на границі, їх покарано, але я вірю в своє призначення і ніякі перешкоди мене не зупинять. Батько не радо мене відпускав, мати квила, що більше не побачимося. Щоб я не відійшов з порожніми руками, батько продав за шість царських золотих п'ятирублів телицю і дав їх мені на дорогу. Тяжке прощання з батьками, бурхливе з товаришами, і прощай "матко-польско".

Але наша хоробра виправа скінчилася ганебною катастрофою.

Біля Лановець, на границі, серед темної дощової ночі нас ошелешило несподіване польське "стуй!"; нас спіймали, везли назад до Крем'янця, передали "дефензиви", багато питали, досить били, дома зробили трус, знайшли наші гімназійні журнали, які я редагував, пришили до цього нелегальщину, додали пів року в'язниці, відібрали мої п'ятирублівки (які

щойно тепер у Рівному повернув мені Соколенко) і окремо, судово дали тридцять злотих кари за нелегальний вивіз золота.

А головне — перервали і знівечили мою науку. Я повернувся з тієї ескапади аж у січні наступного року, отже рік пропав, а коли пізніше відновив навчання, — прийшла військова служба. І новий нелегальний похід, на цей раз на захід і на цей раз щасливо.

Це був єдиний вихід з становища, і вихід добрий. Бо дома я вже не мав місця, поліція ходила по п'ятах, перспектив на майбутнє ніяких.

. Але будши в Німеччині, я все таки не забув про Київ. Там тоді бушувала Україна Скрипника й Хвильового, мене тягнуло туди багато магнетів, а головне...

... Головне, те головне: моє нестерпне, безупинне, невідступне бажання писати. Бути письменником. Ще будши дома, я згрішив новелькою в журналіку "Наша Бесіда", що виходив у Варшаві за редакцією невтомного редактора Володимира Островського. Сталася ця епохальна подія на весні 1926 року, але що новелька ... У моїй теці лежали грубі рукописи, а в моїй голові ще грубілі пляни. Десь з сімнадцятим роком мого життя посіла мене ця пропасниця, з якою я просто не міг дати ради. Я писав днями й ночами, я занедбав навчання, за мене почали хвилюватися батьки: "От буде босяк-ледащо, не здібне навіть до хазяйства". І по-своєму вони мали рацію, бо що те писання значило? Для чого воно? Жадоба світу, знання, слави у селі, "на краю світу", під глухою, мертвою, зачумленою поліційним терором границею ... Що за дика примха! Мене рвало на куски бажання вирватися звідсіль, отрясти порох взуття і відійти на другий "край світу". Я був на краю відчаю, а тому моя військова служба, видалася мені неповторною нагодою позбавитися того конімару. Здавалося, що якась почварна сила бавилась зі мною, як кіт з мишею, і єдиний вихід з цього — кинутись тій миші на свого ката і вбити його.

У Німеччині я вперше пізнав, як виглядають культурні люди. І, здається, коли б я там лишився, я мав би нагоду пізнати і культурне життя. Не знаю чому, але це мені дуже легко давалося. І тут я навчився бачити одне почварне явище, що у нашому слов'янському світі три чверті наших життєвих труднощів походить від нашого невміння поводитися з людиною по-людськи. Можливо, це брак виховання, але дуже можливо, що це просто ті "біси", або той "мелкий бес", про якого так добре писав Федір Сологуб

— маленька, збиточна потворка нашої душі, яка безнастанно мучить нас бажанням мучити один одного. Я навчився розуміти, що колективізація не страшна на сторінках томів Леніна, але вона страшна на полях і селах України, за мурами Кремля, у підвалах луб'янок, на сибірських каторгах — скрізь там, де практично діє "мелкий бес" Сологуба.

Сталін — це суперреалістичне, гіперболічне втілення нас самих у людську подобу. І мало між нами таких, які не хотіли б бути хоч маленьким прообразом цього ідеалу. Німці, що спробували з цим зрівнятися, були жорстоко покарані. "Что русскому здорово — немцу смерть ..."

А все таки я не думав лишатися в Німеччині — мене тягнув Київ. Бажання "бути письменником" — основне бажання, а бути ним можна тільки в Києві. Мене опанувала докраю одна ідея — написати епопею у трьох частинах, з трьох різних періодів — княжого, козацького і сучасного, діяти має це обополи ріки Дніпра, а назва її — "Дід-Дніпро". Дніпро — вісь, на якій обертається наша планета від Перуна і до наших днів.

Я збирав матеріяли, читав відповідні твори, вичаровував образи, підшукував типи, але як це можна зробити тут над Одрою, коли це має діятися над Дніпром? З центром у Києві. На горі, де стояв Перун, де княжив Володимир . . .

Як можна це зробити? Дуже просто. Піти до Києва і зробити. Чи це справді така наївна думка? Що в ній наївного? Йдуть же інші до Африки, до Австралії, до Японії, переїжджають океани, забираються на Аляску. Чому б мені не бути таким Йозефом Конрадом чи Джеком Лондоном у моїй хахлацькій говірці. А чим вона гірша від всіх інших . . .

Але для цього треба бути в Києві, бути в Києві, бути в Києві! Байдуже, яка там влада, мене не цікавить влада, мене цікавить "Дід-Дніпро". І я зважуюся . . . Ще одна нелегальна границя, але я вже хочу зробити її легальною. Я пишу до советського посольства у Берліні, щоб мені дозволили їхати до Києва. По часі дістаю великий коверт, а в ньому безліч запитань. Хто я, що я, звідки, чого, чому... Питання, безконечні питання. Зайві, непотрібні, безглузді питання, але коли це данина кесареві — хай. Старанно її віддаю, виповнюю, додаю певну кількість марок, відсилаю і чекаю.

А тим часом пишу ... Знов та сама гарячка. Ночі і дні пишу. Пишу роман, у якому розв'язую страшну проблему "капіталізму". На мою думку, коли переможе соціалізм, він знову поділиться на націоналізм. Людина, мовляв, питання органічне. Появляться нові протиставлення. Появиться Китай, появиться Африка ... Далєбі це вже заперечення Інтернаціоналу, але не зважаючи на це, посилаю своє писання на адресу: Державне Видавництво, Харків, вул. Карла Лібкнехта 3.

Несамовита думка? А чому? Що я дискутую з "Азбукою комунізму" якогось Бухаріна? Що за наївність. Чому не можна дискутувати з Бухаріном? Справа цілком академічна. Чи не можна глянути на деякі речі понад ними з іншої точки? Розумію, розумію — є либонь і т. д.. .. консеквенція явищ, якої не слід порушувати, але є також певне бажання не конче їй коритися. "Азбука комунізму" для мене така ж банальність, як і барва сірого кота, чому маю з нею обов'язково погоджуватися?

В кожному разі я вислав своє писання і чекаю наслідків. Минають місяці, і відповідь приходить, але не з Харкова, а з Берліну. Якийсь Василь Мороз пише листівку, що рукопис мій там дістали, що його

читали, що він "зраджує талант", що він вимагає багато обробки, а головне — достотної зміни поглядів на багато деяких питань. Чекає відповіді. Берлін, така то вулиця, такий то готель.

З вимогами обробки погоджуюся, але чи слід міняти погляди людині, яка звикла не ходити второваними дорогами, а бачити деякі явища по-своєму? Ні, ні, шановний пане Морозе. Я своїх поглядів не міняю, а лише їх висловлюю, інакше я не буду мати поглядів взагалі, а користатися лише чужими. В цьому дусі і пишу відповідь, але видно вона була "зарозумна", бо іншої на це реакції не прийшло.

А по часі прийшла відповідь з посольства; чемно, дипломатично, висилаючи назад не витрачені марки, але не деякі мої документи, мене повідомлено, що моє прохання переїзду до УРСР не знайшло позитивного рішення.

Як справді мудро, це було, здається, десь з початком весни 1929 року, саме тоді, коли у львівському "Літературно-Науковому Віснику" появилися перші мої новелі, і розуміється, у царстві "азбуки комунізму" ледве чи вдалося б мені знайти місце. Але всі мої спроби прорватися до Києва ганебно зникають, всі дороги до нього наглухо закриваються, "Дід-Дніпро" відходить у безвість, а на його місце приходять скромніша "Волинь". А може в цьому була також "рука Божа", бо всі мої товариші, які мали "більше щастя" прорватися туди, як правило, загинули.

А все таки я не безнадійний фаталіст, не вважаю це чистим випадком. "Випадки, — казав Люї Пастер, — сприяють приготіваній думці". Для того, щоб щось сталося, треба ідеї, бажання, акції, ризику.

Дорога до мого Києва була свідомо довга, старанно вибрана, не була проста, але завжди в одному напрямку. Бувши в Німеччині, я часто чув, що можна це зробити значно простіше, без затрати такої енергії, але я не завжди міг їм пояснити, що в нашому просторі домінує одне

прокляття, яке всі наші прості, ясні і нормальні дороги обертає у заплутані, безглузді лабіринти. Прокляття, що його годі обійти розумом.

І от сьогодні я роблю останню рунду моєї не простої, довгої дороги. Те саме наставлення, те саме спрямування, та сама ситуація. Що це вже не Річ-Посполита, не "братній Совстський союз", а лише скромне, безіменне "Ост", справи не міняє. Передо мною та сама заборонена границя і той самий Київ. І так само може чекати мене те, що чекало сімнадцять років тому, бо в моїй кишені ніякого формального дозволу, лише моя особиста воля.

Я хочу і мушу бути в забороненому для мене Києві — Польща не Польща, союз не союз, ост не ост, хочу стояти на горі Володимира і бачити простір, по якому пройшли скити, гуни, печеніги, варяги, монголи, слов'яни — всі ті, що їх кров тече в моїх жилах.

І це ще один випадок, що я мушу бачити його у такий якраз час, що нагадує 1162 рік, коли там бушував Андрій Боголюбський, або 1240 рік Батия, внука Темуджіна, вождя всіх монголів, а тепер рік Гітлера, вождя всіх німців.

Ми їдемо, беремо швидкість, у передню шибку б'є мряка, обрії невиразні, дерева безлисті, дорога асфальтована, мокра, хвиляста, придорожні оселі повиті мрякою . . . Перед нами схід, до якого я вперше вриваюся, наближається остання точка колишньої польсько-советської границі Корець. Звідсіля починається автентичний світ Кремлю епохи Сталіна, краєвид нагло міняється, в повітрі чується присмак залишків революції, зникають садочки, огорожі, клуні, повітки, в тумані видніються лише окремі невиразні обшльогані дощами хатки. "Скучно, скучно поневоле", — сказав би Пушкін.

І ніби за домовленням зараз за Корцем зустрічаємо колону полонених, розтягнуту довгою смугою здовж дороги. У цьому мокрому, туманному, холодному повітрі ті закутані в лахміття фігурки ледве

тримаються на ногах і нагадують шматки землістої глини, яка побувала в руках якогось екстремно абстрактного скульптора, на подоби Барляха, з чого вийшла фантастична різьба з назвою "Танець страхіть". Ось вона "модерна доба", та абстракція, "деструкція форми", яку ми не хочемо сприймати. Це та суперреальна наддійсність, яку принесла нам епоха "великих вчень", великих учителів, як сказав би Хвильовий. Наслідок ізудару сліпих пристрастей "ізмів" . .. Трагічні людські істоти, яким судилося потрапити поміж ці жорна доби "голодної, як вовчиця", за думкою Ольжича. Я ще бачив полонених "проклятого царського часу" і можу їх рівняти. Тоді це були все таки люди, а тепер це лише фігурки, які інколи падають на асфальт, їх тут же на очах решти байдуже підстрілюють і лишають лежати купкою землістої глини з патьочками червоної рідини, яку поволі змиває мряка. Далі по дорозі купки стають все менше помітними, їх підбирає підвода, а червоні патьочки заливає небо.

У цю терпку, до краю зіпсуту, трагічно аморальну добу не легко знайти слово, щоб висловити той твердий біль, який, мов згасла в жилах кров, затинає дихання.

Наш моторний брат "фіят" на цей раз тримається цілком бадьоро, майстерня, видно, йому сприяла, він має завдання довести нас не лише до Києва, Скрипники мають намір їхати до самої Полтави, звідки походить їх рід, і це своє завдання наша мала машина виконує з честю. Вона біжить задавакувато вперед, успішно конкуруючи з іншими, багато показнішими її суперницями.

Ось під'їжджаємо до ще одного, вже цілком радянського містечка Новгород-Волинська. Коли я вперше під'їжджав до Парижу, моя цікавість не була більше напружена, ніж тепер. Але не бачу нічого несподіваного. Винятково витримана картина, допасована до цілоти стилю. Старі дерев'яні, з вигнутими дахами будиночки передреволюційного часу, до яких, крім лапи часу, не торкалася ніяка "модерна доба". Ніде й сліду чогось нового. І лише трохи далі на схід, дуже відокремлено, провокуюче не-допасовано до решти ландшафту, кілька нових бльоків касар-няного типу з брамою, глобусом ("пролетарі всіх країн"), п'ятикутною зіркою,

серпом і молотом . . . ("Нагадуючи нам, що бережуть наш спокій, відважні вартові", М. Рильський). Мене вражає виставова, балаганна, дешева помпезність цієї пропаганди. Всі ті брами зроблені з дощок, обмазаних вапном, які розсохли-ся і обмилися дощами. На тлі того погрузлого в давнину містечка це нагадує справді залишений цирковий балаган.

Дуже мало людей, і всі вони дуже відповідні до загального краєвиду. Облізлі шапки-вушанки, ватяні китайські заяложені піджаки-фужайки і стоптани, невиразне взуття. Мене дивує, чому це все так нагадує Азію. Тож колись нічого цього не помічалось. Невже Сибір сягнув своїм стилем аж сюди.

Тут також ми мали нагоду бачити кілька бетонних бункерів так званої сталінської лінії оборони. Дуже прикметна справа: сталінська армія в різних місцях робила пару спроб опору, але ця "лінія" промигнула дослівно непомітно, так ніби її взагалі не існувало. Пригадуються сентенції Л. Толстого з "Війни і миру" на цю тему: чим більше ми до чогось готуємося, тим менше ми готові.

Але досить цих претенсій. . . Так можна затратити почуття реального. Пригадується лист Тані — "мені здається, що нас не треба питати, чому те зле і те не добре". Виходить, я справді когось питаю і комусь роблю докори. Вибач, мила, дорога Танк". Це докір не тільки "вам", це докір також мені. Для мене кожний такий деталь нагадує лише загальну концепцію цієї драми, у якій я сам відіграю також якусь, можливо, помітну роль. І боляче мені це видовище саме тому, що воно моє. Коли б це було в Африці, я вбачав би в цьому безрадному безладді лише екзотику, а тепер, zdeформований Заходом, я чіпляюся до кожної подробиці, бо вона разить мій непривичаєний зір. Але чи маю я на це моральне право? Чи не є це байка про мавпу і дзеркало, яка свій власний вигляд звертає на своїх кумась? Бо коли б я був на їх місці і в їх умовах, я, крім тих балаганних глобусів, не побудував би нічого кращого.

Залишається хіба відкритим питання про умови, до яких можна мати виправдані претенсії кожному з нас. Без сумніву весь цей балаган треба

приписати на рахунок "колективного будівництва" ... Без цього чарівного зілля навіть "проклята царська доба" виглядала більш ефектно. Так, я не належу до "кляси визискувачів", ні до царських монархістів, ні до "покоління проклятого минулого", але "амікус Плято, сед магіс аміка (ест) ве-рітас".

До речі, ця частина української території ніколи не відзначалася надмірною красою своєї топографії. Праворуч і ліворуч із швидкістю шістдесятикілометрів на годину, минають одноманітні, пласкі, мокрі краєвиди, і вже біля полудневих годин ми в'їжджаємо до більшого старовинного провінційного міста Житомира — столиці колишньої моєї Волинської губернії. Дивовижно залишене збоку від залізничної лінії, колись тепла піч генералів на пенсії, пишних архиєреїв і міцних, Рубенсового типу перекупок.

Перше, що впало у вічі, поминаючи звичайні стандарти со-ветського передмістя — це великий, піврозвалений цегляний мур, з-за якого визирали хрести цвинтаря. Ми вже мали нагоду бачити, що цвинтарі взагалі перестали цікавити советську владу, гнів революції сягнув не лише живих, але й мертвих, можливо тому, що там стояли хрести, а також можливо, що в такий час, коли цілі покоління засуджені в жертву майбутньому, хто буде думати про предків, які ще, до речі, не вірили в нові корани, а тим самим позбавлені права пошани пролетарської етики і моралі.

Але й поза цвинтарем все тут виглядало цвинтарно . . . Поржавіла, сіра, запорошена, занедбана атмосфера. Нічого ніде нового. До всього ті окультичні написи — Укрглавхарчпромторг — спробуйте таке вимовити або зрозуміти. Враження, що майстри цих головоломок насолоджувалися псуванням всього, що потрапляло їм у руки — літери, слова, етика, естетика, мораль. І цей своєрідний садизм мав на думці спасіння людства всіх п'яти континентів — справді ґльобальна квазікосметика геніяльних циркульників цієї апологетичної ери.

Розуміється, через Житомир пройшла війна і залишила на ньому свій слід, до цього тут недавно бушувала велика пожежа, але й раніше не було багато веселіше, про що свідчить хоч би той могутній собор у самому центрі міста, як символ минулого, який виглядає, ніби його багато ночей штурмувало чортівиння з гоголівського "Вія". Обдряпаний, обколупаний, обгризений, поржавілий, з вибитими вікнами і поломаними хрестами, він стоїть на широкій площі в центрі міста, як кара, як викид сумління, як рана прокаженого, біля нього день-щодень проходять тисячі людей, які дивляться і бачать цю травму, але, здається, нічого в ній не розуміють. І справді, як можна це зрозуміти? Невіруючим людям можна зрозуміти невіруючих у церкву, але як можна на європейському континенті розуміти невіруючих у естетику, культуру, мораль, етику? Як можна холоднокрівно знущатися з архітектури, історії, свого власного сумління? Вибач, рідна Таню! Це не докори. Це лише питання.

І, як додаток до цього, під цим самим обідраним собором, на голій брукованій площі, нічим не захищені, виразно виділялися два горбики свіжої землі з деревяними на них хрестами. Тяжко повірити, що тут недавно знайшли свій життєвий кінець двоє найчільніших діячів українського модерного революційного опору — двоє довголітніх, невтомних шукачів розв'язки національного питання цього простору — Омелян Сенік і Микола Сці-борський.

Скільки разів я зустрічався з ними у Празі, Відні, Парижі, так недавно в Кракові разом з ними мешкав, але хто міг допустити, що саме так, що саме тут закінчиться їх земля дорога.

Та коли вникнути в глибину і цілість цього комплексу явищ, можна знайти приблизну їх дефініцію, що на мові французів зветься "революсьйон", а на нашій це буде "різкий, стрибкоподібний перехід від одного стану до іншого, від однієї варто-сти до іншої", як це каже словник чужих слів, або ще краще "нещадної, свавільної операції духового організму народу", "повстання мас", як сказав би Ортеґа і Гассет. Весь цей гігантський смітник на планеті, на якому валяються викинуті собори, могили предків, людське сумління, здоровий глузд,

любов до ближнього, закон і порядок, — все це разом, не раз називано "присмерком богів", "дер Унтерганг дес Абендляндес", зміна варті епох. Яка садистична ломка всього, що має вартість, який невмолимий гнів малих і вбогих, яка дорога ціна масовій посередності. Європа вмирає не на Заході, вона вмирає в Житомирі.

Але нема часу, їдемо далі. Хочемо їсти, та нема відповідного місця. Лишаємо нерівні бруки Житомира, його передмістя, казарми, залізничну станцію, аеродром і знов вириваємося в простір. Погода гіршає, до холодної мряки додається сніговія, нам тісно, невігідно, шукаємо відповідного місця для зупинки, пробігають придорожні поселення, окремі хатки; нарешті, проїхавши ще кілометрів десять, беремо першу ліпшу придорожню оселю, яка стоїть відокремлено і самотно збоку на горбику.

Зупиняємося обіч дороги, забираємо мішок з харчами і йдемо до дверей оселі. На наш стук відчиняє худенька русява, легко одягнута дівчинка років дванадцяти. Не була здивована, несподівані гості, мабуть, для неї не новина. Питаємо, чи можна зайти. Вона впускає нас до невеликого, півтемного приміщення з одним віконечком, лавою і столиком, що нагадує півсіни, півкімнату. Питаємо дівчину, чи вона сама, як вона зветься, де її мама. Довідуємося, що з нею її сестра Лена, а сама вона Віра, а мама скоро прийде. Її ясні очі дивляться приязно, ніякого здивування чи недовір'я. Заявляємо, що хотіли б тут перекусити, що ми маємо все з собою, що не будемо нічим її турбувати. О, пожалуста . . . Запрошує до другої, більшої, яснішої кімнати, де більше меблів і навіть бачимо на покуті три до невпізнання почорнілих іконки.

Ми зацікавлені, бо вперше бачимо мешкання людей по цьому боці, воно відзеркалює ті самі загальні правила й мірила, що їх бачимо на кожному кроці. Ця хатка напевно будована за якогось імператора Олександра, напевно бачила кращі часи, по-своєму була модерною, не конче селянського типу будовою, але тепер це був клясичний зразок всесоюзного соціалістичного добробуту. Розхитані, вичовгані меблі вимагали милосердя, радикальної революції і зміни варті, її стіни, стеля,

поміст і все інше винятково надавалися для ленінського окреслення "собачої буди".

Правдоподібно, вона вже давно не бачила постійного власника, дуже можливо, що його вигнано, репресовано, заслано або просто, як казав Гоголь, він "навіки відрікся від дому, від рідної берлоги і пішов вештатись по ярмарках з купцями", але що тепер купців замінили "лишенці" та "позбавлені прав", він міг також вибрати якийсь Донбас, щоб "набувати пролетарський стаж".

По дорозі ми бачили чимало таких осиротілих хаток, здебільша одиноко, але інколи і більшими поселеннями, які позначала одна разюча прикмета: їх абсолютна, засаднича відокремленість від решти світу — ні кола, ні загорожі, ні деревини, інколи з причепою, інколи без, але завжди старанно обідрана і зразково занедбана. Видно, що вітер витанцьовує з ними гопака, дощі обмивали їх до живого, а час безтурботно топтався по їх зарослих мохом стріхах.

Воістину, позбавлення ознак приватної власності було досягнуте досконало, ніщо не нагадувало, що така споруда комусь належить, що за неї хтось дбає і що вона має під собою взагалі якийсь юридичний ґрунт. Здавалося, що вона висить у повітрі і тільки на хвилину спустилася з своїх нейтральних висот у цьому випадковому місці.

Але годі з цим, маємо свої турботи. Окупуємо розхитаний столик у куті під святим Миколою, розкладаємо наші "Божі дари", запрошуємо обох дівчаток, наливаємо по чарці і їмо. Навинулася господиня. Загортаємо і її до гурту. Після першої чарки ми вже свої, по наших одягах і мові вона одразу догадується, що ми "за-паднікі", вона вже бачила таких, а сама вона також не "здешня", а "городская", київська, але там тепер "тяжело з продуктами", а тому вона переїхала з дітьми сюди. А де ж її муж? В армії. Був шофером, "харашо" заробляв ... А хто тут мешкав раніш? її дядя. Виїхав, куди "неіздесно" ... — і махнула рукою. А чи вона українка? О, канєчно! У неї тільки язик не зовсім чистий, але он її дівчата ходили до школи, де вчать настоящим українським. А чому вона не

говорить чистим сама? А! Знаєте ... Забули. Всі так говорять. Всьо равно ...

Відома пісня, чуємо її не вперше, Гітлер рішуче помилився, коли думав, що він винайшов в Європі Індію. Ця Америка давно вже відкрита іншими.

Ми цікаві б розмовляти більше, бо її "нечистий язик" — язик дійсности, і з нього можна більше довідатися, ніж зі звітів Академії Наук при вулиці Володимира. Це той центр тяжіння, на якому базується весь комплекс нашої проблематики.

Але земля крутиться, і ми мусимо за нею поспішати, прощаємося з молодницею, її дівчатами і відходимо. Надворі далі дощ і сніг, при виході натикаємося на ще одного гостя — мокрого, змерзлого, у шапці-вушанці, з батогом дядька. Проситься на ніч і показує на підводу, що стоїть на дорозі під дощем, на якій ледве помітно кілька інших закутаних, зігнутих фігурок... Жінка, діти, вертаються додому... Молодиця пробує боронитися, мовляв, без перерви подорожні, але дядько настоює: "Де небудь, аби під дахом, ради Бога... То ж дивіться, яке діється ..."

Нічого справді не вдієш, ми також підтримуємо дядька, і молодиця погоджується.

Було мрячно, непривітно, помітно темніло, дорогою з гуркотом пролітали великі, тяжкі воєнні машини, і їх масивні колеса сердито шкварчали по мокрому асфальті.

З вдячністю втискаємося до нашого тісного "фіята" — оцінюємо його добродійства, обгортаємо ноги пледями і разом з іншими машинами, простуємо далі.

Перед нами невиразна, у мряці лінія дороги, долина річки Тетерів, понтоновий міст, зліва містечко Коростишів, якого не можемо бачити, а

взагалі це стара Брест-Литовська дорога, історична путь "на ляхи", головна стратегічна артерія царської імперії, найрухливіша траса перекладних диліжансів, що про них ще й досі свідчать заїзні станції, будовані за одним зразком у певних проміжках здовж шляху. Перетинаються перехрестя на Коростень, Радомишль, Мик-город, мости Смолки, Тетерева, Вздвижі, Ірпеня — назви, що нагадують перші лекції про древлян, походи Ігоря, його трагічний висновок, його мстиву жінку Ольгу — древній, забутий закуток нашої землі, запілля Волині, передпілля Києва, що його хотілося б бачити не з такої летючої віддалі, а там, на місці, де діялась початкова дія історії предків.

Але наша мета інша, наша машина невтомно біжить своєю дорогою, крізь її заляпані вікна мигають телеграфічні стовпи, поля, окремі оселі, окремі дерева, і десь там далі, мабуть, на ірпенському мосту, нас чекає доля контролю документів.

І як Бона нас зустріне? Вивезе чи не вивезе? Вайс ще в Рівному попереджав, що це може скінчитися не Києвом, а одним з чисельних концентраків райху. Але Бог не без милости, козак не без долі, філософія мудрого Купер'яна "якось то буде" по нашому боці, а взагалі "мні отмщеніє і аз воздам", як каже Христос, а на нашій мові війни, це зветься "гра ва-банк". А є ще й така приказка: хто не ризикує, той в тюрмі не сидить. Війна сама собою суцільний ризик.

Але все таки було б дуже печально, коли б, наприклад, замість "Київ, Брест-Литовське шосе, 78.86", де мешкає один з наших київських друзів і де ми маємо намір зупинитися, та сталося щось гірше. Але геть з такими думками! Уся моя дорога від самої Праги, через усі границі була успіхом, чому б це урвалося аж тепер? Вірити чи не вірити в приречення? Вірити, коли нема іншого виходу.

І я справді вірив, багато років . . . Вірилося, завжди вірилося, не було сумніву. "За рік у Києві", "побачимось у Києві", "зустрінемось у Києві". Скільки це років повторялося? Коли я відходив з свого мешкання у Празі — відходив до Києва, їхалося не до Берліну, а до Києва, не до Кракова, не

до Варшави, а до Києва. І невже аж тепер мало б статися інакше?
Ніколи!

Це переконання було таке всеобіймаюче, що коли ми виїжджали з Рівного, ми ані на хвилину не сумнівалися, що наша подорож мала б бути неуспішною, ми про це ні разу не говорили, а як думали, то лишень самі з собою, не надаючи цьому великого значення. І щойно аж тут, на цьому останньому етапі, нас почало непокоїти вагання ... Але вже не було повороту, нема назад, є тільки вперед.

Нарешті, здається, саме те останнє приречення — контроль, на що вказує більше скупчення машин і сповільнення руху. Дорога помітно хилиться вниз, інколи треба зупинятися і чекати, нерви починають грати, очі гіпнотизують мрячний простір, у якому гудуть мотори, поблискують сійва прожекторів, поволі наближається понтоновий міст, і вже видно рухливі силуети військових жандармів у сталевих шоломах, мокрих гумових плащах із бляхами у вигляді коцюби на грудях, вони поблискують електричними ліхтариками та зупиняють машини. Крок за кроком наближаємося до них, наші особисті посвідки наготові, переднє вікно нашої машини відчинене, я вже готовий до розмови.

В'їжджаємо на міст і зупиняємося... Миттю до нашої шиби нахилиється велике мокре червоне обличчя в шоломі, і ми чуємо енергійний, гострий запит:

— Габен зі папіре?

— Яволь! — вирвалось у мене автоматично в тон запиту.

— Льос! — чуємо згори той самий голос, а рука в шкіряній рукавиці махнула ліхтаркою в напрямі сходу.

Неповторна мить! Наша машина, здається, підстрибнула від захоплення і побігла в морок за іншими. Сам не знаю, звідки взялося в

мене те категоричне "яволь", але це було воно, що нас вивезло. Чверть секунди вагання значило б катастрофу.

А так ми — у Києві, це ось сосни Святошиного, поміж ними вехтенські дачі, а той он трамвай забіг на цю останню зупинку від самого Хрещатика. А я здіймаю капелюх і мовчазно вітаю трамвай разом з усім іншим, що бачать очі. І я вже не знаю, як це назвати, але в кожному разі моя дорога, яка почалася у липні 1924 року, переможно скінчилася. За цей час наша планета зробила сімнадцять орбітних кружлянь, за цей час зірвалася друга світова війна, впало дев'ять держав, на схід послано сто тридцять дивізій... І все це для того, щоб я міг переможно, на білому коні в'їхати до цього древнього града моїх предків.